

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

133

НОВИ САД
2010

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) — *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

133

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ISSN 0352-5732 / UDC 3(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

133

НОВИ САД
2010

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њице за сѣолом

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Драган Проле, Tertium Datur: Слотердајк и филозофија медија — Tertium Datur: Sloterdijk and Philosophy of the Media . . . . .

РЕЛИГИЈА И ДРУШТВО / RELIGION AND SOCIETY

Марко Николић, Актуелни односи Римокатоличке и српске Православне цркве — Contemporary Relations of Serbian Orthodox and Roman Catholic Churches . . . . .

Весна Трифуновић, Религијско образовање и културни идентитет — Religious Education and Cultural Identity . . . . .

Душан Достанић, ЈНП Збор и православље — JNP Zbor and Serbian Orthodoxy . . . . .

Александра Павићевић, Путујући кроз време. Поштовање и употреба богородичних икона у српској традицији и данас — Travelling Through Time: Respect and Use of Virgin Mary Icons in Serbian Tradition and Nowadays . . . . .

Јована Чикић и Живојин Петровић, Знање као чинилац унапређења органске производње на газдинствима Војводине — Knowledge as a Factor of Organic Production Improvement on Farms in Vojvodina . . . . .

Биљана Ратковић Његован и Владимир Раденковић, Кабловски дистрибуциони системи у Србији — излазак из сиве зоне пословања — Serbia's Cable Distribution Systems: Leaving the Grey Area of Business Practices . . . . .

Lilia Sorokina, Overcoming Social Crisis in Russia: Systemic Modernization as an Alternative for its Further Development — Како превазићи друштвену кризу у Русији: системска модернизација као алтернатива њеног даљег развоја . . . . .

Јелена Вапа Танкосић, Промене у начину пословања агенција за осигурање и финансирање извоза — Recent Changes in Business Practices of the Export Insurance and Financing Agencies . . . . .

Душица Малинић и Ђурђица Комленовић, Оцењивање из перспективе ученика — Grading from the Perspective of Pupils . . . . .

Саша Недељковић, Љуба Јовановић — државник из Боке — Ljuba Jovanović — Statesman from Boka . . . . .

НАСЛЕЂЕ / HERITAGE

Јован Лончарић, Српско-бугарско економско зближење — Serbian-Bulgarian Economic Rapprochement . . . . .

Часлав Оцић, О Јовану Лончарићу — On Jovan Lončarić . . . . .

ОСВРТИ / COMMENTS

Вељко Радовановић, Криза и развој — Crisis and Development . . . .

Упутство за ауторе објављено у броју 130 . . . . .

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Илази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published quarterly
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.rs
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
133. свеску 29. новембра 2010. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено октобра 2010. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: Штампарија Стојков
Тираж: 400 примерака

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

ЗБОРНИК Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић. — 1984,
св. 76— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за
друштвене науке, 1984— . — 24 cm

Четири пута годишње. — Резимеи на енг. језику. —
Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућила је
Влада АП Војводине, Покрајински секретаријат
за социјалну политику и демографију

Драѓан Проле

TERTIUM DATUR: СЛОТЕРДАЈК И ФИЛОЗОФИЈА МЕДИЈА

САЖЕТАК: Петер Слотердајк је један од ретких савремених филозофа који инсистира на релевантности Хегелове тезе да филозофија није ништа друго, него своје време обухваћено мислима. Обавеза филозофије да промишља савремене феномене према његовом мишљењу се пре свега односи на неопходност прикладних рефлексија медија. Филозофија медија, у спрези с метадисциплинарним мишљењем културе, могла би бити призната као Слотердајков допринос филозофском пројекту проширеног ума. За разлику од својих претходника, Слотердајк више неће исказивати поверење у академску ауру духовних наука, уколико им претходно не пође за руком да се на препознатљив начин дистанцирају од стигме свог европоцентрично мотивисаног порекла. Отуда је Слотердајково промишљање медија у јединственој вези с анализом европске традиције у светлу нових интеграција. Залажући се за неопходност да Европа раскине с наслеђем империјализма, аутор испитује актуелне тенденције, а нарочито продуктивност логике *tertium datur* која се огледа у напуштању радикалног става или-или, у корист интегративнијег и-и: и опсежна критика и елементарно поверење у постојећи свет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: филозофија медија, Европа, проширени ум, Слотердајк

ИЗМЕЂУ ПОХВАЛА И ОДБАЦИВАЊА

Прошло је четврт столећа од објављивања двотомне *Критике циничног ума*, а још увек се на задовољавајући начин није разјаснила ситуација у погледу филозофског значаја и места Петера Слотердајка унутар савремене филозофије. Штавише, стиче се утисак да се првобитни јаз који је испровоцирала његова филозофска појава у међувремену само продуцирао и заштрирао.

С једне стране, у прилог његовој релевантности говоре запажени тиражи многобројних есеја и књига, сразмерно фреквентно присуство у медијском простору (од телевизије, преко интернет форума до дневних новина), бројни позиви на гостујућа предавања од стране институција

најразличитијег спектра интересовања, те бројне награде¹ којима је указано признање његовој списатељској делатности.

С друге стране, више је него упадљиво ћутање, односно игнорисање Слотердајковог имена од стране тзв. академске заједнице. Једноставно речено, уколико бисмо питање о његовим филозофским дOMETИМА пропустили кроз неумољиви и строги филтер *community of investigators*, с великом вероватноћом бисмо били суочени с мноштвом штурих, опорих и обесхрабрујућих, све у свему, по Слотердајка неповољно интонираних изјава. У разговору с неколико европских *ordinarius*-а, потписник ових редова се уверио у постојање, ако не консензуса, онда бар упадљиве блискости утисака које Слотердајков филозофски стил изазива међу делатницима филозофских института звучног и цењеног имена.

Реч је, наиме, о следећем: Слотердајку се *en bloc* замера изневеривање кључног филозофског посла. Уместо да подробно положи рачуна о својим кључним филозофским увидима, Слотердајк радије набацује тезу за тезом. Уместо да образложи унутрашњу динамику свог филозофског поступка, он радије шокира. Напокон, уместо да свом читаоцу помогне у напорима да тематски и програмски ситуира његово мишљење, да му олакша труд у лоцирању енигме Слотердајк у густо засићеном хоризонту мноштва савремених филозофских оријентација, он му свесрдно одмаже у томе. Речју, уместо „рада појма” код Слотердајка је пре на делу „ризик појма”, пошто његов несвакидашње богат вокабулар на одлучујућим местима по правилу бива појачан смелим конструкцијама, неологизмима, намерним преокретањем или свесним деформисањем добро познатих, традиционалних израза и синтагми.

Отуда није неопходно да себе убрајамо у страствене заговорнике језичко-аналитички оријентисане филозофије да бисмо ставили прст на чело суочени с изразима попут „галомирајућа површност” [Sloterdijk 2005: 62] или „рација из света снова у реално” [Sloterdijk 2007: 115]. Није неопходно отићи предалеко у филозофији да би се стало иза тврдње да појам површности не трпи „више или мање”, „брже или спорије”, да према томе оно што је површно не може бити нити дубље нити плиће, да не може ни каскати ни галопирати, те да појам полицијско/војног порекла, попут рације, тешко може бити прихватљив у дескрипцији односа снова и јаве, без обзира на радикалност психоаналитичке парадигме с које бисмо се одважили на такву дескрипцију. Додуше, као реплику на ове примедбе Слотердајку склон читалац би засигурно изнео читав репертоар знатно успешнијих мисаоних конструкција, читаву палету лудичких појмовних решења, уз коментар да свако мишљење које одбија да се креће давно утабаним стазама неминовно понекад доспева у опасност да залута, макар на кратко. Какво год било наше искуство са Сло-

¹ Свакако треба поменути престижне награде за есејистику Ернст Роберт Курцијус (1993) и Фридрих Меркер (2000), а наградом је овењчана и једна од његових новијих књига. Реч је о књизи о глобализацији под насловом *У унутрашњем свейском простору кайишала*, из 2005. Она је исте те године добила награду за књигу о привреди. Поред њих, ваља споменути и награду *За будућности филозофске мисли*, из 2001, те Лесингову награду за критику коју је Слотердајк добио 2008. године.

тердајковим текстовима, тешко бисмо били спремни да им ускратимо атрибут иновативности, ако не увек у резултатима, онда свакако бар у амбицијама, намерама и основним контурама.

Поред споменутог „ризика појма” Слотердајкову мисао карактерише поступак који би се могао означити као *фрагментарна проза*. Премда се у радовима које је публикувао никада није одлучио на фрагмент као експлицитну форму својих филозофских исказа Слотердајк је, најблаже речено, склон инкорпорирању фрагмента у властиту текстуру. Стога смо често препуштени недоумици да ли је у неосветљеним перспективама које испуњавају недодирнуто мисаоно наличје његових текстова реч о непропитаним путевима чије могућности нису довољно заинтересовале ауторову пажњу, или је пре реч о свесној стратегији. Попут ненадмашних мајстора фрагмента: Паскала, Новалиса, Ничеа и Валерија, Слотердајкова мисао се такође често зауставља у равни сугестивног дејства, изазивајући у читаоцима потребу да сами домисле започети, па изненада прекинути мисаони ток.

Када томе додамо чињеницу да међу доминантним филозофским оријентацијама Слотердајк представља усамљену фигуру која успешно одолева притисцима груписања уз било који правац, онда смо близу заокруживања разлога због којих његово име у академској сфери напросто не котира високо. Мислиоцу чији ставови нису благонаклони ни према једној актуелној филозофској опцији, чији мисаони поступак је често недоречен и, уз то, намерно импрегниран одважним формулацијама — који поврх свега нема филозофски, него филолошки докторат — „заједница” не прашта. С разлогом или не, такав тип филозофа никада није могао рачунати на њено признање. Упркос свим трансформацијама кроз које је прошла, филозофска заједница у томе исказује необичну, вишевековну доследност.

Имамо ли у виду ову амбивалентну егзистенцијалну ситуацију у којој се обиље почасту укршта с потпуним одбацивањем, не бисмо требали бити зачуђени пред Слотердајковим оштрим осудама како универзитета као једне од кључних модерних институција, тако и његових извиканих представника. Премда је и сам делатан као декан једне високошколске институције у Карлсруеу (која, дакако, није Филозофски факултет), Слотердајк није нимало „политички коректан” када је у питању будућност универзитета: „према свему, што знамо о њима, универзитети су наглашено самоодносне институције које су у потпуности неотпорне на критику и готово неспособне за реформу” [Sloterdijk 2006a: 64].

ПРОМАШУЈЕ ЛИ ФИЛОЗОФИЈА СВОЈУ ТЕМУ?

Свакако није спорно да у Слотердајку не треба препознати ни првог ни последњег универзитетског професора који је изразито скептичан у погледу реалних могућности остваривања самопрокламованих циљева универзитета, али се чини да се иза критике његових институционалних домета и компетенција заправо крије нешто друго.

Речју, епитети самодовољности, резистентности у односу на могућност критичког преобликовања и реформе — у потпуности одговарају ситуацији коју овај филозоф уочава у оквирима властите струке. Имамо ли у виду чувено Кантово разликовање школског и светског појма филозофије онда бисмо, из Слотердајковог ракурса, били склони запажању да се филозофија, свесно или не, традиционално опредељивала за модел мишљења који подлеже ригидној класификацији и шематизацији, преокрећући сваки наговештај самосвојног и пробуденог духа у мисао која се „да научити”, за разграничавања и поделе с обзиром на темељни проблем и методу, за тврдоглаво придржавање граница које су исцртала најмаркантнија филозофска имена, а све то науштрб рада на остваривању последњих сврха ума.

Слотердајкова рана филозофска делатност би се од почетка могла довести у везу с продуженом руком критичке теорије друштва у постмодерним условима, али у једном, нимало безазленом сегменту, она искажује филијацију с тзв. немачким идеалистима. У њој се крије једноставан, али нимало лако достижан захтев који од филозофије тражи да буде на појмовној „висини” властитог времена. Отуда је пре- и пост-хегеловски колапс одговора на тај захтев, према Слотердајку, истоветан сáмом колапсу филозофије: „Упркос Хегеловом недељном диктуму, филозофија новог века никада се није дала наговорити на то да у мислима обухвати своје време — она би се пре могла окарактерисати преовлађујућим промашивањем теме. Да је њој пошло за руком оно што је Хегел захтевао, она би се у свом практичком делу између 1500. и 1900, конституисала као факултет авантуризма, бар као модераторка колонијализма и као консултанткиња долазећих револуција... цена за ово је једна врста добровољне кастрације. Њене последице атмосферски важе: оне се осете као нелагодност у самоскривљеној безазлености филозофског текста” [Sloterdijk 2005: 115—116].

Дијагноза је неумољива: уместо да препозна тенденције савременог тренутка, филозофија је традиционално окретала леђа од њих, уместо да упозори на актуелне догађаје који исказују све разлоге за стварање опште панике, она је радије апстраховала, а уместо осуда, с њене стране су најчешће стизала логички и практички стилизована улепшавања. Додуше, свако ко има искуства с филозофском лектиром одавно се навикао на стратегију мислилаца која се огледала у потенцирању негативних страна традиције која им претходи. Према том, често неуверљивом поступку, мера запажености позиције која се настоји инаугурисати увек ће зависити од мере у којој јој пође за руком да традицију прикаже недовољном и неприхватљивом.

Међутим, приговор против јефтиног, већ више пута виђеног *self*-маркетинга, у Слотердајковом случају би тешко прошао, пошто се у позадини његових аргумената готово никада не крије апел да коначно саслушамо позитивну истину након салви њених привидних ликова, прекривених патином прошлости. Уз то, не бисмо смели изгубити из вида да је Слотердајк себе уврстио међу извршиоце Ничеове филозофске опорукe. Између осталог, то имплицира и обавезу преиспитивања тран-

сценденције са четворо очију — маркирање феномена религијског порекла у њиховим латентним, псеудо-секуларизованим, а практички итекако виталним функцијама. Не-религијски проведена дескрипција религијских феномена и даље заслужује нашу пажњу једино уколико јој пође за руком, да најпре успешно осветли напетост између оних упоришних пројеката модерне чији порекло и смисао леже изван религијског окриља у којима су израстали, с једне стране, и одсуства интерсубјективних односа, конституисаних независно од монотеистичке моралне матрице, с друге стране.

Докле год не иницирају претпоставке за морал у чије основе више неће бити инкорпорирани императиви монотеистичке ексклузивности, стубови модерног света ће и даље остати препуштени својој нарцисистичкој самоуверености која ће упорно игнорисати фактум да је лоцирана на крајње лабилном терену. Да би се тај посао ваљано обавио, рад на откривању „слепе мрље” неће бити прикован искључиво уз морал, него ће се проширити на широку раван *јовесџи идеја*. У тој тачки се сусрећу — тачније, морају се сусрести — прибежишне линије филозофије, историје и психологије, уколико оне још увек желе да полагају права на атрибут „савремених” духовних наука. Слотердајков нескривени дуг Фројду ће се стога ипак радије осврнути на позне рефлексije оснивача психоанализе, него што ће се ослонити на општа места и прихваћене термине захваљујући којима је она постала популарна и позната: „за судбину људи, у последњој инстанци, није значајно несвесно. Оно што се заиста рачуна, јесте *incognito* који скрива изворе владајућих идеја” [Sloterdijk 2007a: 26].

Фокус на идејним, историјским и психолошким изворима владајућих идеја обезбедиће Слотердајку похвале да је, попут мало којег савременог филозофа, проналазио уверљиве разлоге да нам осветли немишљене аспекте феномена животног света „новијег датума”: попут дизајна, медија, маркетинга/пропаганде и сл. Отуда, примера ради, указивање да „’пропаганда’ [представља] секуларизовани термин теологије мисије” [Sloterdijk 2002: 103] обавезује на далеко озбиљнији аргументативни поступак и изискује знатно већи труд од пуког ламентирања над неуспешном секуларизацијом. Пошто терет доказа увек пада на оне који настоје да саморазумљиве феномене прикажу као спорне, Слотердајков исказ циља на нешто много више од лапидарног закључка да одлазе попови, а да су уместо њих на позорницу на којој се обликује савремена свест одавно дошли дизајнери.

МЕТАДИСЦИПЛИНАРНА БУДУЋНОСТ ФИЛОЗОФИЈЕ?

Напротив, њему је стало до нечег другог што бисмо могли препознати као осавремењену ревизију традиционалног захтева за синтетичким мишљењем. Попут Кантове *сврховијости без сврхе*, Слотердајк пледира за *синџетичност без синџезе* — имајући пре свега у виду да филозофија више не може опстајати уколико и даље остане *само* филозофија.

Захтев комуницирања с властитим временом, истакнут као критеријум сâме филозофичности, од нас захтева интегрисање сазнања и мисаоних модела који се, чак и уз максимално проширивање појма филозофије, не би смели назвати филозофским. Имајући у виду малочас споменуте примере медија и пропаганде, то значи да „филозофија, која би разумела своју зависност од открића и медија, вероватно више не би могла бити филозофија у досадашњем смислу” [Sloterdijk 2005: 88].

Позиви на „проширивање” филозофског ума имају дугу предисторију. Вилхелм Дилтај је већ седамдесетих година деветнаестог века упозоравао да само целокупност антрополошких, етнолошких и историјских чињеница доноси истинске фундаменте за истраживања духовних наука [Dilthey 1965: 206]. Дисциплинама с којима је филозофија традиционално комуницирала у циљу задобијања позитивних знања, антропологији (у смислу сазнања о природи човека) и историји, Дилтај додаје и етнологију, без обзира на чињеницу да се њена научна промоција одвијала управо у противстављању филозофском мишљењу. Хусерлова феноменологија је такође одала признање Леви-Бриловој етнологији због подстицаја на интензивирање упитаности у погледу *универзалности трансценденцијалног ума*, односно на интегрисање проблематике завичајног и страног света у властита истраживања. На послератној француској сцени пре свих су Мерло-Понти и Фуко инсистирали на искорачивање филозофије изван традиционалних граница. Први је чак изреком позивао на помирење структурализма, психологије, етнологије и феноменологије и на, том помирењу за љубав — *raison élargie* [Merleau-Ponty 1953: 206] на проширени ум, који би био кадар да схвати оно што у нама и у другима претходи уму и превазилази ум, док је 'археолог знања' психоанализу и етнологију прогласио епистемолошки привилегованим [Фуко 1971: 411] дисциплинама зато што се од искустава с граничних подручја сазнања о човеку с правом може очекивати да из основа доведу у питање она која су ситуирана у средишту.

Теорија медија, као и метадисциплинарно мишљење културе, могли би бити препознати као Слотердајков допринос пројекту проширивања филозофског ума. За разлику од Дилтаја и његових херменеутичких следбеника, он више неће исказивати поверење у ауру духовних наука, уколико им претходно не пође за руком да се на препознатљив начин дистанцирају од стигме свог европоцентрично мотивисаног порекла. Одсудну равну историјског реза духовних наука Слотердајк лоцира у радикализованом приступу оном властитом, тј., властитој култури. За разлику од устаљеног манира духовних наука које су своју примарну обавезу препознавале у раду на *присвајању*, у спекулативним, херменеутичким или позитивистичким вежбама проширивања и обогаћивања оног сопственог, Слотердајк нас позива да озбиљно схватимо трагичне билансе историјских искустава која су се фундирала у присвајању. Отуда уважавање његовог позива не подразумева ништа мање него примену поступка који је директно супротан традицији *присвајања*: „Лишавање претходи сваком подстицају на аутентичност и властитост” [Sloterdijk 2000: 60].

Ако би се фокус и средишњи интерес присвајања могао установити у оном властитом, упражњавање својеврсног *лишавања* би настојало да у средишту сопства прекорачи и превлада оно сопствено. У томе, дакако, не треба препознати сулуди захтев за тоталним брисањем нашег ја, свега што конституише оно што зовемо личним, нити свечану промоцију Музиловог *човека без својстава* као врхунског оличења псеудо-хуманости. Напротив, Слотердајково прикључивање низу мислилаца који су у потуђивању били склони да сагледају позитиван, хвале вредан феномен, а не срамоту људског рода, мотивисано је продубљеним увидом у искуства трауматичних ефеката културалних самоинтензивирања: „Нису ли све културе, отворено или прикривено, увек и архиви колективне трауме?” [Sloterdijk 2006: 78]

Позајмљујући од египтолога Јана Асмана концепт митомоторике — у смислу динамичних сила формирајућих историја које установљавају идентитет, Слотердајку је превасходно стало до маркирања истинске мете лишавања. Имамо ли то у виду, постаће нам јасно због чега његово неповерење у савремени лик духовних наука бива компензовано поверењем у лековите капацитете транскултуралног мишљења: „Уместо једне године духовних наука било би боље прогласити столеће културолошких наука. Њихова духовна мисија би требала бити разјашњена чим оне науке да блага транскултуралистичког знања преокрену у живи капитал који би ваљало инвестирати у све постојеће културе... На њима је да покажу због чега је отворен једино још пут цивилизовања” [Sloterdijk 2007: 34—35].

ЕВРОПА НАКОН ИМПЕРИЈЕ

Уколико је „филозофија данас вештина да се непосредно буде при ономе што је одвише комплексно” [Sloterdijk 2006a: 28], онда такво умеће мора бити далеко од исхитрене наивности која транскултурална искуства проглашава драгоценим, а да их претходно не обезбеди од културалистичког сваштарења, тј., става апсолутизовања културног порекла чији учинак неповратно отвара бездане између сваке поједине културе, из чега не може произаћи никаква афирмација транскултурних садржаја. Подстакнуто уверењем да нас обавезност одрицања од универзалних решења не ослобађа од универзалних питања, „транскултурално инвестирање” представља друго име за синтетички захват који настоји да промисли модерне проблеме у постмодерној констелацији, и обратно.²

Дајући предност примату плурализма у односу на хомогеност онтолошког универзализма, практичкој суспензији питања о истини у односу на спознајно-теоријску суспензију праксе, промишљању ефеката и учинака у односу на потрагу за мотивима и разлозима, делатној отворености скептицизма у односу на искључивост догматизма који унапред зна

² Утолико више нас мора зачудити прећуткивање Волфганга Велша, чија теза о „постмодерној модерни”, уз захтев за транскултуралним профилирањем филозофских са знања, исказује упалјиву блискост са Слотердајковим полазишним позицијама.

питања која ваља поставити, па самим тим и одговоре на њих — Слотердајк се ипак не сврстава у ред постмодерних заговорника „малих прича”. Уколико карактеризација његовог мишљења као синтетичког може полагати право на смисао, он је обележен мисаоним поступком који не напушта кључне проблеме модерне: критику, просветитељство, секуларизацију, демократију — али овај пут их испитује под претпоставкама које омогућују комуникацију с духом наше савремености. Отуда се у лозинки која је противна традиционалној формалној логици — *tertium datur*, може пронаћи и Слотердајково место с обзиром на (лажни и аисторијски) спор *модерна versus њосѝмодерна*.

Његова верност великим темама модерне из савременог хоризонта потврђена је и на примеру мишљења Европе. Определивши се мимо актуелног спора између некритичких заговорника европског уједињења, који у њему виде отеловљење *summum bonum*, и евроскептика, чија осетљивост спрема глобализацијских тенденција уједињења које наводно прете да нивелирају оно посебно, национално, културално специфично — допуштајући им да све што је у вези с ЕУ третирају као непожељни *summum malum*, Слотердајк је прокрчио пут за апликацију става *tertium datur* у контексту изазова званог Европа.

Уместо упуштања у ексклузивност *или-или*, Слотердајк испитује проблем Европе уздајући се у продуктивност онога *и-и*: које у овом случају имплицира и опсежну критику и елементарно поверење у постојеће. Кључне речи које при том могу задржати плаузибилност неће дотицати *mainstream* на који смо навикли, пошто су једнако заобиђени и 'шлагворт' евроцентризма и величање магије уједињења. Критика због тога ипак неће бити ништа мање жестока: „Пошто Европа никада није постојала као актер, већ су увек постојали само национални империјализми колонијалних земаља који су били конкурентни једни другима, и мреже ривалских мисионарских редова, раширена критика евроцентризма далекосежно иде у празно. Ствар које би се та критика требала тицати јесте једна постколонијална фикција: Европа постоји тек као субјект самокритике и *post festum* као објект стране критике”.

Отрежњујући моменти за самокритику Европе несумњиво датирају из периода после Првог светског рата, па ће отуда подстицаји Валеријевих или Хусерлових рефлексција с правом наћи места и у Слотердајковим разматрањима. Када је реч о Валерију, чини се да су посебног трага оставиле његове дијагнозе трауматичне европске амбивалентности. Отуда још увек уверљиво делују потпорни увиди његове расправе о „кризи духа” коју не треба препознати као пролазну појаву него као поредак „менталне Европе”, као перманентну реализацију парадокса у којем заједно станују најбоље и најгоре, преимућства живота и фиксација умирања. Због тога многе Слотердајкове рефлексije о Европи могу бити прочитане као варијације на Валеријеве теме: „Ми осећамо да цивилизација има исту ломљивост као и живот... Толики ужаси не би могли бити могући без толиких врлина” [Sloterdijk 2005: 264].

Међутим, оне се неће безусловно везати уз чвориште у којем су се преплели хуманистички оптимизам и антрополошка катастрофа, него ће

покушати да понуде својеврсну *генеалогију Европје*, чији корени ће бити идентификовани у истинским изворима глобализацијских процеса, у петнаестовековном ентузијазму, покренутом „открићима” непознатих континента: „Европске експанзије од 1492. отварају доба глобализације. Пола миленијума након Колумбове пловидбе слутимо куда је могло водити стратешко, информатичко и демографско самозоакруживање човечанства...” [Valéry 1924: 12—13].

Процес картографског трансформисања непознатог у познато, у којем су се постепено исцртали и последњи потези на довршењу планетарних контура, филозофски бива интерпретиран као „рат против спољашњости”. Поента таквог рата не тиче се толико средишта, које благодарећи успешним исходима бива само учвршћено и утврђено, него се тиче периферије, која престаје да буде оно што је некада била. Наиме, она сада губи свој ореол оностраниности и недодирљивости, она сада постаје „доступна”. Трагање за језгром европске конституције у вишевековној дубини историјске вертикале, у заједничким именитељима колонијализма и мисије, подстакнуто је пре свега студијом Ремија Брага (Браге) у којој се уверљиво показује да је метафора Рима ближа ономе што се да исказати као специфично европско од Атине или Јерусалима. „Римска” траса европског пута се, према Брагу, састоји у вештини представљања старог на нов начин, у пресађивању старог семена у нову земљу, у почетку као поновном започињању [Brague 1992] — што ће код Слотердајка бити сажето у средњовековној девизи *translatio imperii*, чије важење још увек неумољиво указује на сиже европеизовања Европе.

„Нулту тачку” тог процеса, у смислу догађаја који отвара нов хоризонт, за Слотердајка означава 1492, а не 1918. или 1945. Историјско ткање Европе од тада се одвија као јединствено посредовање медија и открића уз чију помоћ се постепено успостављала логика империјализма. Путописни извештаји од тада постају градивни елемент европске самосвести, пошто се њихова улога односила на „медијску прераду” открића, при чему се итекако водило рачуна о структурама фантазије откривалаца — са задатком да обликује свест о европској супериорности. Укратко, пренесена у медију путописних записа, открића су добијала неопходну легитимацију, охрабрење и подстицај. Отуда су нова открића подстрекивала нове извештаје, и обратно.

Слотердајкова инвентивност огледа се у увиду да чак и конституција нововековне субјективности не би могла попримити познате обресе уколико би се одвијала изван овакве логике. Прави примат европског практичног ума конкретизован је у окриљу примата оног који открива, чија тактика захтева виђење при којем посматрач не бива виђен, односно „разголићивање” објекта у скривености субјекта. Констелација, у којој су подаци везани за „открића” имали статус државне тајне првог ранга — није ни мало случајна. Цинизам европског искуства открива се у хомонимним значењима речи *intelligence* — и шпијунажа и интелигенција обављају исти посао — он се своди на откривање у којем „чињенице морају бити голе, јер треба да помогну да се у видокругу објект задржи у свом опасном непријатељству... Прикривање субјекта је заједнич-

ки именитељ шпијунаже и нововековне интелигенције” [Sloterdijk 1983: 615—616].

Друга „нулта тачка” европске повести догодила се 1945, када је бивши субјект империјалне експанзије постао објект инвазије САД и СССР. Хладноратовска укљештеност Европе између две супер-силе потврдила је слом оног духа који је био носилац ексклузивних права на општост људског рода, који је здушно веровао у јединствено човечанство јер је Европа за њега унапред важила као истинско отелотворење [Ратошка 1988: 226] таквог човечанства. Идеја европског уједињења, најпре стиљиво започета, а касније све одлучније провођена, код Слотердајка је интерпретирана као одговор Европљана на осећај егзистенцијалног ништавила и на суочавање с поразном свешћу о „племенитој лажи” властитих културалних творевина: „Европљани су увек и бунтовници против мизерије. Они сањају о уметностима са само њима својственим патосом — уколико им уметност, као гарант за отвореност стваралаштва, делује као велики противотров свим искушењима мизерије. Иначе, они више него било ко пате од мизерије уколико пред собом не виде пројект против мизерије” [Sloterdijk 1994: 58]

Наизглед парадоксално, али прво истинско остваривање Европе као јединствене целине може имати будућности једино ако њеним земљама-чланицама пође за руком да оставе иза себе кључне моменте који су вековима покретали њену „митомоторику”. Утолико је она остварива само као перманентни *Facing the Past*, као раскид с властитим империјалним пореклом, као деконструктивно самоукидање његових жилавих рецидива. Ипак, стиче се утисак да Слотердајк у много већој мери маркира европски *модус вивенди*, него што описује њену стварност. Његовој пажњи нису промакли ни процеси све веће бирократизације ЕУ, ни упорност (хришћанског) монотеистичког супрематизма који упорно настоји да буде уткан међу заједничке европске „вредности”, нити ширење апокалиптичког штимунга који је увелико потпомажу медији, чије се функционисање највећим делом одвија према давно утврђеним аршинима националне државе.

У том контексту феномен медија поприма двоструко лице. Стари партнер глобализације у међувремену је значајно узнапредовао у оперативном смислу. Уз то, од једносмерности путописних извештаја и дневних новина, медији су отворили неслућене комуникативне могућности у којима партиципира неограничен број актера. Упркос томе, као да су могућности медијски посредоване комуникације знатно надмашиле наше реалне комуникативне моћи. Кључна Слотердајкова замерка савременим медијима односи се на систематско ширење апокалиптичке атмосфере, на окупацију човековог „слободног времена” свакодневним промовисањем саобраћајних несрећа, природних катаклизми уз салве обеспокојавајућих вести: „Не означава ли можда умрежавање [света, путем нових медија — прим. аут.] само једно стање организоване слабости?” [Sloterdijk 2007: 283]. С друге стране, препознатљива сигнатура „времена медија” коју ваља поздравити, састоји се у иницијативи која форсира „златну средину”, допуштајући да радикалност опстане једино још у

естетичком и критичком простору. То уједно значи да су на делу тенденције њеног истискивања из социјално-политичке сфере. Уколико новим медијима то пође за руком, значајно ће отупети и оптужба против њихове конструкције стварности у хоризонту успеле фикције.

Управо у борби против сваког вида политичког екстремизма и радикализма се тематски сусрећу два феномена нашег времена — Европа и медији. Будућност Европе као заједнице и легитимација медија у функцији цивилизовања, а не неповратног заглупљивања људског рода, зависиће од тога у којој мери се схвата озбиљност властите појаве: „Свако доба има идеју о ономе што треба да му важи као најозбиљније — превладавање логике непријатеља за нас је мисао од које ништа не би могло бити мишљено као озбиљније” [Sloterdijk 2006a: 314]. Логика непријатеља, међутим, није нимало једноставна логика. Пре свега, због тога што се током свог миленијумског практичког живота провукла и тамо где је не слутимо. Брисање категорије непријатеља из нашег вокабулара више личи на козметичку промену него на раскид с том логиком. Од брисања речи препоручљивије је ново осмишљавање основа логичке предикације у којем ће средишња оријентација бити пронађена управо у њеним практичким импликацијама. Будућност ће показати да ли Слотердајково фаворизовање императива *tertium datur* обећава нешто више од умесне досетке.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Фуко, Мишел, *Ријечи и ствари. Археологија хуманистичких наука*, прев. Н. Ковач, Београд: Нолит, 1971.
- Brague, Rémi, *Europe. La voie romaine*, Éditions Critérian, Paris 1992.
- Dilthey, Wilhelm, Adolf Bastian. Ein Anthropolog und Ethnolog als Reisender, *Vom Anfang des geschichtlichen Bewußtseins. Jugendaufsätze und Erinnerungen*, Gesammelte Schriften, Band XI, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1965.
- Merleau-Ponty, Maurice, De Mauss à Claude Lévi-Strauss, *Éloge de la philosophie et autres essais*, Gallimard, Paris 1953.
- Patočka, Jan, *Ketzerische Essays zur Philosophie der Geschichte und ergänzende Schriften*, Hrsg. K. Nellen & J. Nèmec, Klett-Cotta, Stuttgart 1988.
- Sloterdijk, Peter, *Kritik der zynischen Vernunft*, Zweiter Band, Frankfurt am/M., 1983.
- Sloterdijk, Peter, *Weltfremdheit*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 1993.
- Sloterdijk, Peter *Falls Europa erwacht. Gedanken zum Programm einer Weltmacht am Ende des Zeitalters ihrer politischen Absence*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 1994.
- Sloterdijk, Peter, *Die Verachtung der Massen. Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 2000.
- Sloterdijk, Peter, *Luftbeben. An den Quellen des Terrors*, Frankfurt am/M., Suhrkamp, 2002.
- Sloterdijk, Peter, *Im Weltinnenraum des Kapitals. Für eine philosophische Theorie der Globalisierung*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 2005.
- Sloterdijk, Peter, *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 2006.
- Sloterdijk Peter & Heinrichs Hans Jürgen, *Die Sonne und der Tod. Dialogische Untersuchungen*, Suhrkamp, Frankfurt am/M. 2006a.

Sloterdijk, Peter, *Gottes Eifer. Vom Kampf der drei Monotheismen*, Verlag der Weltreligionen, Frankfurt & Leipzig 2007.

Sloterdijk, Peter, *Derrida ein Ägypter. Über das Problem der jüdischen Pyramide*, Frankfurt Suhrkamp, Frankfurt am/M. 2007a.

Valéry, Paul, „La Crise de l'esprit”, u: *Variété*, Gallimard, Paris 1924.

TERTIUM DATUR: SLOTERDIJK AND PHILOSOPHY OF THE MEDIA

by

Dragan Prole

Summary

Peter Sloterdijk is one of the rare contemporary philosophers who insist on the relevance of Hegel's thesis that philosophy is its own time apprehended in thought. Philosophy's duty to reflect on contemporary phenomena, according to him, is primarily concerned with the necessity of the adequate reflections of the media. Philosophy of the media, interconnected with the metadisciplinary cultural thought, could be acknowledged as Sloterdijk's contribution to the philosophical project of the enlarged mind. Unlike his predecessors, Sloterdijk will no longer possess confidence in the academic aura of spiritual sciences, unless they have managed to distance themselves from the stigma of their Eurocentrically motivated origin. Therefore Sloterdijk's reflection on the media is in a unique relation to the analysis of the European tradition in the light of new integrations. Arguing for the necessity that Europe breaks up with the imperialistic inheritance, the author examines the contemporary tendencies, especially the productivity of the *tertium datur* logic which reflects itself in the abandoning of the radical attitude either/or, and turning to the more integrative and/and: which means both an extensive critique and a inherent confidence into the existent world.

Key words: philosophy of the media, Europe, enlarged mind, Sloterdijk

Марко Николић

АКТУЕЛНИ ОДНОСИ РИМОКАТОЛИЧКЕ (РКЦ) И СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ (СПЦ)

САЖЕТАК: *Светосавље* као философија живота поседује пре свега христолошко-теолошку, али и националну, општедруштвену, политичку и индивидуално-психолошку одредницу, које заједно у историјском контексту условљавају квалитет односа Српске православне цркве (СПЦ) и Римокатоличке цркве (РКЦ).

Основну теолошку препреку у актуелним односима представља римокатоличка догма о примату папе и римске црквене јурисдикције на универзалном плану, док се у практичној области то односи на болно историјско наслеђе из Другог светског рата. У случају поменуте догме, РКЦ тежи њеном „појашњавању” али не и измени, док је СПЦ оспорава позивајући се на изворно хришћанско учење. У случају учешћа дела РКЦ у злоделима према свештенству и верницима СПЦ у „НДХ”, две цркве деле различито исказани степени одговорности.

На унапређење регионалних односа РКЦ и СПЦ у постконцилском раздобљу су пре свега утицали одлука Ватикана. Југословенске власти су подржале иницијативу због унапређења националних односа у федерацији, тежећи међутим и контроли међуцрквене сарадње која би могла да доведе у питање државно-идеолошки систем. СПЦ је, уз јасну резерву дела својих епископа, свештенства и верника, прихватила ову иницијативу, пре свега због потребе евангелизације атеистичког друштва. Истоветну позицију је заступала и РКЦ, па је заједничка друштвена одговорност и активност остала средишња тачка међуцрквене сарадње.

Током друге половине 20. века две цркве су успоставиле различите институционалне облике сарадње, од којих најзначајнији представља контакт на нивоу Заједничке комисије за дијалог Сабора СПЦ и БКЈ (касније Бискупске конференције Хрватске и Словеније). Не мањи значај има успостављена сарадања Теолошких факултета у Љубљани, Загребу и Београду, као и заједничка активност верских часописа две цркве.

Иако су се значајније размимоишле по питању схватања узрока рата на Балкану и одређених политичких опција, СПЦ и РКЦ су се у постконфликтном раздобљу усагласиле око потребе наставак сарадње, пре свега због превазилажења ратних последица, изградњи помирења и поверења, као и инкорпорирања хришћанских вредности у друштва бивших југословенских република, са и даље значајним атеистичко-деструктивним наслеђем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: РКЦ, СПЦ, дијалог, сарадња, препреке

Као конститутивни *аутокефални* чинилац организма Православне цркве, Српску православну цркву (СПЦ) одликују пре свега христолошко-еклисиолошке одреднице, с доминантно „вертикалном” али и изведеном „хоризонталном” равни (Павле српски патријарх 1991:1). Историјска мисија СПЦ подразумева сведочење и примену изворних јеванђељских принципа у датим околностима и времену. Такав приступ има општедруштвени, политички и индивидуално-психолошки карактер, обухваћен појмом *Светосавља* као философије живота [Поповић 2001:32]. Једна од најзначајнијих одредница Светосавља јесте *национално*, при чему представља пре свега оквир и инструмент очувања црквеног, културног и политичког идентитета и самобитности српског народа. Из данашње перспективе би се могло дефинисати и као квалитативни чинилац универзалног појма *илурализма*. Од пресудног је значаја нагласити да национално у том контексту јесте утемељено изнад свега на духовно-црквеном, а не државно-војничком. Римокатолички теолози сведоче да је Свети Сава био црквени и политички мисионар и миротворац.¹

С друге стране, Римокатоличку цркву (РКЦ) одликује објединитељско-субјективистичко поимање (*догма о њајској незаблудивосћи или њојо-ђрешивосћи*) и израженија хијерархијско-организациона структура, чије чиниоце представљају остале хришћанске цркве [*Dogmatska konstitucija o Crkvi Lumen Gentium, Dokumenti Drugog vaticanskog koncila 1970:91—205*]. Њена еклисиологија има пресудно универзалистички карактер, па логично тежи и примени на универзалном плану. Балкан за њу представља *terra missionis* и *antemurale christianitatis*, што у историјском контексту пресудно утиче на квалитет њених односа са СПЦ. Ватикан уопштено наступа према „спољном” свету полазећи од црквене стратегије „дијалога у концентричним круговима” (са хришћанима, другим религијама и атеистима), која увек користи „потенцијале” датих политичких околности.

Уз изнето теолошко питање, најосетљивију тачку односа СПЦ и РКЦ данас представљају догађаји у Другом светском рату, у коме је део свештенства РКЦ у „Независној држави Хрватској” (НДХ) учествовао у злочинима према свештенству и верницима СПЦ, али и Ромима, Јеврејима и Хрватима нелојалним профашистичком режиму, несумњиво уз знање (сагласност) Ватикана [Rivelli Aurelio 1999:35]. Болни догађаји и наслеђе испред две хришћанске цркве постављају захтев за превазилажењем путем признања, покајања и праштања као *двосмераној процеса*, уз нужност разграничења улога и одговорности на темељима универзалне „истине и правде”. У том случају би се могло говорити о *истинском међуцрквеном дијалогу*, и што је важније, од кога би се могли очекивати значајнији резултати у ширем теолошком, друштвеном и политичком смислу.

¹ Босанско-титуларни бискуп Иван Тонко Мрнавић (17. век), Александар Донковић, фра Андрија Качић-Миошић, др Иво Пилар и Јосип Смодлака (20. век), итд.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВА, РКЦ И СПЦ

Црквени „менаџмент” и мелтингпот социјалистичке (комунистичке) југословенске државе је начелно подразумевао контролу и инструментализацију религијског у политичке сврхе. Држава је у односима са својим верским заједницама полазила од атеистичке и секуларистичке премисе, тежећи да искористи њихове миротворачке потенцијале пре свега у функцији решавања националног питања и стицања кредибилитета за своју идеолошку позицију, у унутрашњим и међународним оквирима [Савезна комисија за верска питања, 1967, ф. 105]. Са СПЦ је, користећи и репресивне методе (притисци, уцене и застрашивања), уз начелно помирљив став СПЦ, одмах после Другог светског рата успоставила „сараднички” однос. У том смислу, РКЦ је у почетку заступала изразито конфликтну позицију, критикујући државну идеологију и њен атеизам. Обе цркве су у југословенском друштву уопштено имале маргиналну и другоразредну друштвену позицију и улогу. Југословенска држава је подржавала успостављање међуцрквене сарадање као доприноса превазилажењу националних супротстављености, при чему је зазирала од могућности стварања „заједничког црквеног фронта” који би угрозио њен идеолошки систем.

Пројоколом о реџулисању односа Југославије и Ватикана 1966. и успостављањем дипломатских односа 1975. године, на личну иницијативу папе Павла VI, ситуација у односима државе и РКЦ је квалитативно измењена у форму „узлазне” сарадње, која је временом све више излазила у сусрет интересима и захтевима Ватикана [ДСИП, Изасланство СФРЈ при Светој Столици, 1967, ф. 81, број 31]. Тито је тежио промоцији земље на међународном плану уз подршку Ватикана, док су у Риму тежили стратешком ширењу црквеног и друштвеног утицаја РКЦ у Југославији [Републичка комисија за верска питања Хрватске, 1965, ф. 85, број 08—112/1]. Југословенска држава је тога била свесна, уз прећутну сагласност. Из стратешке перспективе, јасно је да су политички интереси ту имали другоразредан значај у односу на црквене. Такође, Југословенска држава се и у случају догађаја у „НДХ” понела „менаџерски” и неодговорно, *de facto* подржавајући покушај РКЦ да релативизује историјске догађаје и стави их *ad acta*, у име својих визија будућности.

ВАТИКАН И СПЦ

Ватикан је у успостављању односа са СПЦ предузео вишедимензионалну иницијативу и активност. По питању злочина у рату, француски кардинал Еугенио Тисеран (Eugenio Tisserand) и бањалучки бискуп Алфред Пихлер су лично признали учешће и одговорност РКЦ.² До данас,

² Кардинал Тисеран је почетком шездесетих година посетио Југославију и њен државни врх, и наишао на игнорисање представника РКЦ у Хрватској. Бискуп Пихлер је својом *Божјином послаником 1963. године* позвао СПЦ да опрости РКЦ неке њене поступке, саветујући својим верницима зближавање са СПЦ.

међутим, РКЦ се није званично оградилa и осудилa поступке дела својих припадника, што за СПЦ представља озбиљну препреку за унапређење међусобних односа. Веома важну „посредничку” улогу у остваривању циљева Ватикана и РКЦ у односима са СПЦ има *Гркокаџоличка црква* („Католичка црква” источног обреда или „Унијатска” црква), од које се очекује да буде спона у приближавању са СПЦ [*Dekret o ekumenizmu i Istočnim katoličkim crkvama* 1970: 205—257]. Важно је знати да Гркокатоличка црква признаје *ѱримаѱ ѱаѱе и црквене јурисдикције* РКЦ. СПЦ, превасходно из теолошких и историјских разлога, положај и улогу Гркокатоличке цркве доживљава као препреку унапређењу односа са РКЦ.

У раздобљу после Другог ватиканског концила (1962—65), две цркве, ипак, деле сагласност о потреби заједничке мисионарске активности у секуларистичким глобалним и атеистичким регионалним околностима, и с тим у вези спремност на дијалог и сарадњу. Ватикан је у том смислу, пре свега, поборник идеје супранационалности и постепене глобалне интеграције цркава путем заједничке друштвене активности (са циљем *еванђелизације*), док је СПЦ у већој мери била и остала теолошки и „национално” усмерена, инсистирајући пре свега на црквеним критеријумима дијалога и сарадње.

Српска црква је приликом разматрања питања успостављања дијалога са РКЦ почетком шездесетих година 20. века, пре свега имала у виду позицију Цариградске патријаршије као „прве по части” у структури Православне цркве. Зато је прво иницирала двострани дијалог са Цариградском патријаршијом, како би се постигла начелна сагласност о принципима дијалога са РКЦ. СПЦ је била мишљења да дијалог мора да почива на поштовању темељних православних еклисиолошких начела [Савезна комисија за верска питања, 1960, ф. 64, ком. 512, број 30]. Такође је успоставила непосредан дијалог и са РКЦ, чији је изасланик, бискуп Јохан Билебрандс из Секретаријата за јединство хришћана у Риму, посетио Београд у три наврата од 1963—1969. године. У разговорима су додаткнута сва значајнија питања у односима две цркве, папски примат, претпоставке и циљеви дијалога, слање посматрача СПЦ на Концил, „децентрализација” РКЦ, и др [Савезна комисија за верска питања, 1962, ф. 64, ком. 492]. Ватикан је преко Вилебрандса упутио позив СПЦ за слање посматрача на Концил, након претходног посредног позива преко Цариградског патријарха који није наишао на одобравање СПЦ. Ватикан је у том раздобљу отворено фаворизовао позицију и улогу Цариградске патријаршије као свог „партнера”, што је неретко подстицало и „ривалитет” међу православним црквама. Сабор СПЦ је 10. маја 1963. године донео начелну одлуку да на Четврто заседање Концила пошаље посматраче СПЦ, на основу претходне свеправославне сагласности, овлашћујући Синод СПЦ да о свему донесе коначну одлуку [Сабор СПЦ, 1963, број 22/65]. СПЦ је при том узимала у обзир да Грчка црква заступа непомирљив став према РКЦ, као и да су посматрачи Руске цркве већ боравили на Концилу. Иако је иницијатива југословенске државе по питању слања посматрача постајала све интензивнија, СПЦ је, поштујући одлуке Родоских православних конференција (1961—1964), сматрала

да треба оставити могућност свакој православној цркви да сама одлучи да ли ће слати посматраче (ниже свештенике и теологе световњаке), које не би обавезивало остале православне цркве [Савезна комисија за верска питања, 1964, ф. 77]. Сабор СПЦ је још једном на заседању у мају 1965. године показао заинтересованост за слање посматрача, тражећи од Синода СПЦ прибављање коначних ставова осталих православних цркава и југословенске државе [Савезна комисија за верска питања, 1965, ф. 86, број 295]. Синод СПЦ је почетком октобра 1965. године овластио др Душана Кашића и професора Лазара Милина да испред СПЦ присуствују Четвртог заседању Другог ватиканског концила [Савезна комисија за верска питања, 1965, ф. 87, број 333]. Они су кардиналу Беа у Риму пренели став СПЦ по коме је ширење утицаја РКЦ („унијатство“) на рачун СПЦ у додирним подручјима (пре свега у Хрватској) основна препрека приближавању две цркве [Савезна комисија за верска питања, 1965, ф. 87, број 362/1]. Посматрачи СПЦ су дошли до закључка да у скоријој будућности неће доћи до теолошког приближавања, али да је дијалог две цркве користан у ширем друштвеном, социјално — харитативном и миротворачком смислу, у односу на секуларистичке тенденције на глобалном нивоу.

Патријарх Герман је током осамдесетих година 20. века одржавао стални контакт са представницима Нунцијатуре у Београду. Сусрео се са Државним секретаром Ватикана кардиналом Казаролијем (Цасароли) почетком јула 1985. године, када је договорено отпочињање дијалога две цркве и на *регионалном нивоу* у Југославији. Као последицу те начелне сагласности, треба посматрати нешто касније оснивање *Мешовитне комисије за дијалог БКЈ и Сабора СПЦ*, као форме трансформације глобалног „дијалога љубави“ у теолошки дијалог. И ту је иницијатива потекла из Ватикана, док је СПЦ пре свега водила рачуна о свеpravославној сагласности и подршци.

У раздобљу патријарха Павла (1990—2010) очуван је започети процес, упркос друштвено — политичкој кризи и рату у бившој Југославији. СПЦ је у том контексту наставила да инсистира пре свега на поштовању универзалних хришћанских начела. РКЦ је позвала њене представнике у Рим на Синод бискупа Европе крајем 1991. године, на коме је разматрано питање потребе евангелизације континетна у измењеним друштвеним, политичким и економским околностима. Истовремено, папа Јован Павле II и РКЦ су преко југословенских државних органа покренули иницијативу за успостављањем *нејосредног дијалога Ватикана и СПЦ* [Синод СПЦ, 1991, број 1111]. Синод СПЦ је због свега „умолио“ два представника СПЦ да оду на Синод у Рим, упркос унутрашњим неслагањима по питању потребе и облика дијалога са РКЦ. Сабор СПЦ је на ванредном заседању 4. новембра 1991. године одлучио да „за сада“ треба одложити дијалог са РКЦ, наводећи као аргументе хрватско-српски рат, ставове загребачког кардинала Фрање Кухарића и појединих чланова римокатоличког епископата у Хрватској о његовим узроцима, толерисање агресивних и прозелитистичких акција „унијата“ против православних од стране РКЦ, и начелне ставове папе Јована Павла II по свим

изнетим питањима [Синод СПЦ, 1991, број 2865]. Оваква позиција је имала несумњиво теолошко и етичко утемељење, али је представљала и дипломатски „пораз” СПЦ у смислу непосредног присуства и сведочења сопствених погледа.

Обе цркве су у ратним околностима покренуле бројне иницијативе за мир, уз начелну сагласност да рат није верска него политичка категорија. Разликовале су се, међутим, у погледу поимања узрока рата, и нарочито политичким формама превазилажења сукоба. РКЦ је несумњиво подржала дезинтеграцију Југославије залажући се за поштовање принципа самоопредељења њених народа, пре свега у смислу стицања независности република у њиховим постојећим границама. СПЦ је, с друге стране, првобитно тежила очувању федерације, а када то није било могуће, поштовању универзалног права свих њених народа на самоопредељење, независно од граница које је својевољно успоставио ауторитарни атеистички режим. Приметно је било и да РКЦ тежила изградњи „будућности”, а СПЦ отклањању препрека из „прошлости” подржавајући све декларативне принципе и ставове папе и РКЦ. СПЦ је очекивала да они у потпуности буду примењени и у пракси. Патријарх Павле је, уверавајући РКЦ да неслање делегације СПЦ на Бискупски синод у Рим никако не значи и одбијање дијалога, замолио папу Јована Павла II да прими једну епископску делегацију СПЦ одмах после Синода, због „непосредног, братског, међуцрквеног дијалога по свим изнетим питањима” [Синод СПЦ, 1991, број 2865]. Приступ СПЦ је подразумевао непосредно суочавање са суштином препрека и проблема, као истински допринос унапређењу дијалога, док је РКЦ остала усредсређена на универзални аспект проблема међуцрквених односа прелазећи преко његових регионалних препрека. И тада су унутар СПЦ постојале изразито негативне реакције по питању вођења дијалога са РКЦ, од стране појединих епископа и црквене „базе”.

Представници СПЦ из теолошких и политичких разлога нису присуствовали ни Молитвеним скуповима у Асизију 1986. и 1993. године, чији је организатор била РКЦ, и на којима су присуствовали представници бројних светских религија. Југословенска држава је преко академика Стипчевића и председника СРЈ Добрице Ћосића покушала да утиче на СПЦ у погледу што скоријег сусрета папе и патријарха [Синод СПЦ, 1992, број 4244]. У таквим околностима, Синод СПЦ је крајем марта 1993. године донео одлуку да „умоли” митрополита црногорско-приморског Амфилохија и епископа бачког Иринеја да као изасланици СПЦ посете папу Јована Павла II [Синод СПЦ, 1993, број 974/зап. 693а]. Почетком априла исте године, два српска епископа су се у Риму сусрела са папом, што је био први сусрет високих представника СПЦ и папе у последњих 700 година. Српски епископи су се самокритички понели према одсуству представника СПЦ у свим важним, па и политичким питањима глобалног карактера, што је за последицу имало стварање лоше слике о њој и Српском народу у светској јавности. Постигнута је начелна сагласност да убудуће РКЦ и СПЦ успоставе непосредан контакт преко *сјалног изасланика СПЦ у Риму*. Такође, договорено је и да се у

перспективи организује сусрет папе и патријарха, тек на основу одлуке Синода СПЦ и сагласности осталих православних цркава. [*Православље*, 1993, број 627: 1] Две цркве су се усагласиле и око потребе сарадње у културној области, као важном аспекту и доприносу изградње нових европских односа [Синод СПЦ, 1993, број 2111/зап. 2011]. Важно је знати да сусрет папе и патријарха РКЦ није директно тражила од СПЦ, већ је била последица иницијативе Ватикана и југословенске државе. Ватикан је желео да преко сусрета добије што шири хришћански легитимитет за своје поступке, док је југословенска држава очекивала подршку Ватикана у погледу промоције свог тешког положаја у међународним односима (укидање санкција СРЈ). Патријарх Павле је и у решавање овог питања пошао од православног еклисиолошког принципа саборности, узимајући пре свега у обзир ставове осталих православних цркава (одлука православних поглавара из 1992. године), епископа и верника СПЦ, па потом и позицију југословенске државе.

СПЦ И РКЦ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Квалитет односа две цркве у Југославији је у пресудној мери био условљен темељним теолошким размимоилажењима (папски примат), болним историјским наслеђем, и снажним утицајем и усмеравањем југословенске државе. РКЦ је и у овом случају предузимала отворену иницијативу, док су на начелну резервисаност СПЦ утицали тежак кадровски и материјални положај. Њу су додатно оптеретили „некооперативни” поступци РКЦ и југословенске државе, посебно у Далмацији, Славонији и Македонији.

У складу са смерницама Другог ватиканског концила, југословенски бискупи су *Посланицом о екуменизму* од 29. јануара 1974. године промовисали потребу унапређења односа са СПЦ на основама заједничких именитеља и поштовања разлика, уз нужност потпуног очувања сопственог теолошког идентитета. Међутим, декларативно промовисану толеранцију, коегзистенцију и „равноправност” у пракси није примењивала на адекватан начин [Савезна комисија за верска питања, 1967, ф. 102, ком. 655, број 48]. Управо у тој чињеници СПЦ је видела неискрену намеру, која је условила да Сабор СПЦ 1964. године донесе одлуку да контакт са РКЦ могу да одржавају само њени овлашћени црквени представници. Упркос томе, поједини виши и нижи представници СПЦ су одржавали контакте са РКЦ, о чему нису извештавали врх СПЦ. Таква пракса је наилазила на прећутну сагласност и подстицај југословенске државе. Представници РКЦ у Југославији су у раздобљу после Концила тежили искључиво спровођењу његових одлука. У теолошкој равни, то је подразумевало пре свега „појашњавање” догме о папској „незаблудивости” и примату римске јурисдикције. Позиција РКЦ је додатно афирмирана именовањем загребачког надбискупа Шепера за кардинала 1965. године. Активност РКЦ у Југославији је била изражена у пасторалној, социјално-харитативној и едукативно-издавачкој делатности. При том је

почивала на „дедуктивно-теолошком” и организационо-институционалном приступу, оличеном у оснивању Екуменских комисија на нивоу Бискупске конференције Југославије (БКЈ) и појединих бискупија.

Српска црква је и у регионалним односима са РКЦ инсистирала на решавању свих актуелних питања са РКЦ на основама изворних хришћанских вредности и начела, у оквирима *теолошког дијалога*. Предмет њене критике је била догма о примату папе и римске јурисдикције, као и тежња РКЦ за ширењем свог утицаја на рачун СПЦ [Дакић 1962: 1—4]. Остала је верна вођењу „пријатељског” дијалога са РКЦ из пасторалних разлога и промоције хришћанских вредности у друштвеном животу [Синод СПЦ, 1963, број 2842]. Зато се приступ СПЦ може назвати обликом *црквене њолишке мисионарског какшера*, са циљем християнизације југословенског атеистичког друштва. Одговор РКЦ је подразумевао иницијативу, начелну помирљивост и промоцију заједничке будућности засноване на хришћанској одговорности, која не доводи у питање њено „догматско-пирамидално” поимање структуре хришћанске Цркве. С друге стране, СПЦ је у иницијативи РКЦ видела пре свега претпоставку успостављања теолошког дијалога у коме би се размотрила најзначајнија питања, као квалитативни допринос. Сабор СПЦ је на заседању у мају 1968. године донео одлуку да СПЦ „не би могла да прихвати дијалог са РКЦ пре него што ова на делу не покаже да се одрекла својих ранијих односа и метода рада према Православној цркви, нарочито у спровођењу уније” [Сабор СПЦ, 1968, број 20/зап. 57]. У том раздобљу је приоритет за СПЦ представљао дијалог са англиканцима, старокатолицима, лутеранима и дохалкидонским црквама [Синод СПЦ 1968, број 3474/зап. 759]. Такође, врх СПЦ се суочавао са потребом преошћивања јаза између спремности на дијалог са РКЦ и резервисаности своје црквене „базе”. Одговор Ватикана и папе Павла VI је подразумевао и успостављање „паралелних” веза са „Македонском православном црквом” (МПЦ), што је представљало посебну препреку за СПЦ.

У Југославији РКЦ је иницирала контакте вишег и нижег свештенства две цркве, посебно у међурелигијским и вишенационалним срединама, поводом црквених празника [Републичка комисија за верска питања Хрватске, 1966, ф. 93]. Сабор СПЦ је у мају 1966. године одлучио да „скрене пажњу” својим свештеницима на „појачану активност РКЦ међу православним живљем”, наглашавајући да званичне ставове о односима СПЦ и РКЦ представљају само они изнети од стране овлашћених високих представника СПЦ [Савезна комисија за верска питања, 1966, ф. 95, број 261/1]. У том контексту треба посматрати и Синодску забрану свештеницима СПЦ, да без његовог одобрења, „до даљњег” одржавају контакт са представницима РКЦ [Савезна комисија за верска питања, 1967, ф. 102, ком. 655 и 492]. Југословенске власти су истицале да ниже свештенство СПЦ у том погледу ступа у контакте са представницима РКЦ „спонтано”, док римокатолички то раде занајући шта желе да постигну [Савезна комисија за верска питања, Савезна скупштина, 1970, ф. 120]. На резервисаност СПЦ по овом питању је умногоме утицало и директно мешање и притисак југословенске државе.

У теолошкој равни, СПЦ је инсистирала на христолошком упоришту дијалога са РКЦ, указујући при том на раскорак у речима и делима РКЦ. Доминирале су расправе везане за папски примат и *filioque*, при чему није довођен у питање значај друштвеног и пастирског аспекта међуцрквене сарадње, са циљем християнизације атеистичких друштвених околности. У свим процесима, РКЦ је себе доживљавала као корективног смерничара заједничке активизације две цркве, уз очигледну примесу релативизације искључиво теолошких аргумената [Franić 1983: 1—4]. Постојање различитих „социјалних” и теолошких приступа појединих теолога РКЦ у Југославији, нису доводили у питање опстанак кључних принципа римокатоличке еклесиологије, као ни њен организационо-институционално-едукативни приступ на различитим нивоима (Екуменска већа БКЈ и Ђаковачке бискупије, сарадња Теолошких факултета, Недеље молитве за јединство хришћана). РКЦ је желела да афирмише принцип обостране црквене одговорности због неадекватних „екуменских” резултата, при чему се није директно суочавала са суштином теолошких и практичних проблема. Концепција РКЦ везана за „универзалистички мелтингпот” различитих чинилаца (теолошки, друштвени и политички) је свакако била инструмент остварења њеног постављеног циља. Као такве треба посматрати и политичке смернице РКЦ деидеологизацијског карактера, повремену афирмацију националног чиниоца у међуцрквеним односима, и касније промовисану дезинтеграцију Југославије.

ХРВАТСКА И СЛОВЕНИЈА

Болно историјско наслеђе и суптилни покушаји „привођења” верника СПЦ у РКЦ, уз пасиван однос југословенске државе, у највећој мери су одредили квалитет постконцилских односа СПЦ и РКЦ у Хрватској. Римска црква је своју иницијативу и у овом случају пре свега правдала потребом заједничке борбе против атеизма. Имајући у виду свој изузетно тежак кадровски и материјални положај, и суптилне експанзионистичке поступке РКЦ (позив православним верницима да долазе у РКЦ), СПЦ је „савезника” видела у југословенским властима. Тиме се може објаснити њен афирмативан и сараднички однос према држави, од које је очекивала подршку у остварењу прокламованог принципа црквеног плурализма, и побољшању своје ситуације, посебно у Далмацији и Славонији.

РКЦ је и овде у унапређење односа са СПЦ пошла од свог „дедуктивно-централистичко-едукативног” приступа, посебно у Ђаковачкој бискупији (бискуп Бауерлајн). Отворенији и ближи однос бискупа и епископа је остварен у Истри. Веома значајан догађај за односе две цркве је представљао сусрет патријарха Германа и кардинала Шепера у Сремским Карловцима крајем априла 1968. године, реализован на иницијативу папе Павла VI, поново полазећи од потребе заједничког друштвеног ангажовања цркава [*Православље*, 1968, број 27: 1]. Црквена „база” СПЦ је и тада са резервом гледала на нове тенденције у односима две цркве.

Приликом сусрета загребачког надбискупа (касније кардинала) Кухарића и патријарха Германа у Београду крајем новембра 1975. године, начелно је договорено приближавање две цркве на основама заједничких теолошких именовитеља и друштвене одговорности, пре свега у смислу евангелизације и социјално-харитативне делатности. За дуже временско раздобље камен међаш у односима две цркве ће свакако представљати реченица патријарха Германа у Јасеновцу почетком септембра 1984. године, „Браћо, да опростимо морамо, али да заборавимо не смемо” [*Православље*, 1984, број 420: 1—7]. Њом је очигледно остављена у аманет смерница СПЦ и њеним верницима да у духу толеранције живе са припадницима РКЦ, која подразумева и упућен апел савести инспиратора и извршилаца недеља у Јасеновцу. И тада, као и раније и касније, СПЦ је у читавом питању приближавања са РКЦ инсистирала на поштовању и примени христолошких критеријума, док је РКЦ у већој мери стављала акценат на свођење проблема на друштвену раван.

Супротстављене позиције две цркве су нарочито дошле до изражаја у политичкој равни почетком деведесетих година 20. века, које су ојачале и „кредибилитет” теолошких размимоилажења. Притисци, застрашивања, претње и убиства током деведесетих година, умногоме су утицали на представнике СПЦ да рат у Хрватској доживе као *егзистенцијално-одбрамбени*, што је у пракси значило инсистирање на поштовању принципа самоопредељења и за Српски народ у Хрватској [*Гласник Српске Патријаршије*, 1991: 110—111]. На то су умногоме утицали и хрватски режим и благонаклоно гледање највећег дела РКЦ у Хрватској на његову природу и поступке. На заседању Синода европских бискупа у Риму 1991. године, бискупи из Хрватске су на једностран начин представили узроке и последице сукоба у у овој републици, што се показало као нова препрека дијалогу две цркве. Њихова заједничка активност се у том раздобљу свела на мировну иницијативу патријарха Павла и кардинала Кухарића, покренуто током њихова два сусрета у Славонији и Сремским Карловцима 1991. године. Обе цркве су се заложиле за изналажење „праведног” решења, али нису у истоветној мери поступиле у скалду са тим [Сабор СПЦ, 1995, број 70]. Нормализација односа је постигнута посетом патријарха Павла Загребу у марту 1999. године, оживљавањем предратне праксе евангелизацијског друштвеног доприноса цркава, који је имао посебан значај у постконфликтном друштву [Лечић 1999: 65—68]. И од тада се, међутим, СПЦ у Хрватској суочава са снажним утицајем хрватске државе, који пре свега „иду на руку” интересима РКЦ. СПЦ се и у данашњем времену у Хрватској суочава са *егзистенцијалним* изазовом (ситуација у Далматинској епархији, покушај оживљавања „ХПЦ”).

На повољнију климу у односима две цркве у Словенији је утицало позитивно историјско наслеђе, пре свега помоћ СПЦ и њених верника Словеначком народу у Првом и Другом светском рату. У том контексту, СПЦ је била доследна свом начелно теолошко-дедуктивном, а РКЦ у већој мери социјално-индиктивном приступу. Предмет критике СПЦ је остала римокатоличка концепција папског примата. Квалитативни до-

принос унапређењу односа две цркве на регионалном нивоу је представљао договор патријарха Германа и љубљанског надбискупа Погачника 1968. године о успостављању сарадње њихове *верске шћамје* [Ракић 1968: 1]. Начелно постигнута сагласност о значају информативно-едукативног аспекта је представљала темељ унапређења међуцрквених односа, јер је сарадња редакција верских часописа (једногодишњи састанци) подразумевала и заједничку активност и координацију са Бискупском конференцијом Југославије (БКЈ) и Комисијом Сабора СПЦ. На тај начин је створена извесна регионално-институционална „екуменска мрежа”, која ће касније резултирати и успостављањем сарадње Теолошких факултета у Љубљани, Загребу и Београду.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Међуцрквени односи су имали посебан значај у мултиконфесионалној и вишенационалној БиХ, због чега им је југословенска држава поклањала посебну пажњу, дајући подстицај унапређењу међуцрквених односа. И у овој републици, у таквим условима, РКЦ је исказивала отворену иницијативу према СПЦ, која је у овом случају била нешто „отворенија”.

Прототип добрих односа представника две цркве у југословенским оквирима су остварили бањалучки епископ Андреј Фрушић и бискуп Алфред Пихлер [Републичка комисија за верска питања БиХ, 1969, ф. 118, број 04-127/1]. Од посебног је значаја указати на *Божјићну чеснишћу бискупа Пихлера 1964. године*, којом су верници РКЦ позвани на помирење и уједињење са СПЦ. Бискуп Пихлер је тада признао део одговорности РКЦ за недела у рату, тражећи од СПЦ и њених верника опрост због тога [Pihler, 1963, број 1269]. Овај бискуп је активно посредовао и у добијању одређене материјалне помоћи за СПЦ из Рима, за градњу православне цркве у Бања Луци. У теолошкој равни, и он је заступао догматску непопустљивост, уз инсистирање на заједничком друштвеном наступу две цркве у функцији евангелизације босанског друштва. Што је такође посебно важно, био је знатно „флексибилнији” у погледу тумачења концепције папског примата, у смислу да њен данашњи садржај подразумева и чиниоце који нису постојали у првим вековима [Pihler, 1980: 1]. Добре односе су временом успоставили и дабробосански митрополити СПЦ Нектарије и Владислав за својим римокатоличким колегама. То се донекле може рећи и за епископе и бискупе у Херцеговини.

Као и у другим деловима Југославије, на погоршање односа две цркве су утицали друштвено-политичка криза и ратне околности. Уз прокламовање објединитељског приступа на основама заједничких именитеља, две цркве је делило различито поимање узрока рата и начина његовог превазилажења. Босански бискуп су се 1992. и 1993. године обратили бискупима света, тражећи војну интервенцију Међународне заједнице против босанских Срба. Представници СПЦ су начелно сматрали да се позивом на рат не може успоставити истински мир. [Митрополија за-

гребачко-љубљанска СПЦ, 1991: 3]. *Сарајевском декларацијом* патријарха Павла, загребачког кардинала Кухарића и сарајевског бискупа Пуљића 1994. године, од свих страна у сукобу је затражен моментални прекид рата. Високи представници обе цркве у БиХ су истицали да рат није био верски већ политички, уз постојање верских примеса. Сарадње две цркве у послератовском раздобљу је институционализована у оквиру *Међурелигијског вијећа БиХ*, које промовише помирење, изградњу правне државе и афирмацију принципа религијског плурализма. Он је тело *консултативног каракџера*, које је до сада имало декларативне резултате. Важно је знати и да су се епископи и бискупи БиХ редовно сусретали у раздобљу од 1998—2000. године (Тузла, Бањалука и Сарајево), промовишући помирење, повратак расељених, обнову босанског друштва, потребу изградње правне државе и практично остварење концепције „јединства различитости” као примарног циља међуцрквеног дијалога у БиХ [Кić, 2003: 245—251].

СРБИЈА, ЦРНА ГОРА И МАКЕДОНИЈА

Идеал прокламованог црквеног плурализма и „равноправности” је у највећој мери остварен у Србији, захваљујући деловању југословенске државе и хришћанском и толерантном односу СПЦ према РКЦ. Ту се, за разлику од осталих делов Југославије, могла приметити и извесна резервисаност РКЦ, условљена њеним мањинским положајем у Србији. Ниже свештенство СПЦ је и овде исказивало резерву у погледу крајњих резултата унапређења односа две цркве, не оспоравајући значај њихове друштвене сарадње. Посебан проблем је представљала афирмација положаја Грkokатоличке цркве од стране РКЦ, која је именовала грkokатоличког прелата Букатка за београдског надбискупа. То је за СПЦ била јасна препрека за унапређење односа [ССИП, Изасланство СФРЈ при Светој Столици, 1969, број 179].

Представници две цркве су тежили пре свега упознавању и личном зближавању, у условима када је средином осамдесетих година 20. века у Риму одлучено да се изврши територијална реорганизација РКЦ у Србији. У новоосновану Београдску митрополију су ушле суботичка и зрењанинска бискупија. У мултиконфесионалној Војводини је нарочито била активна Суботичка бискупија у погледу зближавања са СПЦ, уз значајну подршку Апостолске нунцијатуре у Београду. РКЦ је ту инсистирала посебно на сарадњи у *културној области* [Комисија за верска питања АП Војводине, 1968, ф. 110, број 179]. Патријарх Герман је испред СПЦ подржао отпочињање рада *Комисије за дијалог БКЈ и Сабора СПЦ*, будући да је теолошки дијалог за њу остао централна тачка међуцрквених односа.

У ратном раздобљу, РКЦ у Србији се суочавала за извесним притисцима и претњама, ни изблиза онаквим као СПЦ у Хрватској. РКЦ се превасходно старала за очување сопственог положаја, у чему је уживала *свесјерану помоћ СПЦ* (случај запоседнуте жупе РКЦ у Шапцу, посредо-

вање патријарха Павла и СПЦ у проналажењу затвореног фрањевачког свештеника у Босни, итд.) и високих државних власти, попут подршке Добрице Ђосића надбискупу Перку [Перко, 1993: 1]. У послератовском раздобљу, током започетог теолошког дијалога дошле су до изражаја све разлике, али оне нису утицале на погоршање веома добрих односа свештенства две цркве, при чему је РКЦ била задовољна сопственим друштвеним и правним положајем у Србији.³

У случају Црне Горе, може се констатовати да је на односе две цркве позитивно утицала специфична друштвена клима и историјско наслеђе, у смислу да је традиција представљала позитиван допринос. После Концила, РКЦ је често заступала и превише „отворен” приступ према СПЦ, који је донкле условио њене резерве. Посебно добри односи су успостављени у Боки Которској, где су се свештенство и верници сусретали готово током свих црквених празника [Републичка комисија за верска питања Црне Горе, 1964, ф. 75, број 333]. У теолошкој равни, приступ РКЦ је такође био изразито централистички. Пример постојања две цркве са два олтара у Сутомору, у којима су њихови верници често заједнички задовољавали верске потребе, остао је највиши степен „теолошко-практичне” сарадње две цркве у бившој Југославији. У послератном раздобљу, СПЦ је наставила да инсистирала на теолошким критеријумима унапређења односа са РКЦ.

У Македонији, Ватикан је објективно имао интерес да подржи „аутокефалност Македонске пртавославне цркве” (МПЦ) као претпоставку ширења свог утицаја у овој републици. Да је РКЦ заправо подржала издвајање „МПЦ” из канонског састава СПЦ показује да је скопски бискуп Чекада успоставио непосредан однос са митрополитом Доситејем тек када је овај постао виновник раскола [Републичка комисија за верска питања Македоније, 1965, ф. 84, број 21]. То је представљало посебан проблем за СПЦ. Југословенска држава је у свему одиграла пресудну улогу, представљајући спону између папе Павла VI и високих представника „МПЦ”. Међусобне контакте и сусрете је Ватикан крио од СПЦ [Републичка комисија за верска питања Македоније, 1966, ф. 94, број 2]. У Риму су били мишљења да процес издвајања МПЦ треба да крене „одоздо”, при чему је политичком чиниоцу дата пресудна улога, пре свега југословенској држави. Југословенски бискупи су у потпуности следили позицију и приступ Ватикана.

МЕЃУФАКУЛТЕТСКИ ТЕОЛОШКИ СИМПОЗИЈУМИ (1974—1990)

РКЦ и СПЦ су од средине седамдесетих година 20. века успоставиле сарадњу својих Теолошких факултета, као облик едукативно-институционалног покушаја да заједнички размотре и обраде најзначајније теолошке теме, са циљем изналажења општеприхваћене форме практич-

³ Београдски надбискуп Перко је то јавно нагласио.

но-пасторалне активности у југословенском друштву. СПЦ је и ту остала верна свом „теолошко-дедуктивном” и „васељенско-мисионарском”, а РКЦ објединитељско-интегративно-друштвеном приступу [*Православље*, 1974, свес. 182: 8—11]. Сарадња факултета је заправо представљала *регионални асијект теолошког дијалога* две цркве на општем нивоу, који је почивао на основама заједничких именитеља који су требали да помогну у превазилажењу разлика. У том контексту су практиковане заједничке молитве, упознавање и зближавање учесника симпозијума (пре свега професора), уз начелно прихватање принципа црквеног плурализма. Почетни „екуменски занос” РКЦ је почетком осамдесетих година 20. века прерастао у увиђање разлика „у суштинском”, при чему је политички чинилац почео пресудно да утиче на ток теолошког дијалога. Политичка разимоилажења с почетка деведесетих година 20. века су утицала на Теолошки факултет из Загреба да себе изостави из даље међуфакултетске сарадње [Кић, 2003: 243—244].

МЕШОВИТА КОМИСИЈА ЗА ДИЈАЛОГ САБОРА СПЦ И БИСКУПСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (БКЈ)

Најзначајнији ниво сарадње СПЦ и РКЦ свакако представља покушај врха две цркве с краја осамдесетих година 20. века да институционализују контакте и сусрете на нивоу Заједничке комисије за дијалог Сабора СПЦ и БКЈ.

Иницијатива је и овога пута поткела од БКЈ и њеног председника кардинала Кухарића, коју су прихватили СПЦ и патријарх Герман као „јеванђељски имепратив” [Сабор СПЦ, 1989, број 79]. СПЦ је при том отворено и скрено предочила РКЦ све препреке за дијалог, одговорност дела РКЦ за догађаје у рату, нову дискриминацију СПЦ у Хрватској, пристрасност РКЦ у погледу догађаја на КиМ и поводом ситуације око „МПЦ” [Сабор СПЦ, 1989, број 79]. Одговор РКЦ је у том смислу био одмерен и дипломатски, уз тежњу ка релативизацији историјског и окретању ка будућности, без јаснијих контрааргумената, уз приметан прагматизам. Она је наставила да инсистира на потреби за евангелизацијом у Југославији, и у том контексту очувању мира [Biskupska konferencija Jugoslavije, 1989, број 323]. Таква, за њих игнорантска позиција РКЦ по најзначајнијим питањима, условила је отпор појединих епископа СПЦ, због чега и није одржано договорено заседање Мешовите комисије. Она у рату и није била активна.

Први њен састанак је одржан у новембру 1998. у Загребу, а други у фебруару 2000. године у Новом Саду. Тада је начелно договорено да сарадња две цркве почива на међусобном поштовању верског идентитета и слободе, уз наглашену пастирско-мисионарску одговорност и дужност усмерену ка евангелизацији и социјално-харитативном друштвеном наступу [*Гласник Српске Патријаршије*, 2000: 62]. У практичном смислу, представници две цркве су се усагласили око потребе заједничког анга-

жовања у правцу повратка свих расељених, посебно у Хрватску, као и у случају питања мешовитих бракова [*Гласник Српске Патријаршије*, 2000: 62].

* * *

Питање примата папе (његове непогрешивости или „незаблудивости“) и римске јурисдикције у теолошкој, и болно историјско наслеђе из Другог светског рата у практичној равни, представљају централне препреке у односима Римокатоличке (РКЦ) и Српске православне цркве (СПЦ). Оне пре свега указују на потребу за поштовањем и применом најдубљих хришћанско-теолошких вредности, категорија и критеријума, и то од стране обе цркве. „Неадекватни“ резултати сведоче да то у пракси није тако, али две цркве *не деле истовешну одговорност* за то у смислу своје улоге и доприноса. Та чињеница не би смела да доведе у питање обавезу обе цркве у погледу испуњења темељних јеванђељских вредности и смерница.

Југословенска држава је у постконцилском раздобљу (1962—65) својим утицајем подстакла успостављање контакта две цркве, полазећи од сопственог интереса везаног за покушај да међуцрквена сарадња допринесе решавању националног питања у сложеној југословенској федерацији. Држава је најчешће у потпуности занемаривала црквене критеријуме, тежећи да под контролом држи унапређење међуцрквене сарадње, зазирући од њиховог могућег „заједничког фронта“ против идеолошког система. Временом, из угла остварених резултата, религијска политика државе је све више ишла на руку интересима РКЦ, док је према СПЦ била приметно репресивнија.

Успостављање *регионалних односа* две цркве у Југославији су иницирали Ватикан и папа Павле VI, као аспект отпочетог глобалног „дијалога љубави“ Римокатоличке и Православне цркве од кога се очекивало да прерасте у *теолошки дијалог*. У околностима теолошких неслагања и болног историјског искуства, РКЦ и СПЦ у Југославији су успеле да се усагласе око потребе заједничког друштвеног наступа, пре свега са циљем *еванђелизације атеистичког друштва*. Она је подразумевала пастирску и социјално-харитативну одговорност. И у томе је РКЦ исказивала отворену иницијативу, често релативизујући теолошко и историјско, и фаворизујући друштвено, уз позивање на „будућност“. С друге стране, приступ СПЦ је остао превасходно теолошки, уз узимање у обзир узимање у обзир свеправославних, међународних и унутрашње-политичких аргумената.

У конкретном смислу, две цркве у Југославији су успоставиле различите институционалне видове сарадње. Најзначајнији представља Мешовита комисија за дијалог Сабора СПЦ и БКЈ основана крајем осамдесетих година 20. века. Велики значај је имала и едукативна сарадња Теолошких факултета у Љубљани, Загребу и Београду (1974—1990), као и сарадња редакција верских часописа у земљи у смислу доприноса бољој координацији заједничких активности.

Ратне године су умногоме довеле у питање остварене резултате међуцрквене сарадње у региону. *Политички чинилац* је почетком деведесетих година 20. века утицао на отвореније размимоилажење две цркве, које су

делила различита поимања узрока рата и предлози за изналагање решења. У послератовском раздобљу, оне међутим исказују отворену одговорност и иницијативу за унапређењем својих односа, као квалитативног доприноса истинској интеграцији региона и превазилажењу негативног наслеђа прошлости.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Архив Сабора СПЦ, 10. мај 1963, бр. 22/зап. 65.
- Дакић, Владимир. *Како се на Зајяду замишља йоновно уједињење Цркава*, Савезна комисија за верска питања, Архив Југославије, фонд 144, 1962, ф. 64, ком. 516.
- Делегација Српске православне цркве разговарала са поглаваром Римокатоличке цркве Папом Јованом Павлом II Папа изразио жељу да се сусретне са нашим Патријархом. *Православље*, свес. 627 (1. мај 1993): 1–3.
- Дейеша ДСИП и Амбасади у Риму, Итйалијанска реферада*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 14. октобар 1965, ф. 87, бр. 333.
- Дилйарић йосейшо Патйријарха Германа на Њеђово йтражење*, Савезна комисија за верска питања, Архив Југославије, Фонд 144, 1962, ф. 64, ком. 492.
- Документй Архива Синода СПЦ*, 10. септембар 1963, бр. 2842.
- Документй Архива Синода СПЦ*, 13. септембар 1993, бр. 2111/зап. 2011.
- Документй Архива Синода СПЦ*, 22. децембар 1968, бр. 3474/зап. 759.
- Документй Архијерејског Сабора СПЦ*, 1963, 20/зап. 57.
- Документй Рейубличке комисије за верска йишйања Македоније*, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 11. јул 1966, ф. 94, бр. 02-130/1.
- Документй Рейубличке комисије за верска йишйања Црне Горе*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 14. јул 1964, ф. 75, бр. 333.
- Забелешка о йријему мийройолишйа Дамаскина и ейискоја Фрушића код йредседника Моме Марковића*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 23. новембар 1964, ф. 77, бр. 519.
- Забелешка о разђовору Ивана Лазића и йоречко-йуљског бискуја др Драђушйна Нежжића*, Републичка комисија за верска питања Хрватске, поверљиво, Архив Југославије, фонд 144, 25. мај 1965, бр. 08-112/1.
- Информација о конййактйима Мийройолишйа Досийеја са йредсйавницима Каййоличке цркве*, Републичка комисија за верска питања Македоније, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 19. јануар 1965, ф. 84, бр. 21, ДБ.
- Информација о неким асйектйима сйања и деловања верских заједница у Јуђославији*, Савезна комисија за верска питања, Архив Југославије, Фонд 144, 13. јануар 1970, Савезна скупштина, Одбор за унутрашњу политику, ф. 120, бр. СЛ.
- Информација о односу Каййоличке цркве и државе у СР Хрвайској*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 24. јануар 1967, ф. 102, ком. 655, бр. 48.
- Информација о односу Каййоличке цркве и државе у СР Хрвайској*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 24. јануар 1967, ф. 102, ком. 655, бр. 48.
- Информација о орђанизацији и сйању односа са СПЦ у СР БиХ*, Републичка комисија за верска питања БиХ, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 1969, ф. 118, бр. 04-127/1.

- Информација о посећи Изасланциву др Габријела Бикајка, надбискупа београдског, на дан 9. септембра 1969. године*, ССИП, Изасланство СФРЈ при Светој Столици, поверљиво, 12. септембар 1969, бр. 179.
- Информација о посећи прото Веселина Петровића Комисији Војводине*, Комисија за верска питања АП Војводине, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 3. мај 1968, ф. 110, бр. 179.
- Информација о бријему Патријарха Германа од стране председника Милушина Мораче*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 23. септембар 1965, ф. 86, бр. 295.
- Информација о раду редовног заседања Архијерејског сабора СПЦ од 11. до 23. маја 1966*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 1966, ф. 95, бр. 261/1.
- Информација о разговору са Пајом Павлом VI за време аудијенције изасланика Црље 22. децембра 1966. године у Риму*, ДСИП, Изасланство СФРЈ при Светој Столици, Рим, поверљиво, 16. јануар 1967, бр. 31.
- Информација поводом Другог ватиканског концила*, Савезна комисија за верска питања, Архив Југославије, фонд 144, 9. јул 1962, фасцикла 64, ком. 492.
- Италијанска реферата-Текст дейше амбасади СФРЈ у Риму*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 25. новембар 1965, ф. 87, бр. 362/1.
- Лечић, Момир. Патријарх српски Павле у посети Епархији загребачко-љубљанској и целе Италије. *Гласник Српске Патријаршије* (1999): 65—68.
- О контактима између бискупа и епископа у земљи и курсу који води Римокаатоличка црква према СПЦ*. Архив Југославије, Савезна комисија за верска питања, Фонд 144, 1966, ф. 64, ком. 492.
- Одјек Концилских идеја у земљи*, Републичка комисија за верска питања Хрватске, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 5. март 1966, ф. 93, бр. 94.
- Односи са Римокаатоличком црквом, Извештај СИВ-а о стању односа државе и верских заједница од 9. октобра 1967. године*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво: Архив Југославије, фонд 144, 1967, ф. 105, бр. 351.
- Освећена нова Црква у Јасеновцу — Патријарх српски Герман: „Праштање као еванђељска заповест”. *Православље свес.* 420 (септембар 1984): 1—7.
- Павле, Српски патријарх. СПЦ својој духовној деци о Светом Сави 1991. године. *Гласник Српске Патријаршије* (1991): 1—7.
- Перко, Франц. Овде нема будућности, *Вечерњи лист*, 25. септембар 1993: 25.
- Писмо Амбасадора Социјалистичке Федеративне Републике Југославије др Ивице Машићуко Његовој Светости Патријарху српском Господину Павлу*, Архив Синода СПЦ, 30. мај 1991, бр. 1111.
- Писмо Никше Стийчевића, члана САНУ и ујравника Библиотеке САНУ Његовој Светости Патријарху српском Господину Павлу 26. децембра у 8 сати ујутру*, врло хитно, Архив Синода СПЦ, 29. децембар 1992, бр. 4244.
- Писмо Патријарха Германа Патријарху Атинаџори*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 28. април 1960, ф. 64, ком, 512, бр. 30.
- Писмо Патријарха српског Господина Павла Његовој Светости Папи Јовану Павлу II*, Архив Синода СПЦ, 26. новембар 1991, бр. 2865.
- Писмо православне српске Митрополије загребачко-љубљанске Светом Архијерејском Синоду СПЦ*. Митрополија загребачко-љубљанска СПЦ. 1. март 1993. Загреб, Бр. 48 Загреб.
- Писмо Светог Архијерејског Сабора СПЦ Председнику Бискупске конференције Југославије др Фрањи Кухарићу*, Архив Синода СПЦ, 9. новембар 1989, бр. 2804/зап. 1312.

- Поповић, Јустин. *Православна црква и екуменизам, Светосавље као философија животоа*. Београд, Манастир Ћелије код Ваљева: Наследници Оца Јустина, 2001.
- Порука јавности Светиоџ Архијерејскоџ Сабора СПЦ*, Сабор СПЦ, мај 1995, бр. 70.
- Први симпозијум православних и римокатоличких теолога Југославије. *Православље*, свес. 182 (15. октобар 1974): 8—11.
- Прејиска ДСИП Савезној комисији за верска питања ради одређења става власти у вези са позивом Ватикана да СПЦ уједини посматраче на Концил*, Савезна комисија за верска питања, поверљиво, Архив Југославије, Фонд 144, 4. април 1963, ф. 65, ком. 522, бр. 410814.
- Ракић, Радомир. Српског Патријарха посетио љубљански надбискуп. *Православље*, свес. 39, (новембар 1968): 1.
- Саопштење са редовног заседања Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве од 9. до 24. маја. *Гласник Српске Патријаршије* (1991): 110—111.
- Седница Светиоџ Архијерејскоџ Синода СПЦ 25. марта 1993*, Архив Синода СПЦ, 1993, бр. 974/зап. 693а.
- Сусрет Комисија за дијалог Светог Архијерејског Сабора СПЦ и Хрватске бискупске конференције. *Гласник Српске Патријаршије* (2000): 62.
- Сусрет српског патријарха Германа са кардиналом Шепером трећим човеком Римокатоличке цркве. *Православље* свес. 27 (април 1968): 1—4.
- Božićna poslanica biskupa banjalučkog Pihlera*. Biskupski ordinarijat Banjaluke. 1963. broj 1269.
- Franić, Frane. Progresizam ili revizionizam u Crkvi. *Glas Koncila* свес. 496, sv. 1 (јануар 1983): 1—4.
- Ikić, Niko. *Ekumenske studije i dokumenti — Izbor ekumenskih dokumenata Katoličke i Pravoslavne Crkve s propratnim komentarima*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2003.
- Kršćanska sadašnjost. *Dekret o ekumenizmu i Istočnim katoličkim crkvama*, Dokumenti Drugog vatikanskog koncila. Zagreb, 1970: 205—257.
- Kršćanska sadašnjost. *Dokumenti Drugog vatikanskog koncila*. Zagreb: 1970.
- Pihler, Alfred. Katolici i Pravoslavni — sjedinjenje ili zajedništvo? *Glas Koncila* knj. 14 свес. 434 (јул 1980): 14—17.
- Pismo katoličke Biskupske konferencije Jugoslavije i njenog predsjednika Kardinala Franje Kuharića, nadbiskupa zagrebačkog, Njegovoj Svetosti Patrijarhu srpskom Germanu*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 30. listopad 1989, br. 323.
- Predstavnici Makedonske pravoslavne crkve kod Pape. *Glas Koncila*, свес. 12 (407) (липанј 1979): 4.
- Rivelli, Marco Aurelio. *L'Arcivescovo del genocidio*. Milano: Kaos Edizioni, 1999.

CONTEMPORARY RELATIONS OF SERBIAN ORTHODOX
AND ROMAN CATHOLIC CHURCHES

by

Marko Nikolić

Summary

The issue of *primacy* divides Roman Catholic (RCC) and Serbian Orthodox Church (SOC) in theological field. Painful historical heritage from Second World War is also the great obstacle. Yugoslav atheistic state supported development of inter-church relations in acceptable proportion that would increase national relations in Yugoslav federation. Its fear was related to possible “common front” against ideological system. Regional inter-church relations were initiated by Vatican and Pope Paul II, while SOC accepted it particularly in the social field. Both agreed on common responsibility for the *evangelization* an atheistic society. The variety of institutional forms of cooperation was also agreed, Common Commission for dialogue of SOC Council and Yugoslav Bishop Conference, and Theological Faculties Conferences in Post World War II Vatican period. In post-conflict Balkan Societies, RCC and SOC agreed to continue common activities for post-conflict rehabilitation and evangelizational purposes.

Key words: Serbian Orthodox Church, Roman Catholic Church, dialogue, cooperation, barriers

Весна Трифуновић

РЕЛИГИЈСКО ОБРАЗОВАЊЕ И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ

САЖЕТАК: У раду је истакнут значај прилагођавања наставних садржаја у институционализованом образовању, нарочито на нивоу основног образовања, потребама друштвеног и културног развоја. Начин организације образовног процеса у основној школи и ефикасно остваривање њених функција културе доприносе усмеравању културног развоја: доприносе ширењу и прихватању одређеног обрасца културе, као и утемељењу националног и културног идентитета.

Следећи логику нових политичких реалности и нових оријентира друштвеног развоја српско друштво настоји да одговори на следећа питања: прво, како употребити традицију у процесу транзиције и извести прагматичну промену односа према традицији; друго, како помирити разлике између вредности националне културе и доминантних вредности настајуће глобалне културе? Религијско образовање у основној школи, садржајима које представља популацији ученика, а који су истовремено и носиоци одређених вредности, може да оствари значајну улогу управо у процесу формирања националног и културног идентитета. У раду је, на тај начин, истакнута могућност да религијско образовање може да оствари утицај на шире друштвене процесе тиме што отвара већи простор за обликовање идентитета (националног и културног) у условима *кризе* идентитета у друштву које се глобализује.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвени развој, религија, религиозно образовање, културни идентитет

Глобализација доноси нека стварна побољшања, међутим, ако се посматрају суштински важни односи: према природи, према другим људима, према себи, показује се да глобализација ствара проблеме. Философија новог развоја, заснована на све већем јазу између богатих и сиромашних друштава у свету, чији су регулаторни механизми изазивање оскудица и стални притисак конкуренције, с једне стране, а с друге, захтев за поистовећивањем са стандардним западним идеалом развоја, за последицу има одбацивање сопствене културе и порицање сопственог идентитета. Убрзана хомогенизација глобалне културе слаби традицио-

налне, локалне културе доводећи до уједначавања вредности: под утицајем процеса „клонирања култура” [Мандер 2003], различити културни идентитети потискују се с глобалне сцене и нестају. Такве промене доводе до слабљења породичних, друштвених и културних веза, нестају локална међузависност и традиционални односи сарадње што доводи до подељености унутар друштва, између различитих група, као и између појединаца унутар група.

Различита друштва, настојећи да се придруже европским и североатлантским интеграцијама, прихватају западни модел развоја и потискују сопствену традицију. На тај начин долази до растакања веза и односа међу људима карактеристичним за заједницу. А тамо, сматра Шушњић, „где нема духовне и моралне везе међу људима, тамо нема заједнице — постоји само друштво са својим интересима и правилима игре. Друштвена интеграција може да се утемељи на подели рада, на некој спољашњој претњи, на нормативном поретку, на одређеном типу вођства, итд. Али интеграција није исто што и јединство...” [Шушњић 1997: 54—55]. Процеси глобализације захтевају интегрисање појединаца и група, као израз њихове наглашене међузависности услед развијене поделе рада и специјализације, а не због међусобног уважавања и стварања друштвено правичне политике задовољавања људских потреба, укључујући и очување посебности различитих култура. Интегрисање у глобално тржиште, које има карактер сталног удруживања ради остваривања међусобно договорених циљева, који не доносе исту добит свим актерима удруживања, не може да замени потребу за припадањем *заједници*, заједници насталој на темељу заједничких искустава, веровања и вредности. Људе које повезује исти *језик, вера, обичаји и традиција* — имају заједнички културни идентитет, чине трајну заједницу. Религиозно образовање преношењем и памћењем скупова вредности и понашања (оног што је записано, као и неписане праксе), доприноси утемељивању културног идентитета.

Закономерност да је доживљај садашњости уобличен знањем појединца и група о прошлости истиче значај процеса друштвеног, заједничког памћења за неометану међугенерациску комуникацију, која омогућује успостављање континуитета културе. Заједничко памћење, припадницима различитих генерација пружа могућност заједничког учествовања у друштвеном поретку јер могу да деле искуства и претпоставке. Када не постоји заједничко сећање и утемељен културни идентитет унутар друштвеног поретка успоставља се дисконтинуитет културе, чији су носиоци, најчешће, припадници различитих генерација. „Различити генерацијски скупови сећања, често у облику имплицитних нарација које стоје у позадини, стаће једни наспрам других; због тога различите генерације, чак и кад физички деле исто дато окружење, могу остати ментално и емоционално раздвојене” [Конертон 2002: 12]. Проблем „скупова несамерљивих сећања” изазива последице попут отуђења, менталног потреса и друге узнемирујуће ефекте међу различитим припадницима једног друштвеног поретка, као и међу носиоцима друштвеног памћења различитих друштва и култура. Националне стратегије образовања, уко-

лико имају намеру да допринесу очувању културног диверситета глобалног друштва, несумњиво треба да развијају програме памћења културне традиције, чији је израз и религијско образовање.

ТРАДИЦИЈА, НОВЕ ВРЕДНОСТИ, ИДЕНТИТЕТИ

Промене у свим сферама, економској, социјалној, правно-политичкој, идеолошкој, приморавају српско друштво да трага за матрицом развоја која ће га приближити доброј позицији у европским и северноатлантским интеграцијама. По принципу *све или ништа*, цело друштво се дало у потрагу за начином како постићи материјално задовољење унутар нове философије развоја и новог прегруписавања вредности. У тој непошtedној трци, на друштвеној сцени избијају многе несагласности: прво, несагласност између опредељења за учешће у интеграционим процесима и задовољења претходних услова на којима инсистирају представници интеграција; затим, несагласност о потреби редифинисања сопственог културног идентитета, која у крајњем исходу, можда, води његовом одбацивању. Шта се добија тиме ако могући учесник интеграционих процеса одбаци свој културни идентитет и прихвати нови? И да ли, на тај начин, нешто губи?

Нове вредности и традиционалне вредности представљају израз новостечених и акумулираних искустава, а између њихових социјалних носилаца постоји извесна напетост, као последица супротстављености (чак и оштре подељености) у процесу успостављања система врховних вредности у друштву. Нови свет није измирен са старим. Напротив, дошло је до цепања јединствених модела културе и сукобљености подвојених искустава припадника различитих социјалних групација у оквиру истог друштва. Различита искуства се показују као отворена препрека за приближавање или уједињење међусобно дистанцираних социјалних и културних групација у истом друштвеном и културном ареалу. Живот у друштву, међутим, показује да искуства из прошлости озакоњују постојећи друштвени поредак: традиције уобличавају савременост.

Да ли различита друштва и културе, притиснуте идеологијом новог доба, могу да задрже аутохтоне карактеристике, зависи од могућности и начина превладавања напетости између реалне заједнице и њеног властитог идентитета, то јест, *онога што јесте* и идеје о заједници коју треба реализовати у будућности, дакле, *онога што ће бити*. У савременим друштвима, која су изгубила равнотежу у равни културе, традиционалне вредности пружају могућност утемељења идентитета.

Појам *идентитет* означава истоветност ствари или бића у сваком тренутку, као и у процесу промена. У овом раду, под појмом *културни идентитет* подразумева се облик колективне и појединачне свести, осећања, понашања која показују припадност једној националној заједници, а припадност се препознаје посредством употребе симбола и њихових значења као што су *језик, религија, традиција, обичаји*. Али одговори на питања *ко сам ја?* и *којој култури припадам?* захтевају препознавање *оних других*, који су конститутивни за идентитет.

Колективни културни идентитет јесте резултат историјскога тока развоја културе. Проучавање културног и националног идентитета Срба, не може бити потпуно без историчног и критичког промишљања о значају религијске културе, тј. значају православља за њихово формирање и одржање. Према В. Илићу, који се бавио проблемом културног идентитета Срба у делу *Религија и култура*, „разумевање и интерпретација значења култне и религијске свести у савременој култури Срба, немогуће је без критичког истраживања генезе *култне, религијске и секуларне културне свести* српскога народа. Социо-интегративне функције *култа (религије)* показују се у свим историјским епохама културе Срба па су, извесно, присутне и у савременој култури” [Илић 1995: 13]. Вишеслојна значења појма културни идентитет, упућују како „на његове функције у развоју индивидуе као самосвојне личности, али исто тако и на њену (личност) способност за критичко промишљање културне и социјалне збиље, на способност и могућност *слободе избора*” [Илић 1995: 15]. У таквом контексту, могуће је претпоставити да религиозно образовање, укључено у институционализовани образовни процес, остварује посебне социјално-психолошке функције и функције културе, које доприносе развијању и учвршћивању свести о аутохтоности сопствене културе, као и легитимности залагања за њено очување.

У новијој историји Срби су деценијама лутали између аутентичног националног и, из политичких потреба стварања велике федерације, изведеног наднационалног (југословенског) идентитета, који су историјски образовани један насупрот другом. Таква ситуација је Србе, према Цветковићу, довела у тешку позицију да истовремено воде рачуна о својим ’ужим’ (српским), али и ’ширим’ (југословенским) интересима (при чему се подразумевало да целина има предност над својим деловима), стекавши *двосјруки национални идентитет* што је у потпуности обележило њихову политичку и сваку другу егзистенцију у двадесетом веку. „Због тога се модерни национални идентитет код Срба формира у контроверзним превирањима између националног шовинизма и безсадржајног космополитизма, све уз вештачко раздвајање демократског и националног. Укупно узев, дате тенденције унутар 20. века учиниле су да Србија (п)остане држава у битно недовршеном правно-политичком стању. Утолико је доминантна вредносна карактеристика савремене Србије означена негативно: као одсуство самопоштовања како на националном (колективном), тако и на индивидуалном (грађанском) нивоу” [Цветковић 1997: 107—110]. Општа је оцена, ипак, да је српски национални и културни идентитет сачуван захваљујући и деловању Српске православне цркве и укупном утицају који је православље имало међу Србима.

Бројни догађаји у бурном 20. веку и првим годинама новог миленијума, унутарњом деструктивном снагом нарушавали су виталну снагу српског народног језгра и испољили тенденцију реструктурисања историјског памћења. Темељне вредности које су окупљале Србе у даљој прошлости изложене су потискивању из колективног сећања, истовремено, представе о прошлости све више се прилагођавају краткорочним политичким захтевима и прагматичним потребама псеудо елита у једном раздуховљеном времену. Период после Другог светског рата до почетка

осамдесетих година двадесетог века српски народ је проживео у стању духовне летаргије, представљене и процесима снажне атеизације и отворене десекуларизације, који су погодовали диференцирању групација с израженом склоношћу ка конформистичком типу интеграције. Тај безупитан начин прилагођавања спољним захтевима и чиниоцима који поседују моћ (вођи, партији, држави), довео је до снажног потискивања културног идентитета, чији је интегрални део и православље. Подстицани да хришћанство замене атеизмом, који је у суштини био припремна фаза за прихватање световне религије, започето је раскопавање темеља традиционалне културе и стварање дисконтинуитета, који су учинили да типичан представник српске културне матрице с краја двадесетог века уопште не доживљава културну матрицу предака с почетка истог века, као своју и као вредну.

Полувековна историја одрицања од традиције и немогућност да се успостави континуитет с духовним стваралаштвом претходних генерација, довели су до губитка тог наслеђа (оно није преношено новим генерацијама путем институционализованог процеса образовања), и до новог стваралаштва, које сведочи о духовној празнини. Потискиване су истините представе о старијој прошлости, међу њима и о значају православља за опстанак српске нације и српске државе. Придавање већег значаја космополитским, интернационалним или глобалним вредностима него националним, дуготрајно и систематско минимизирање улоге традиционалних врховних вредности, као и православља у националној и културној историји, отворили су процес разутемељења културног и националног идентитета Срба.

Почетак транзиције у Србији може да се посматра и као нов одабир врховних вредности, у контексту покушаја центара моћи да успоставе континуитет с традицијом и изврше реанимацију њој иманентног обрасца културе или само појединих његових конститутивних елемената, како би придобили сагласност различитих социјалних и културних група за прихватање новог развојног модела. Да ли овакву употребу традиције можемо тумачити само као покушај њене инструментализације или, можда и као покушај њене афирмације, изражене кроз *пошићивање* њој иманентних вредносних оријентација?

Политичке манипулације хришћанским вредностима довеле су до деформација у формирању културног и националног идентитета. Хришћанске вредности, као што су љубав, вера, нада, истина, правда су маргинализоване, а покренута је манипулативна технологија вредности, која православне митове користи у сврху остваривања политичких интереса владајућих група. Стога је неопходно да важни извори формирања идентитета хришћанско-православне вредности поново афирмишу као системе моралних норми и понашања и да споје традиционално и цивилизацијско како би се створио оквир за утемељење културног идентитета.

Разумевање улоге коју имају образовање и религија у структурној трансформацији српског друштва у савремености, као и могућих импликација изабраних промена, изискује представљање основних карактеристика културе западног друштва, као прижељкиване парадигме развоја.

Међу карактеристикама културе западног друштва посебно се издваја присвајачки однос према *другом* (човеку, друштву, природи) и поверење у технонауку. Технолошка култура, међутим, човеку не обезбеђује потпуни тријумф у овладавању природом и суочава га с бројним ограничењима његових сопствених стваралачких потенцијала. Идеја о прогресу довела је до прекида с традицијом. Наметнути прекид с прошлошћу, међутим, добар је начин да се она понови: већ идентификовани пад поверења западњака у принцип општег прогреса човечанства показује да нови предмети праксе и мишљења захтевају придодавање смисла.

ФУНКЦИЈЕ КУЛТУРЕ ШКОЛЕ И РЕЛИГИОЗНО ОБРАЗОВАЊЕ

Школа и њене функције културе могу да се истраже у контексту за-
снимања модела школе као поливалентне институције културе, који под-
разумева преиспитивање актуелних значења односа школа—доминантна
култура и школа—традиционална култура с елементима религијске кул-
туре. Крупне структурне промене у савременом српском друштву, чије
дovршење захтева потискивање старог и анимирање новог погледа на
свет, доводе до промене политике образовања и његовог програмског
приближавања новим потребама друштва. Школа, судећи према препору-
кама међународних стратегија образовања за 21. век, има посебну улогу
у развоју културе унутар националних друштава, а посебно се истичу
њене могућности у отвореном процесу хомогенизовања националних
култура у наднационалну, глобалну културу. Модел глобалне образовне
сарадње је пожељан уколико се иза мотива „усклађивања стандарда” не
крије намера урушавања политичког и културног суверенитета земаља,
које прихватају стандардизацију. Образовни стандарди у националним
образовним стратегијама су различити и представљају израз културне и
друштвене посебности земље. Разумевање кључне улоге коју образовање
игра у политичком животу једне нације [Барлоу и Робертсон 2003: 96],
омогућује спознају да преобликовање националних образовних система
јесте, истовремено, и преобликовање њихових историја, култура и вред-
ности.

Досадашњи организациони приступ према коме унутар школе дола-
зи до вештачког додиривања између модела доминантне културе и недо-
минантних модела културе, чији представници су ученици, којима бива
наметнут механизам учествовања у друштвено прихватљивом обрасцу
културе, показао се као недовољно флексибилан: искључив став према
важним вредностима недоминантних култура је отежавао школској по-
пулацији да прихвати вредности доминантне културе, које су гарантова-
ле интеграцију у постојећи друштвени систем. Остваривање равнотеже
између различитих културних кругова и различитих вредносних система,
који се у садашњем тренутку на нашим просторима испољавају, с једне
стране, као израз националне аутаркичности, а, с друге, као форма не-
критички појмљеног мондијализма, постаје један од значајних задатака
савремене школе уколико она и даље има намеру да у јавном простору

задржи позицију важног извора формирања културе. Прерасподела утицаја између школе и других чинилаца у обликовању процеса социјализације може имати различите последице на формирање вредносног система школске популације. Друштво, настојећи да контролише процес социјализације младе генерације, није могло да избегне реконструкцију односа образовања и религије, прецизније између институционализованог образовања и религијског образовања. Кроз поменути однос рефлектују се стратегијске промене вредносних оријентира у српском друштву.

Развитак новог духа образовања, који би био у функцији прогресивног преображаја друштвеног и културног система, подразумева превазилажење сукоба супротстављених вредносних система архаичне издвојености и глобалистичке униформности, које заступају различите социјалне групације и проналажење симбиотичке формуле њиховог трајања, отворене за препознавање обостраних универзалних вредносних исходишта. Специфичности образовног система захтевају од актера стратегије укупног друштвеног развоја посебан приступ проблемима у овој сфери. Не треба, при томе, да се изгуби из вида стварни положај образовног система у друштву и његова спремност за културну акцију: улога институционализованог образовања није критичко преиспитивање друштва, већ образовне структуре учествују у репродукцији постојећег друштвеног система и успостављеној расподели културног капитала. Претпоставке о радикалном преображају друштва кроз деловање школе су илузија. Постоји, ипак, простор за културну акцију, коју може да изведе школа отворене структуре, школа припремљена за комуникацију и дијалог са социјалном заједницом, која је структурно и функционално спремна да у модел културе, који преноси и шири, укључи системе вредности различитих друштвених група. Отворена школа ствара предуслове за смањење идентитарних сукоба између хетерогених друштвених група са функционирајућом целином друштва и културе.

Искуства европских земаља у области уређења односа између религије и образовања нису истоветна и не могу да се преточе у детаљна упутства како да се на јединствен начин реши ова проблематика, али показују да је религија нашла своје место у образовању. Основну смерницу за формално уређење односа религиозног и институционализованог образовања у Европи, представља препорука парламентарне скупштине Савета Европе из 1999. године, у којој се истиче да је образовање одлучујући пут за борбу против незнања и стереотипа, као и да се школски и универзитетски програми морају ревидирати, да би се унапредило разумевање различитих религија. Наведена препорука може да се поима као опште упутство у циљу стварања услова за опстанак и развој различитих култура и религија у истом друштвеном оквиру, које се темељи на разумевању различитих погледа на свет, као и различитих начина живота.

У европским друштвима постоји институционализована подршка различитим врстама конфесионалног образовања, која не произилази непосредно из препорука Савета Европе о стварању мултиконфесионалне (и евентуално делимично безконфесионалне) Европе. У Европској Унији није прихваћено решење којим би се неки поглед на свет или религија привилеговали, већ су за полазиште вредносног оквира узете *сло-*

боде човека. Стварање мултиконфесионалне и, чак, безконфесионалне Европе је подухват који се заснива на удаљавању од хришћанских вредности и промовисању вредности које припадају корпусу људских слобода. У земљама у транзицији, међутим, концепт безконфесионалности нема очекивану мобилишућу енергију. У овим земљама се одвија процес десекуларизације подстакнут, с једне стране, растакањем обрасца културе формираног у условима социјалистичког развоја друштва и, с друге, јачањем потребе за очувањем националног и културног идентитета, која се јавља због нарастајућег осећаја угрожености сопствене културе у глобалном друштву.

Увођење верске наставе у образовни процес у Србији представља вид реализације настојања да школа делује и као поливалентна културна институција. Квалитативне промене у оквиру Наставног плана и програма, које настају увођењем верске наставе прво као факултативног, а затим као обавезног изборног предмета, школи (пре свега, основној), омогућују да активно учествује у процесу утемељења културног идентитета. Уважавање потребе за разумевањем различитих религија, која је, као смерница, садржана у препорукама за рад парламентарне скупштине Савета Европе, као и упутство за увођење религије у учионице, које је произашло из рада Међународне конференције за образовање у 21. веку, представљају израз подршке успостављеном односу образовања и религије у западноевропској јавности, али су биле и подстицај захтевима цркве и верских заједница у Србији за увођење верске наставе у институционализовано образовање. Практично, школа тиме добија још једну функцију културе, која омогућава њено чвршће повезивање с друштвеном и културном средином. Нова стратегија развоја образовања, која интегрише религиозне садржаје у курикулум, ствара основе за складније повезивање школе с начином живота социјалне заједнице у којој је смештена, а самој школи обезбеђује улогу успостављања равнотеже између разнородних културних модела који се јављају у локалној средини. Остваривање функција културе школе, чији је израз и религијско образовање, доприноси успостављању друштвене кохезије, јер доводи до зближавања људи културом, како у оквиру једног културног ареала тако и међу различитим културама.

* * *

Глобализација намеће поистовећивање са стандардним западним идеалом развоја што у равни културе ствара напетости, које су израз сукобљавања различитих културних и верских традиција. Настојање да се досегне западни идеал најчешће „подразумева одбацивање сопствене културе и сопствених корена, у ствари — порицање сопственог идентитета” [Норберг-Хоц 2003: 60]. Уједначавање образовних стратегија у глобалној равни поред неких очигледних предности (повећање броја писмених) ствара и бројне проблеме: промовисање модела неолибералног развоја и занемаривање локалних културних ресурса доводе до растакања заједница и слабљења културног идентитета.

Промене на релацији религија—формално образовање су изазване, да се наслутити, узроцима изван сфере религије и образовања, односно

структурним променама, које детерминишу везе веома разнородних друштвених чинилаца. Ако постоји надметање између више друштвених чинилаца у покушају да постану најутицајнији актери друштвених промена, онда њихов однос, заправо, детерминише развојну стратегију. Тенденциозне тврдње да су неки чиниоци друштвене структуре мање важни или, чак, неважни у односу на друге, означавају губитак њиховог утицаја у истој сфери деловања. Може се очекивати да ће утицај доминантних чинилаца потиснути утицај мање важних актера друштвених промена. Чиниоци који трпе пресудан утицај детерминишућих друштвених фактора, биће маргинализовани или потпуно потиснути и на крају изгубљени за нову генерацију, јер неће имати прилике да печат своје посебности утисну у нови дух времена.

Када се институционализовано образовање и религија посматрају као могући актери промена на овим просторима, најчешће се сусрећемо са становиштима која придају значај образовању, као симболу прогресивног развоја друштва, али и с оспоравањем значаја религије и религијске културе. Уколико су институционализовано образовање и религија, услед идеологије владајућих група, супротстављени на друштвеној сцени, онда долази до међусобне поделе јединственог поља утицаја: уместо сарадње у процесу формирања културног идентитета, они постају носиоци различитих идејних слика света, као конститутивних елемената различитих идентитета.

Разматрање места и улоге религијског образовања унутар институционализованог образовања, захтева преиспитивање идеје отворене школе и њене припремљености да прихвати и преноси одређену хијерархију вредности. Структурна трансформација школе претпоставља укључивање религије као вредности и посебних религијских вредности, које имају карактер универзалних, у систем врховних вредности које школа преноси.

Јачање потребе за очувањем националног и културног идентитета у друштвима у транзицији је израз дуго спутаване тежње за истицањем посебности у социјалистичком систему, који се заснивао на развијању колективних форми и колективних представа. У друштвима у транзицији постоји искуство мање или више насилне системске маргинализације религије, њеног потискивања с јавне друштвене сцене, као и из свакодневног живота, што донекле објашњава започети процес ревитализације религије. Разумевање сопствене религије, која укључује стицање систематизованих знања и доживљајно искуство, подстиче појединца да лакше прихвати карактеристике културног круга коме припада, да даље развија културне посебности карактеристичне за његову групу, као и религиозне посебности. Школа, као институционализовани медијатор културе, обезбеђује одвијање процеса енкултурације (процес учења властите културе, чији део могу бити религијски и религиозни садржаји) и процеса акултурације (отворена могућност сазнавања и прихватања карактеристика других културних скупина). Остварујући функције културе, школа се појављује као фактор хомогенизације друштва: преносећи и ширећи друштвено прихватљиве обрасце културе и негујући критичност према нетрансмитираним обрасцима културе, припрема укупну школску популацију за прихватање друштвено пожељних вредности и образаца културе.

Разумевање различитости између религија и верских пракси, међутим, није могуће постићи само упознавањем с једном религијом (и верском праксом), већ је неопходно да се унутар институционализованог образовања пружи могућност за упознавање с упоредном историјом светских религија у оквиру новог општеобразовног предмета или, да се постојећи наставни предмети на различитим нивоима школског система прошире и садржајима о религији.

ЛИТЕРАТУРА

- Барлоу, Мод и Хедер-Џејн Робертсон. Хомогенизација школства, у: *Глобализација: аргументи против*. ур. Џ. Мандер и Е. Голдсмит. Београд: Цлио, 2003.
- Делор, Жак *Образовање — скривена ризница*. Београд: Министарство просвете Републике Србије, 1996.
- Илић, Веселин. *Религија и култура*. Ниш: Просвета, 1995.
- Мандер, Џери. Технике глобализације, у: *Глобализација: аргументи против*. ур. Џ. Мандер и Е. Голдсмит. Београд: Цлио, 2003.
- Норбег-Хоц, Хелена Притисак да се изврши модернизација и глобализација у: *Глобализација: аргументи против*. ур. Џ. Мандер и Е. Голдсмит. Београд: Цлио, 2003.
- Цветковић, В. Модерна Србија: потрага за националним идентитетом, *Социолошки преглед*, год. 31, (1997). бр. 1.
- Шушњић, Ђуро. *Симболи заборављена значења*. Београд: Чигоја штампа, 1997.
- Konerton, Pol. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92, 2002.

RELIGIOUS EDUCATION AND CULTURAL IDENTITY

by

Vesna Trifunović

Summary

The paper stresses how important it is to adapt subject content in formal school (primary school, primarily) to meet the needs of social and cultural development. Effective primary school teaching contributes to cultural development by spreading and accepting a cultural model and by strengthening the national and cultural identity.

Following the logic of new political reality and new landmarks of social development, the Serbian society is trying to find the answers to the following questions: first, how to use tradition in transition process and change the quality of relationship to tradition; second, how to bridge the gap between national culture, on the one hand, and universal cultural patterns, on the other? Religious education can greatly contribute to strengthening the national and cultural identity, owing to particular values it carries. The paper stresses the possibility of creating identity (national and cultural) in the conditions characterized by the crisis of identity in the globalizing society.

Key words: social development, religion, religious education, cultural identity

Душан Досџанић

ЈНП ЗБОР И СРПСКО ПРАВОСЛАВЉЕ

САЖЕТАК. У овом чланку аутор истражује однос Југословенског народног покрета Збор и српског православља. У првом делу чланка даје се краћи историјски осврт на Љотићеву биографију и историју ЈНП Збор. На тај начин тема рада смешта се у одређени историјски контекст. У другом делу чланка аутор обрађује однос Димитрија Љотића, као оснивача, председника, вође и главног идеолога Збора према српском православљу и институцији Српске православне цркве. Посебан нагласак ставља се на Љотићеву личну религиозност. У последњем делу рада аутор истражује утицај православља на ЈНП Збор као организацију и везе између Збора и СЦП.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Димитрије Љотић, Југословенски народни покрет Збор, српско православље, Српска православна црква

Однос православља, као доминантне религије у Србији према политичким партијама и обрнуто, однос политичких партија и идеологија које оне заступају према православљу и Српској православној цркви, досад нису довољно критички и непристрасно разматрани, па је стога та тема представљала погодну „монету за поткусуивање” међу разним политичким опцијама у њиховом опхођењу према СПЦ.¹ С друге стране, Димитрије Љотић, његов покрет и његове присталице играле су незанемарљиву улогу у југословенском друштву између два светска рата, а у време Другог светског рата представљале су значајан фактор у окупираној Србији. Остављајући по страни разматрање те улоге, њене позитивне или негативне стране, констатујемо да се Љотић и његов покрет не могу просто избрисати из српске историје, а њихова идеолошка оријентација

---

¹ Бивши љотићевци покушавају да покажу постојање међусобног разумевања и симпатија Збора, с једне, и СПЦ с друге стране, при чему својатају многе црквене великодостојнике или увећавајући значај своје укоренености у православљу и цркви; многи пак из СПЦ приказивали су дијаметралну супротност и одбојност између СПЦ и Збора, истичући антизборашки карактер цркве, па чак и прећуткивали везе које су заиста постојале. Те, недовољно објашњене везе, као и недовољно расветљена природа и идеологија Збора, послужиле су трешима за оптужбу против СПЦ и неких од њених великодостојника за „клеофашизам”.

прећуткивати у прегледу српске политичке мисли.² У овом раду немамо намеру улазити у све (остале) елементе зборашке идеологије и њиховог погледа на свет, као и то да ли је Збор био националистичка или фашистичка организација. Поред тога, нећемо се бавити ни тиме да ли су и колико зборашки антилиберализам, антидемократизам... (не)спојиви с хришћанством (тачније православљем, тј. светосављем). Покушаћемо избећи разматрање историјске улоге Збора пре и за време Другог светског рата, као и то да ли је та улога била квислиншка или не. Уместо тога, овде ћемо се ограничити само на то да утврдимо колико је Збор био укореењен у хришћанству, односно, колико битан део зборашког погледа на свет је заузимало хришћанство, као и какава је био однос Збора према СПЦ.

ДИМИТРИЈЕ ЉОТИЋ

Димитрије В. Љотић рођен је 12. августа 1891. у Београду, од оца Владимира и мајке Љубице. Димитријев отац Владимир био је генерални конзул Србије у Солуну. Љотићи воде порекло из Блаца у Топлици одакле су се половином 18. века преселили у Смедерево. Поставља се питање Љотићевог порекла. Док су неки склони тврдњи да су Љотићи Цинцари, на чега указује и књига Душана Ј. Поповића, [Поповић Д. 1998] Љубица Љотић, мајка Димитрија Љотића, у својим *Мемоарима* тврди да су Љотићи словенског порекла. [Љотић Љ. 1973: 13] Љотићев деда, такође Димитрије, и отац Владимир били су присталице династије Карађорђевић. За Владимира Љотића везује се емигрантски рад, познанства са Светозаром Марковићем и Петром Карађорђевићем, као и то да је превео *Комунистички манифест*.

Основну школу Димитрије је похађао у Смедереву, као и три разреда гимназије. У Солуну завршава Српску гимназију након које уписује истовремено Правну школу у Солуну и Правни факултет у Београду где је и дипломирао 1913. године. У Балканским ратовима учествује као болничар добровољац. После завршетка Другог балканског рата одлази, као питомац Краља Петра у Париз на студије агрономије. Боравак у Паризу имаће „одлучујућег утицаја на формирање Димитрија Љотића.” [Љотић Д. 2003б: 49]. У Француској он долази под утицај Шарла Мораса и Француске акције, а на њега велики утисак оставља и мисао Блеза

² Остаје велико питање колико је заправо Љотићева политичка мисао била аутохтона и самоникла, а колико представља само копију, односно српско-југословенски препис политичке доктрине Шарла Мораса и његове Француске акције. Сам Љотић је у више наврата говорио о Морасу као о „најбољој француској глави и највећем француском политичком мислиоцу”, а спољнополитички преглед зборашког Билтена заснивао се готово у потпуности на чланцима из листа Француске акције. Осим на Љотића, Морас је утицао и на остале чланове и руководиоце Збора. Вреди поменути да је тридесетих година постојала у Југославији организација Југословенска акција међу чијим познатијим члановима су били Јурај Коренић, Ђорђе Перић, Велибор Јонић и Данило Грегорић. Сличност ове организације с француским узором видљива је већ у имену. Југословенска акција је 1934, заједно с другим сличним организацијама, формирала ЈНП Збор. [Љотић Д. 2003а: 201].

Паскала. Такође, Љотић доста времена проводи по париским црквама и музејима. Како сам сведочи у својој аутобиографији, *Из мој животова*, Љотић у Паризу проучава методе природних наука у нади да ће сазнати више о вредностима позитивног знања и утврдити њихову везу са хришћанством. Ту Љотић долази до закључка о ограничености људског разума и релативног значаја откривених закона. Из Француске Љотић долази за Србију после Сарајевског атентата, а после аустроугарске објаве рата одазива се на војни позив и одлази у Скопље. Сви питомци ђачке подофицирске школе из Скопља, познатији под називом 1300 каплара, стваљени су на располагање врховној команди током Колубарске битке. Љотић заједно са својом јединицом прелази преко Албаније, а 1916. године одбија Пашићеву понуду да остави фронт и пређе на рад у министарство спољних послова. Године 1917. одбија налог Престолонаследника Александра да се повуче у позадину и бива кажњен због тога. Учествовао је у пробоју Солунског фронта, као и у борбама на Кајмакчалану и у току рата одликован је више пута, између осталог, Белим орлом IV степена с мачевима, Златном медаљом за храброст и Француским ратним крстом са сребрном звездицом. По војном распореду 1919. године био је на дужности командира железничке станице у Бакру (Шкрљево) где је поред војне обављао и полицијску и царинску дужност, вршио обавештајне послове али и учествује у сламању штрајка железничара 1920. године. Штрајк је организовала Комунистичка партија Југославије, а Љотић се у својој аутобиографији исказује задовољство што је у његовом сектору штрајк угушен за само један дан. Исте године Љотић је демобилисан. Ту у Бакру, Љотић упознаје Ивку Мавринец и одустаје од својих планова да се замонаши и посвети цркви и Богу те исте године се и жени. Године 1921. добија сина Владира, а неколико година касније Николу, а потом кћерку Љубицу.

После демобилизације Љотић полаже адвокатски испит и почиње да се бави адвокатуром у Смедереву. На наговор пријатеља његовог оца 1922. учлањује се у Радикалну странку, али већ 1926. године постаје њен дисидент. Као радикал, био је посланик Дунавске области. Тих година Љотић почиње да се бави и задругарством, те касније постаје и члан Управног одбора Аграрне банке.

Увођење краљеве диктатуре 1929. Љотић је дочекао с одушевљењем. У томе је видео напредовање југословенске државе и отварање могућности за реализацију својих идеја. На краљев предлог, као осведочени династичар, Љотић 1931. године бива изабран за министра правде у влади генерала Петра Живковића. Ипак на тој функцији не остаје дуго. Исте године Љотић краљу Александру предаје свој предлог устава у коме се предвиђа увођење сталешког парламента и стварање корпоративне, недемократске, органске, децентрализоване монархије. Пошто му предлог није прихваћен Љотић исте године подноси оставку.

Године 1934. Љотић с групом истомишљеника покреће лист *Ошацибина*, а децембра исте године формира Југословенски народни покрет Збор, на чијем је челу био све до своје смрти. Са својим покретом Љо-

тић учествује на изборима 1935. и 1938. Збор није успео да достигне неопходни количник да би ушао у скупштину. Године 1940. после великих проблема у вези с радом ове организације, Збор је 1940. године забрањен, а Љотић се, да би избегао хапшење, крије у манастиру Ковиљ из кога излази 27. марта 1941. године на дан пуча.

У Априлском рату 1941. године Љотић учествује као резервни потпуковник и командант пука у Сремској дивизији, а капитулација га затиче у Бијељини. После капитулације, Љотић учествује у преговорима с Немцима око успостављања комесарске управе у окупираној Србији с Миланом Аћимовићем на челу. После експлозије немачког складишта муниције у смедеревској тврђави и великог разарања Смедерева, формира се Комесаријат за обнову Смедерева коме ће на челу стајати Љотић. Ово је Љотићева једина званична функција у време окупације Србије и грађанског рата.

Од августа 1941. године и формирања владе Милана Недића, Љотић интензивно сарађује с Недићем и његовом владом. У Недићевој влади (тачније владама) Љотићеви следбеници заузимаће разне ресоре. Припадници омладине Збора, Белих орлова, чиниће језгро Српског добровољачког корпуса, који ће представљати војну формацију Недићеве владе. Духовно и политичко језгро СДК чиниће Љотићеви следбеници. Љотићева улога у време рата и његов однос према окупатору представљају сложено питање и тим питањем се у овом раду нећемо бавити.

Димитрије Љотић напушта Београд и Србију 1944. пред партизанским јединицама и Црвеном армијом. Одлази у Словенију у жељи да тамо заједно с неким припадницима Југословенске војске у Отаџбини, словеначким националистима и антибољшевичким јединицама руског генерала Власова формира јединствен фронт у борби против Народноослободилачке војске. Љотић предузима акцију да се патријарх Гаврило Дожић и епископ Николај Велимировић ослободе из немачког логора Дахау где су били у заробљеништву од 1941. Патријарх Гаврило и епископ Николај нашли су се прво у Бечу, а затим у Словенији. Путујући на састанак с патријархом и владиком априла 1945. године Љотић код Горице гине у аутомоблиској несрећи.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ НАРОДНИ ПОКРЕТ ЗБОР

Југословенски народни покрет Збор формиран је децембра 1934. Овај покрет настао је обједињавањем неколико националистичких организација и неформалних група окупљених око новинских листова. Већ постојеће организације биле су Југословенска акција и Здружење борца Југославије (Бојовници). Бојовници су имали и свој часопис *Прелом*. Поред ових организација у формирању Збора учествовала је и група окупљена око Димитрија Љотића и часописа *Отаџбина*, као и групе око часописа *Збор* и *Буђење*. Нова организација названа је Збор, а почетна слова те нове кованице требала су да значе и основно програмско опредељење организације: З — задружна, Б — борбена, О — организација, Р

— рада. Збораши ће објашњавати значење речи „збор” у народном језику и народној традицији. Том приликом, биће усвојен и програмски документ Збора који садржи начела и смернице ове организације. На овом месту нећемо се бавити идеологијом Збора, карактером овог покрета, његовим односом спрема хитлеризма и фашизма као и улоге коју су припадници ове организације играли за време Другог светског рата, окупације и грађанског рата у Србији — то је задатак неких других радова и анализа. Ипак, констатујемо да је Збор био десничарски, антилибералан и антидемократски покрет, који је стављао нагласак на корпоративно уређење и монархизам.

У периоду свог постојања Збор је два пута излазио на изборе 1935. и 1938, али оба пута без успеха, те није имао своје представнике у скупштини. На изборима 1935. године земаљска листа Збора добила је 25.705 гласова или 0,84%. Највише гласова Збор је освојио у Дунавској бановини (14.349 гласова). Статистика показује у многим изборним срезovima Љотићева листа није добила ни један глас. Изузетак је Смедерево у коме је Љотићев кандидат Живота Тодоровић добио нешто више гласова од владиног кандидата. [Стефановић, 1984: 44] На изборима 1938 године, Збор донекле поправља свој резултат добијајући 30.734 гласа, што је поново било недовољно за освајање једног скупштинског мандата. Свој најбољи резултат Збор је поново остварио у Дунавској бановини (17291 глас), односно у Смедереву и околини. [Стефановић, 1984: 47] Ипак, ЈНП Збор имао је развијену издавачку делатност. Њихови листови били су *Отаџбина*, *Буђење*, *Збор*, *Наш љуш*, *Нови љуш*, *Вихор*, *Збор са Косова...* Такође, неки зборашки листови излазили су и на немачком језику за чланове немачке националне мањине у Југославији. То су били часописи *Vaterland*, *Erwache*, *Angriff* и *Sturm*. Збораши издају и велики број брошура, а основу ових чине Љотићева предавања. Због своје радикалности у нападима на владу и државне функционере, као и због појединих антисемитских чланака зборашки листови и брошуре су често били забрањивани. У периоду свог постојања Збор је био организација која је била повезивана с насиљем. Омладина Збора, Бели орлови, често су долазили у сукобе с омладином КПЈ. Неки од тих сукоба за последицу су имали и смртне исходе. Збор је свог најопасније непријатеља видео у комунистичкој партији, која је иако забрањена, активно деловала у Краљевини Југославији. Такође, збораши су долазили у сукоб и с франковцима и ти сукоби су се понекад завршавали смрћу. Након насиља на Техничком факултету у Београду 1940. године, када је дошло до сукоба већих размера између љотићеваца и комуниста, ЈНП Збор је забрањен, а велики број истакнутих чланова ове организације је ухапшен.

У периоду рата, окупације и грађанског рата у Србији, Збор, иако званично не постоји ипак игра битно место у животу окупиране Србије. Истакнути чланови Збора биће чланови влада Милана Недића и играти важну улогу у управном апарату Србије. Такође, омладина Збора чиниће основу из које ће настати Српски добровољачки корпус. Чланови Збора биће активни и у издавачкој и пропагандној делатности током рата, пре свега кроз организовање Антимасонске изложбе, држање великог броја

предавања, штампање брошура и памфлета, као и кроз писање листова *Ново време*, *Земља и рад*, *Српски народ*, *Обнова...* Српски добровољачки корпус имао је и свој посебан лист — *Наша борба*.

ЉОТИЋЕВ ОДНОС ПРЕМА ВЕРИ И ЦРКВИ

Када се говори о Збору, немогуће је да се том приликом посебна пажња не посвети оснивачу и председнику Збора, Димитрију В. Љотићу. Љотић је од самог оснивања Збора, био његов председник, инспиратор, главни идеолог, и слободно се може рећи вођа. То је остао све до своје смрти у Словенији 1945. Колико је био велики утицај и значај Димитрија Љотића у Збору сведочи и чињеница да су се после његове изненадне смрти чланови Збора и Српског добровољачког корпуса осећали изгубљено и слуђено, а за његовог наследника на месту председника изабрали његовог рођеног брата Јашу Љотића. Према томе, може се рећи да између Љотића и Збора постоји поклапање и да је што је мислио и у чега је веровао Љотић било оно што је мислио и у чега је веровао Збор. Имајући то у виду није ни мало случајно што су зборашаи о Љотићу говорили не само као о председнику и вођи, него и као о учитељу.

Говорећи о Љотићу и његовом односу према хришћанству и цркви најбоље је се ослонити на његову аутобиографију *Из мој живоша*. Одатле се види да је Љотић још од најранијих дана био дубоко привржен хришћанству. „У току детињства, школовања и читаве своје младости Димитрије Љотић је био тиха, ћутљива и богобојажљива особа.” [Стефановић 1984: 16] Потичући из врло угледне и старе породице која је много полагала на цркву и веру у Бога, а чак је била и градитељ једне цркве у Смедереву, Димитрије је још као дечак добио религијско образовање, те је као млад почео да изучава Стари и Нови завет, али и светоотачку књижевност, житија светаца, а поред тога бавио се и изучавањем других религија поред хришћанства. Сâм Љотић каже о себи: „На моје формирање утицало је у највећој мери хришћанство и војска. Откад знам за себе, био сам настројен религијозно. Читаво моје детињство и дечаштво било је у знаку религијозног расположења. Не знам како је то дошло. Али свет никада нисам могао схватити без Бога... Привлачила ме је црква. Од малена сам волео литургију. Научио сам је напамет још сасвим мали, када нисам разумео потпуно њено значење. У основној школи и нижим разредима гимназије, недељом и празником, читао сам апостол и носио с другом децом рипиде, а доцније и крст.” [Љотић Д. 2003б: 39]. Осим тога, врло рано се упознао с делима Блеза Паскала који је на њега оставио изузетно велики утицај. Чак и доста касније, Љотић се веома често у својим говорима и написима позивао на Паскала, или га цитирао. [Љотић Д. 2003в]. Наиме, Паскал се у једном тренутку свог живота престао интересовати за бројеве и природне науке, отишао у манастир и тамо се посветио размишљањима о Богу, вери, те једном мистичном схватању хришћанства, што многи повезују с Паскаловом душевном слабашћу. Млади Љотић је био дубоко фасциниран Паскалом. Поред Па-

скала на Љотића је изузетно утицао Лав Толстој, као и Фјодор Достојеvски. Занимљиво је да је био посвећен и проучавању егзактних наука како би преко њихових метода могао доћи до истине о Богу. Љотић се потпуно предао Толстојевој визији хришћанства с посебним нагласком на његову идеју „неодупирања злу”. У својој аутобиографији сâм Љотић каже да је у том периоду свог живота био вегетаријанац, апстинент, није пио, пушио нити превише марио за свој изглед. У политичком смислу, био је нешто као хришћанин и анархиста. Противио се принудној вези друштва и државе и био против државе као „творца свију зала”. Толико је био посвећен толстојевској мисли да је желео одбити ношење оружја па чак и полагање заклетву Краљу. Међутим, Први светски рат и ситуација у којој се Србија нашла у том тренутку учинили су да унеколико промени, односно, ублажи своје ставове. О Љотићу као о потпуном толстојевцу, који је своје политичко-религијске идеје представљао и кроз своје немарно облачење и пуштање дуге бујне косе, говоре и други који га се сећају из тог времена. На пример, његов рођак и добар познаник Станислав Краков, у свом капиталном делу *Живот човека на Балкану* такође се сећа Љотића као смиреног и богобојажљивог, али и веома харизматичног човека. Касније Љотић губи интересовање за Толстоја и неодупирање злу, али остаје и даље велики верник и хришћанин. Па ипак трагови младалачке одбојности према рату и убијању као средству за остварење циља видљиви су и доста касније код старог Љотића. Та толстојевска заоставштина највише избија у говору поводом испраћања Трећег Ђачког батаљона СДК на терен када каже: „Жао ми је ваше младости, али више од тога ми је жао, што ћете ви морати да убијате, јер у борбу идете...” [Љотић 1966: 44]. Први светски рат Љотића је довео до јединствене свести о Богу, Његовој вољи и величини. Љотић је тада сматрао да се ништа на свету не може догодити без Божје воље и одлуке. Никакво рескирање живота на фронту по њега неће бити фатално, ако је Господња воља другачија, али ако је Богу угодно, човек мора погинути, ма колико се чувао. Овај став је Љотића навео на многа јунаштва у рату, али и на то да одбије наређење о прекоманди у позадину. Из овога се види колико је код Љотића била висока свест о постојању Бога и снази Његове воље која је последњи узрок свему, али и која може директно утицати на стварност у сваком моменту. Слично схватање ће касније бити видљиво и код војника СДК, љотићеваца који су у јуришима питали: „Другови, ко је с нама?”, а одговарали узвикујући: „Бог”. Поред Паскала и касније Толстоја, Љотић се током свог боравка у Паризу среће с Француском акцијом и постаје велики поштовалац њиховог шефа Шарла Мораса. Истини за вољу, још раније Љотић се одушевио делом Морасовог следбеника Жоржа Валоа *Филозофија властии*.³ У политичком смислу Љотић постаје Морасов идеолошки следбеник и прихвата његову визију антилибералне и антидемократске монархије, а од њега позајмљује и тријаду „Бог, Краљ, домаћин”. По Љотићевим речима

³ У српском преводу, *Човек који долази — филозофија ауторитета* [Валоа 2000].

Срби још више треба да буду монархисти, јер имају народну династију.^{4, 5} Иако је Морасова религијска оријентација сама по себи доста дискутабилна, а неки писци који су се интересовали за Морасову политичку мисао, тврде да је сâм Морас био атеиста⁶ или чак паганин, остаје чињеница да су и Морас и Француска акција у својим иступањима често полазили с католичких позиција и захтевали посебно место за институцију римокатоличке цркве у француском друштву. Укратко, може се рећи да је Француска акција окупљала одушевљене католике. Овакав однос Мораса према цркви и вери сасвим је одговарао Љотићу који је потпуно прихватио мисао да црква треба имати посебно место у српском друштву, уз исто тако веома наглашено место за хришћански морал. Вероватно због свог поштовања према Морасу и Паскалу Љотићу је одлично била позната организација римокатоличке цркве као и дела католичких мислилаца.⁷ Ослањајући се на Љотићеве речи из његове аутобиографије може се приметити да Љотић, по питању вере, није био посвећен само читању књига и размишљању. Како сам признаје, он је за себе желео нешто другачији живот. Планирао је да се потпуно посвети вери издвајајући се из световног живота одласком у манастир. Међутим, због породичне ситуације и још неких ствари на које није могао утицати, Димитрије одустаје од монаштва, жени се и постаје адвокат у Смедереву. Током свог живота Љотић се ни једног тренутка не одваја од дубоке и искрене вере у Бога. Угледни српски новинар, оснивач Балканског института, функционер и оснивач Збора, Ратко Парезанин, који је био и Љотићев лични пријатељ, у својој књизи *Дрући светски рај и Димитрије В. Љотић*, даје баш такву слику о Љотићу. По његовом сведочењу Љотић је у својој вери био скроман и дискретан, али такође веома чврст. Никада се није хвалио да је био у цркви или чињеницом да пости. Међутим, они који су га познавали знали су да се придржавао свих правила, да је редовно одлазио у цркву и онда када је био на путу, кад год је био у могућности, да је редовно постио средом и петком и држао сваки пост, па чак и у најгорим тренуцима, у Словенији 1945. године, када је крај био изванредан и када је морал многих пао на ниске гране Љотића је одржавала вера у Бога и Божју промисао. Судаћи по неким његовим чланцима из 1945. године, у којима предвиђа партизанско ратовање својих, али и немачких јединица, могло би се рећи да је и тада веровао у

⁴ На Љотићев монархизам осим Морасове мисли, свакако је морала утицати и породична историја, пошто су Љотићеви преци били велики поборници и пријатељи династије Карађорђевић, што ће бити случај и с Димитријем.

⁵ Међу Србима се Морасов монархизам доста добро примао и због Морасовог става да једино српска и француска монархија извиру из народа и идентификују се с историјским смислом нације, народа и земље и нису вештачка већ чисто историјска и национална творевина. [Радица, 2003: 70].

⁶ На пример, Владислав Д. Стакић у свом докторском раду *Монархистичка доктрина Шарла Мораса*. Више о Морасовим религијским погледима и осцилацијама у његовим верским уверењима: [Нолте 1990: 39—143]. Такође, [Достанић, 2008: 407—457].

⁷ Добро је познавао католичку социјалну доктрину и њене изворе у папским енцикликама на коју се, између осталог, позивао кад је говорио о сталешкој држави. Такође, није му било страна ни цитирање светог Августина.

победу [Љотић Д. 2003г]. Такође, у тим тренуцима и даље је доста полагао на морал, дисциплину и просветарско у редовима СДК, а такође од просветара захтевао да буду редовни у цркви на јутрењу. И други, који нису били чланови Збора, описивали су Љотића као великог верника и преданог хришћанина. Како Парежанин наводи у својој књизи, руски митрополит Атанасије, после рата, октобра 1949, дао је следећу писмену изјаву: „Лично сам познавао Димитрија Љотића. Био је то редак пример државника, који је у исти мах био и прави хришћанин, за која су служење истини и верност православлу били на првом месту.” [Парежанин 2001: 108]. Поред овога важно је поменути и говор владике Николаја Велимировића над одром Димитрија Љотића. У том говору, владика Николај врло лепо говори о Љотићу. „Димитрије Љотић био је државник, учитељ и хришћанин. Он није био само државник, он је био хришћански државник.” [Велимировић 1996: 58]. У истом говору, владика Николај, каже за Љотића да је био политичар с крстом и идеолог хришћанског национализма, посебно подвлачећи да је Љотић, за време док је био министар правде додавао кадионицу свештенику у цркви, чему су се многи смејали. Љотића Велимировић још представља као доброг хришћанина и Србина, подвлачећи своју захвалност Љотићу што су он и Патријарх Гаврило Дожић ослобођени из логора, те пуштени за Беч, а из Беча у Словенију да се придруже четницима и војницима СДК који су се тамо налазили. Једном другом приликом у писму Председнику владе Драгиши Цветковићу из 1940, Велимировић за Љотића каже следеће: „Не мислим овде да браним г. Љотића. Његова вера у Бога и његов карактер довољна су му одбрана” [Велимировић 2004: 23]. Поред осталих о религиозности говори др Димитрије Најдановић. Најдановић је пре Другог светског рата био професор на Богословском факултету, а такође и функционер ЈНП Збор. У једном свом чланку *Религиозни геније Димитрија Љотића* објављеном после рата у емигрантском, љотићевском часопису *Искра*, Најдановић овако говори о Љотићу: „Вера Димитрија Љотића није била вера једног 'мистика' сањалице, повремени налет екстазе, далека брујања далеких звона, него жива и активна. Прво начело његовога живота било је љубав према човеку. У највећим својим окршајима с непријатељима његових основних мисли и сазнања и уверења сенка мржње није прошла његовим срцем ни устима. Његова аскетика и његова теологија — ако тако можемо рећи — били су нераздељиви од његове етике. Он је био човекољубац по превасходству. То је и природно и неминовно, јер је он живео **целином** хришћанства као **цели** човек. Мисао и дело били су му близанци... Такав какав је био Димитрије Љотић био је туђ својим савременицима — многобројним мислиоцима, писцима, песницима, уметницима и научницима свога времена... Отуђенима од Христа Димитрије Љотић био је, као органски продужетак светосавског стваралаштва, нешто туђе, страна, непојамно. Њима је геније Димитрија Љотића био прекор, камен спотицања, саблазан! ... Подсмесима и каменованем својим грандиозне личности Димитрија Љотића они нису ни слутили да каменују и да се потсмевају боголику и христо-

лику свога охристовљеног народа, чији је органски наследник у непомредном и грандиозном следу био баш — Димитрије Љотић. Осуђено је, нажалост, у смртном лику Димитирија Љотића оно што је заиста — бесмртно” [Најдановић 1965: 339—340]. У другом чланку Најдановић назива Љотића теологом међу политичарима. „Свесно или несвесно Димитрије Љотић је — као што се види — био међу свим српским, а можда и светским, политичарима, теолог, и по знању и по признању. Он није само мислио да је вера пресудни чинилац у животу појединца, народа и човечанства него је у то био уверен, убеђен. Он је о томе имао непосредан мистични доживљај. Може се, мирне душе, тврдити да је по Љотићу политика функција вере. Без вере нема ни здраве етике, ни економије, ни политике. Ко примат вере у Љотића не разуме прогласиће га религиозним лудаком. Као што је и било. Ко ово зна, прогласиће га генијем. Генијем Христовим. ’Запамтите да изван Христа другога темеља спасења народима и појединцима нема. Нити има другог пута. Све је друго, ма како било примамљиво, пропаст појединаца и народа.” [Најдановић 1975] И више од тога. Најдановић за Љотића чак каже да је писао као богондахнути верник. Нешто другачију, али врло занимљиву слику Љотићеве религиозности даје публициста Милан Банић, један од првих чланова ЗБОР-а, који га је такође међу првима и напустио. Он у једном свом предавању чије делове наводи Парезанин, прво хвали Љотића као једног од највећих Срба, затим каже: „Љотић је тек формално био православац и то добар православац. Стварно је он *хришћанин*, свестан чињенице да је црквени раскол хришћанске цркве дело грешних људи, жељних власти и превласти. Зато је Димитрије Љотић један од најобјективнијих православаца у односу према католичкој цркви и горљиви поборник поновног јединства у једну једину хришћанску цркву, уједињења у овој ери белој раси тако потребног. Љотић је био барјактар и спиритуализма и идеализма, каквог Српство у својој политичкој историји није никада пре видело. Али, уједно, он је идеалиста не само југословенски, него и европске политике. Објективна историја наше епохе то ће му морати да призна” [Парезанин 2001: 121]. Банић овде баца светло на другачијег Љотића, готово Љотића екуменисту који се залаже за уједињење свих хришћана, што је тешко или никако спојиво с Љотићем светосавцем, Љотићем који једнако као и владика Николај Велимировић или Велибор Јонић, подвлачи значај светог Саве као утемељитеља српског национализма и српске народне вере. Такође, Банићев Љотић је тешко или никако спојив с Најдановићевим Љотићем, теологом међу политичарима и религиозним генијем, па и сам Банићев Љотић је у конфликту као, истовремено и добар православац и „екумениста”. У сваком случају, ни Банић Љотићу не спори да је био велики хришћанин и верник. Овде долазимо до свих оних који сумњају у искрену веру и религиозност Димитрија Љотића. Вељко Рашевић у својој књизи *Оглед о схваћањима Димитрија Љотића* релативизује Љотићеву побожност. „За Љотића се често истичало да је он хришћанин, хришћански политичар, велики православац, врло побожан човек и једини министар који је ишао у цр-

кву. Сва ова тврђења су тачна утолико уколико су тачна и за друге српске државнике и политичаре у Југославији.” [Рашевић 1953: 32]. Дакле, за Рашевића је Љотић можда и био хришћанин и верник, али не већи од других политичара, при чему наводи примере Николе Пашића и Љубомира Давидовића. Поред тога, Рашевић оштро напада Љотића, указујући на његову жељу да инструментализује Српску православну цркву. „Међутим, настојања Димитрија Љотића ишла су за тим да у богословијама нађе политичке борце, да од богослова створи партијске агитаторе, да од свештеника створи присталице Љотићевог учења и присталице Љотићеве политичке праксе, чак и онда када су његово учење и његова пракса супротна учењу и ставовима Српске православне цркве. Ова општа Љотићева настојања у односу на Српску православну цркву су типична за све тоталитарне покрете, који су — угушујући слободу вероисповести — имали да издрже борбу са црквом, и који су настојали да то учине у првом реду преко припадника црквене хијерархије, који су своју лојалност политичком покрету претпостављали лојалности цркви којој је требало да служе. Онај мали број свештеника Српске православне цркве, који је узео учешће у Љотићевим редовима, следовао је пут којим је ишао Димитрије Љотић, а не пут којим је ишла Српска православна црква заједно са српским народом. Димитрије Љотић је за њих био и остао врховни световни и духовни ауторитет а не Српска православна црква.” [Рашевић 1953: 33]. Рашевић даје и пример Љотићеве реакције на посланицу Светог Архијерејског Синода СПЦ, те Љотићев чланак *Ни врући ни хладни* [Љотић Д. 2003д: 72—74] у којем Љотић јавно критикује текст посланице. Укратко, Рашевићева оцена Љотићевог односа према цркви и вери не залази у дубину Љотићеве религиозности него се задржава на нивоу Љотићеве жеље да инструментализује цркву, свештенство и вернике за ширење своје идеологије. У том смислу, ни сâм Љотић не може бити искрени верник, јер ма колико таквим желео да се представи, код таквог човека вера игра другоразредну улогу у односу на идеологију. Додуше, у поменутој анализи се не разматра ни питање јачине утицаја хришћанства и православља на љотићевску идеологију. Рашевићев осврт на Љотићеве следбенике из редова цркве и свештенства такође је интересантан. За њега су сви они не више до издајници цркве и вере. Поред Рашевића негативну оцену о Љотићевој вери дао је и јереј Велибор Џомић. У низу чланака у крагујевачком листу *Погледи* Џомић се бавио феноменом љотићевог хришћанства и љотићевским покушајима својатања владике Николаја Велимировића. Укратко, за Џомића Љотић остаје „лажни хришћанин” наводећи да је „Црква за љотићевце увек била и остала само средство за пропагирање идеологије, а не лађа спасења крштених људи и народа” [Џомић 2009: 252]. Он такође сматра да „љотићевци нису били у јединству и сагласју са својом Црквом и да нису били спремни да послушају материнску реч своје Цркве и очинску реч србских архијереја за време окупације. И то је, разуме се, било њихово право, као што су, по слободи од Бога дарованој и њима, као и свима другима, могли да сматрају (као што су, нажалост, сматрали) да Цркву

представљају свештеници и богослови који су били симпатизери, активисти и чланови њиховог 'Збора', а не законити и канонски архијереји." [Џомић 2009: 62—63] Ни он као ни Рашевић детаљније не елаборира Љотићево наводно лажно хришћанство, већ се задржава на анализама повремених љотићевских критика упућених цркви, људима из цркве и Љотићевом држању и понашању за време Другог светског рата. Поред тога, Џомић много већи нагласак ставља на љотићевски однос према владици Николају Велимировићу, покушавајући да владику одвоји од љотићевског својатања. Ипак, остаје чињенице да ни противници који оптужују Љотића за нечасно држање према цркви, те жељу за њеним инструментализовањем не залазе у сâм Љотићев доживљај вере. За њих Димитрије Љотић свакако није „теолог међу политичарима”, али није ни неверник или непријатељ цркве и вере.

Изгледа да је овакво Љотићево поимање вере и наглашавање хришћанства у политици сметало некима који су се по том питању разликовали од њега. Ратко Парежанин у својој књизи, која је својеврсна историја ЈНП Збор, описује да су се др Мирко Косић, који је на почетку био међу главним Љотићевим сарадницима, и Љотић растали баш по питању вере. Парежанин наводи Косићеве речи да су се он и Љотић растали зато што је Љотић био верник и био религиозан што, по сопственом признању (ако је веровати Парежанину) није био случај с Косићем. Из овога се јасно може закључити да је круг око Љотића и ЈНП Збор, као целина, био дубоко прожет хришћанством и религиозним духом који је баштинио Димитрије Љотић. Очигледно је да се они који нису били верници и религиозни људи нису могли дуго задржати у Збору. Као пример за то може да послужи и искључење једног броја високих функционера из Збора као завереника. Реч је о Велибору Јонићи, Ђорђу Перићу, Данилу Вуловићу и Данилу Грегорићу који су, како сведоче љотићевски извори, ковали заверу унутар Збора против Љотића, тврдећи да је Љотић луд, политички нереалан и, што је за нас посебно битно, верски занешењак. Они су покушавали да Љотића изолују и да га као верског фанатика оставе с минорном групом следбеника, а да Збор практично преведу Милану Стојадиновићу. Оптужба везана за Љотићев верски фанатизам стално се понавља код његових противника, али и неких историчара за које се не може рећи да су му наклоњени. Младен Стефановић у својој књизи *ЗБОР Димитрија Љотића 1934—1945*, такође говори о Љотићу као о верском залуђенику, оптерећеним религијом. У време пре Другог светског рата на сличан начин о „Мити Богомољцу” говорила је комунистичка, али и стојадиновићевска пропаганда. Међутим, није све остало на пропаганди. После забране Збора 1940. и почетка прогона и хапшења збораша, тадашња власт је планирала да ухапси Димитрија Љотића, а затим да га прогласи лудим и смести у надлежну установу. О томе говори и сâм Димитрије Љотић у свом трећем писму Кнезу Павлу, осврћући се на своје раније хапшење. „А онда има и друга ствар. Први пут моје гостовање у Управи града за мало да се није завршило упућивањем мојим у одељење за посматрање Опште душевне болнице, на основу реферата Управе града да патим од верског лудила, које су утврдили

на тај начин што су ми претресом пронашли икону, а прегледом јела утврдили да једем само посна јела за време поста, а претпостављали су да кад сам у ћелији сам да се и Богу молим. Не знам чијом заслугом ово није успело. Покојни Др. Коросец причао ми је у Атини да је то њему заиста познато, али да је он стао на гледиште да ме треба пустити кући. Сад се из кругова Управе града опет некако чуло да се они носе том старом намером. Ваше Краљевско Величанство ће сасвим лако разумети, да је могу имати разних амбиција, али једну сигурно немам: да дођем у положај да морам доказивати да сам паметан. Ово утолико пре, што му мора бити познато да нико од поданика Краљевих не жели, док је паметан, да дође у сличан положај.” [Љотић Д. 2003ђ: 302—303]. Да то не би морала бити само параноја, или манија гоњења једне психички лабилне особе, показује чињеница да тадашња власт није много бирала начине да се отараси политичких противника, што доказује и случај Милана Стојадиновића. Поводом тог хапшења збораша и покушаја да се Љотић прогласи лудим, владика Николај Велимировић упутио је апел Драгиши Цветковићу, председнику владе, у коме поред осталог стоји: „Ако неки однарођени типови називају г. Љотића ’лудим’ због тога што чита Свето Писмо, моли се Богу, држи постове и причешћује се, онда се из истих разлога могу прогласити лудим милиони православних Срба, управо цео српски народ.” [Велимировић 2004: 23]. Међутим, када говоримо о Димитрију Љотићу, занимљиво је приметити које је био његов избор скрившита за време овог прогона. Наиме, Љотић је из Смедерева отишао да се сакрије у манастир Ковиљ у Бачкој, што доказује да је неговао добре односе с неким круговима СПЦ. Такође је занимљив и однос Димитрија Љотића према владици Николају. Како казује Љотићев лични секретар Бошко Костић, након хапшења владике Љотић је за њега лично интервенисао код ГЕСТАПО-а и само захваљујући тој интервенцији владика Николај није стрељан него интерниран у манастир Војловицу у Банату [Костић 1949: 118]. Ипак, владика Николаја и Патријарха Гаврила Дожичића су Немци касније заточили у логор Дахау, одакле су 1945. пуштени поново на Љотићеву и Недићеву интервенцију. Овакве Љотићеве интервенције код Немаца доста су интересантне, будући да се могу посматрати из различитих углова. Наиме, остаје питање да ли се овде радило о великом поштовању према Патријарху Гаврилу и епископу Николају или је у питању само жеља да се њихов ауторитет искористи у политичке сврхе.

Осим што је лично био верник и хришћанин, Љотић је и у својој политичкој мисли остављао битно место за цркву. Наиме, у његовој концепцији, политика, економија и уопште цео живот државе и народа зависили су, у крајњој инстанци, од духовног стања народа и државе. Дакле, од спознаје оних вечних, дубоких духовних истина о којима, и о чијој спознаји се стара црква. На крају крајева, и Љотићев монархизам има примордијално-конзервативан и религијски корен. Љотић нема у виду модерну, парламентарну монархију, јер за њега краљ је краљ по „милости Божјој” у функцији штита „сваког Божијег дела: вере и цркве, јединке и породице, народа и отаџбине и сваке слободе и правде.” [Љо-

тић Д. 2003е: 207]. Још бољу илустрацију пружа нам Љотићева често цитирана тријада „Бог, Краљ, домаћин” коју такође, Љотић преузима од Мораса. Управо ова тријада имплицира Љотићев органицизам по коме је све повезано и који захтева строго успостављање и одржавање реда. Бог је тај који као домаћин одржава ред у васиони, краљ у држави, а домаћин у породици. Љотићева идеологија је, дакле, дубоко повезана с његовим схватањем Бога и реда. Према томе, Љотић се залаже за што већи утицај цркве, као духовне организација на друштво и државу, а тиме и на политички живот. Овде Љотић иде и даље и када говори о политичким партијама, каже да не види ништа спорно у стварању православно, клерикалне партије, пошто нема ништа лоше у стварању једне партије која би припадала свештенству (клеру) и у којој би свештенство имало утицаја. Штавише, Љотић пита зашто свештенство не би смело имати утицаја у политици? По његовом мишљењу дужност цркве и свештенства није у томе да се бави само духовним истинама и светим стварима, него да просвећује и освећује цео народни живот, па је према томе потпуно логично да једна духовна организација (црква) инспирише једну политичку организацију. Ово тим пре, што би црква требала да види и зна истину, и то ону највећу везану с Богом, или већ ако је није пронашла, да ради на њеном сазнавању и да је активно тражи. Таква духовна организација има и дужност да просвећује своју паству преносећи истину коју је сазнала, да се брине о њеном духовном здрављу, као и да њоме руководи и усмерава је у судбоносним временима. Код Љотића црква и свештенство имају, дакле, високу улогу у практичном животу и он им поверава бригу о целом народу. Код Љотића црква нема право на то да се ограничи на бављење само духовним и светим стварима. Иако подржава мешање свештенства у политику, Љотић сâм говори да ономе коме је много дато, од њега се много и тражи. Свештеницима који не испуњавају своје дужности поручује: „Пред Богом ће одговарати за то. Страшне су то ствари и не треба ми свештеницима да говоримо о томе колике су и какве су то одговорности што чекају пастире који нису делима својим одговарали својој дужности и саклетви својој.” [Љотић Д. 2003ж: 295]. Иако придаје овако битну улогу цркви, подржавајући чак могућност црквене партије⁸ Љотић није за теократију. Он сам каже да прави и свети свештеник не може бити ни војсковођа ни практичан државник [Љотић Д. 2003з: 14]. Као доследан монархиста Љотић улогу војсковође и државника оставља у краљевским рукама, али ни не одваја цркву од државе, већ од цркве тражи да саветује и просвећује и инспирише како доносиоце одлука тако и народ у целини, и то не само у политици, него у свим стварима.⁹ Међутим, Љотић са жаљењем констатује да СПЦ

⁸ Разлог за ово Љотићево одушевљење за клерикалну партију која би припадала свештенству и на коју би свештенство имало утицаја, сигурно делом лежи у чињеници да је било доста свештеника СПЦ који су били чланови симпатизери Збора, да су постојали контакти Богомољачког покрета и Збора, као и да је Збор међу многим свештеницима имао утицаја. Није далеко од истине да је Љотић хтео да привуче још више свештенство и СПЦ себи, нудећи им Збор као такву, православно, клерикалну партију.

⁹ Овакава схватања о односу цркве и државе Љотића је вероватно инспирирало православно, византијско начело о *симфонији* између цркве и државе, које се развија још од

нема великог утицаја. Он вели: „Данас православна црква у нашој земљи нема великог утицаја на политички живот нашег народа. Ми мислимо да је то штета непроцењива и грех велики” [Љотић Д. 2003з: 16]. Љотићу је свакако жао што црква нема више утицаја међу народом, што је у складу с Љотићевим мишљењем о дубокој духовној кризи и изгубљености у којој се налазило српско и југословенско друштво. Љотић је у складу с овим свесрдно помагао СПЦ и користио свој утицај да јој помогне. Као пример за ову тврдњу може да послужи Конкордатска криза. СПЦ је сматрала да пројект конкордата уништава достојанство државе и Српске православне цркве, а конкордат је у скупштини ипак изгласан. Синод СПЦ екскомуницирао је све посланике православне вере који су гласали за конкордат на челу с Председником владе, Стојадиновићем, који је избацио из ЈРЗ све посланике који за конкордат нису гласали. Љотић и Збор су, као усталом и остатак српске опозиције, жестоко напали Стојадиновића. У исто време, проносе се гласови, о чему говори и Стојадиновић у својим мемоарима, да ће православна вера после конкордата бити укинута, православне цркве затворене и да ће сви морати прећи у католицизам. Болест и смрт патријарха Варнаве, за кога се сматра(ло) да га је отровала Стојадиновићева влада, падају у исто време. На молебној литији, за коју други тврде да се заправо радило о демонстрацијама против Стојадиновићеве владе, учествује и Збор, а литија се завршава интервенцијом жандармерије и хапшењем и пребијањем свештеника, монаха и верника, међу њима и збораша, па чак пребијањем владике Симеона. У свом летку *Грађанима Југославије* Љотић жестоко протестује против Стојадиновића и његове владе, називајући га човеком послатим да ликвидира Југославију. Љотић у истом летку истиче да су постојале тајне одредбе конкордата којима је повређена државна сувереност, а које нису саопштене ником из СПЦ, али јесу Мехмеду Спахи, а подвлачи различито опхођење владе према римокатоличкој цркви и према СПЦ, на штету СПЦ, као и то да су неки посланици примили мито да би гласали за конкордат. У једном предизборном летку Збор оптужује Стојадиновића не само за конкордат, разбијање Југославије, напад на литију, гажење светиња, смрт патријарха Варнаве, смрт педесет и седам Срба и Српкиња, него и за смрт генерала Томића, убиство Краља Александра и распад Мале Антанте. Овако тешки напади и оптуживања Милана Стојадиновића од стране Љотића нису били само део обичне политичке борбе. Како сведочи сâм Стојадиновић у својим мемоарима *Ни раш, ни њакш* пре гласања о конкордату, Љотић и збораша покушавали су утицати на посланике да не гласају за конкордат, преко свештеника који су били или чланови или симпатизери Збора. Они су, како пише Стојадиновић, говорили посланицима (или њиховим женама) да ако буду гласали за конкордат, неће им долазити у кућу, светити водицу, сећи

времена цара Јустинијана. Не улазећи у шире елаборирање овог начела битно је напоменути да су по њему односи цркве и државе засновани на сарадњи и сагласности уз исто-времену независност сваке од њих. Главни поборници те идеје код нас су били Николај Велимировић, Димитрије Митриновић, Павле Јевтић, Милош Ђурић и Јустин Поповић. Ово начело симфоније вуче своје корене из начела органске саборности.

колач... Љотић и Збор су, дакле, потпуно стајали уз СПЦ, а против конкордата и при томе користили сва средства како би спречили његово изгласавање. Чак су користили и ауторитет који су имали код оних свештеника који су имали везе с посланицима [Стојадиновић 1970: 483].

Из до сада реченог, могло би се закључити да су Љотић и његови следбеници увек и у свему давали подршку одлукама СПЦ, поготово оним везаним за политику, међутим, то није тачно. Чак и с владиком Николајем Велимировићем, за кога би се могло рећи да је био најближи Љотићу, на кога се Љотић често позивао и волео да га цитира, и који га је, заиста дивним речима, испратио с овог света, Љотић је имао великих сукоба, јавних размимоилажења и дубоких разлика. За ово као пример могу да послуже њихове разлике у погледу приступања Југославије Тројном пакту и касније мишљење о пучу од 27. марта 1941. Наиме, Љотић је још раније стајао на позицијама да Југославија, ако жели да опстане, мора да се придружи Тројном пакту. Иако је врло оштро нападао Цветковићеву владу, која је и забранила рад Збору, а за њиме трагала како би га ухапсила, Љотић је, из свог скровишта, свесрдно подржао приступање Југославије Тројном пакту. По том питању се дубоко разилази с врхом СПЦ, с обзиром на то да је црква била против пакта и антиосовински настројена. То се види и из једног писма које Љотић 26. марта из свог склоништа упућује патријарху Гаврилу Дожићу и епископима Иринију и Николају у коме их моли и преклиње да са своје стране не чине ништа против пакта, шта више, да раде на томе да после потписивања пакта дође једна ауторитетна влада која ће поштовати пакт и народу уливати поверење да ће сачувати слободу и независност земље. Љотић писмо завршава тако што предочава патријарху и двојици епископа СПЦ да ће, ако се оглуше о његову молбу и наставе свој антипактовски рад управо они бити одговорни за слом државе, а да ће пред Богом испасти као они људи који не траже славу од Бога већ од људи. Мора се признати да ово свакако представља несвакидашњи пример обраћања једног верника патријарху, при чему се патријарху и епископима помиње њихова одговорност пред Богом и људима за судбину државе. У периоду немачке окупације Србије и Југославије и грађанског рата у Србији, размимоилажења између Љотића и његових следбеника с једне, и СПЦ, с друге стране, интензивирају се и продубљују. Ово показује и Љотићева реакција на посланицу Синода СПЦ из 1941. У свом чланку *Ни врући ни хладни* Љотић критикује посланицу, а архијерејима СПЦ практично поручује да ако већ нису у стању да помогну онда боље да ћуте. Наиме, њему смета позивање Синода на мир, љубав и слогу, али не због тога што је то нешто лоше, него зато што црква у тим судбоносним данима за српски народ и његов биолошки опстанак не узима чвршћи и одлучнији став. Тако он вели: „Позивати грађане на мир, слогу и љубав јесте празна реч у време немира, неслоге и мржњи, ако се не укаже отворено, смело јасно и конкретно на пут којим ће се доћи до тих одиста ретких добара. А говорити празне речи не приличи ни обичним људима, а камоли онима који су жсо земљи и видело светуж” [Љотић Д. 2003д: 73]. Оно што у даљем тексту Љотић замера Синоду СПЦ и њеним архијере-

јима је то што ако већ нису у стању да сами преузму одговорност за стање у коме се земља налази, зашто онда јасно и гласно не подрже Недића и његову владу. И касније, Љотић ће покушавати да обезбеди подршку цркве за свој политички пројект, а када ту подршку не буде добио јасно и недвосмислено него тек овлаш и уз разне заграде, тада ће цркви и њеним великодостојницима пребацивати слабост и неодлучност. Да су политичка спорења између Љотића и неких од великодостојника СПЦ била веома велика у периоду рата сведоче и мемоари митрополита Скопског Јосифа [Јосиф 2008] у којима митрополит на више места напада Љотића и Недића као и њихов рад. Да та полемика с митрополитом Јосифом о улози Љотића и Недића, али и митрополита Јосифа и његовој подршци устанку у Србији није завршена, сведочи одговор на ту књигу, љотићевца Боривоја Карапанџића, објављен у *Новој искри* где се на више места напада митрополит Јосиф, његова подршка устанку и касније ослободиоцима, а оптужује се да је у одсуству заточеног патријарха Гаврила митрополит Јосиф практично узурпирао власт у Патријаршији [Карапанџић 2006: 14—15]. Несумњиво је да су Љотић и његови следбеници који су себе сматрали великим хришћанима и православцима били дубоко разочарани када од СПЦ и њених великодостојника нису добили онакву и онолику подршку за свој рад, какву су очекивали. Ово се посебно односи на доба окупације, с обзиром на то да су све што су чинили радили у име Христа и веровали да раде све најбоље за српски народ и његово спасење. Како су многи у цркви имали веће симпатије за Равногорски покрет, а у прво време неки чак и за партизане, Љотић и његово окружење у свом разочарању почели су критиковати неке људе из цркве и њихова саопштења, али при том никада не нападајући сâму цркву, све њене великодостојнике или одричући јој потребу да се бави животом народа. Једина јасна критика упућена цркви и њеним архијерејима била је та да у тим одсудним и судбоносним временима за српски народ, СПЦ и њени великодостојници нису дорасли својој улози и свом задатку. С друге стране, чак и великодостојници који нису стајали на Љотићевој линији и који су се с њим размимоилазили, као владика Вењамин, истичу да Љотић ипак „није хрђав али је заглупљен овом ситуацијом”. [Џомић 2009: 212] Критике које су Љотић и његови следбеници упућивали СПЦ и њеним великодостојницима представљају аргумент свима онима који поричу чврсте везе цркве и Збора. Без обзира на повремено лоше односе архијереја СПЦ и Љотића, он ће у периоду између маја и августа 1941. године три пута интервенисати код немачког представника министарства спољних послова Феликса Бенцлера у корист владике Николаја Велимировића. У писму од 31. маја Љотић даје разлоге против могућег интернирања српског владике [Љотић Д. 2003и: 23—24]. Након Велимировићевог интернирања у манастир Љубостињу, Љотић још једном интервенише код Бенцлера и тражи да се владика Николај и патријарх Гаврило што пре пусте на слободу [Љотић Д. 2003ј: 49—50]. У трећем писму Љотић још једном изражава протест због начина на који су Немци поступали са српским владиком [Љотић Д. 2003к: 51—52]. Ове Љотићеве интервенције не само код Бенцлера него и код

шефа Управног штаба немачког војног заповедника Србије др Харолда Турнера те код немачког посланика др Хермана Нојбахера помињу и Ратко Парезанин и Бошко Костић. Парезанин чак наводи и један Љотићев меморандум Хитлеру из августа 1941. године у коме Љотић каже да ће „невино просута крв Јевреја пасти на главу немачког народа” [Парезанин 2002: 505]. Текст овог меморандума није сачуван, иако га помиње и љотићевац Ђоко Слијепчевић [Слијепчевић 1978: 76—78]. Исти писци (Парезанин, Костић, Карапанџић, Слијепчевић) спомињу многобројне Љотићеве интервенције против геноцида над Србима у НДХ, као и против прогона и уништавања српске цркве и њеног свештенства и монаштва на територијама на којима живе Срби, а које су биле под мађарском, бугарском и албанском контролом. Парезанин и Костић износе своја сазнања као сведоци, собзиром на то да су они у Љотићевим разговорима с Немцима били присутни као тумачи. Да је Љотић ипак протествовао код Немаца против њихове политике према Србима као и против геноцида над Србима и прогона српске цркве који су спроводили немачки савезници, сведочи и један сачуван Љотићев меморандум Немцима из априла 1944. (није јасно коме је тачно упућен иако је препис документа нађен у архиви Главног уреда SS). У том меморандуму, Љотић се осврће и на тежак положај свештеника СПЦ [Љотић Д. 2003л: 110]. Интересантно је да Љотић у истом меморандуму, као и у једном од краја 1943. критикује и немачку политику према руском народу [Љотић Д. 2003љ]. Из наведеног произлази да је Љотић, иако немачки савезник желео да колико толико поправи тежак положај српског народа и српске цркве. Љотићеве противници заступају другачије мишљење, јер без обзира на интервенције у вези са страдањем Срба и српске цркве Љотић и његове присталице су се и сами лоше односили према цркви и неким њеним свештеницима [Џомић 2009] односно желели да је употребе за своје циљеве.

УТИЦАЈ ПРАВОСЛАВЉА НА ЈНП ЗБОР

Ако је Димитрије Љотић као председник и оснивач Збора био верујући човек несумњиво је да је то морало имати утицаја и на Збор као организацију. Такође, међу функционерима Збора налазило се још доста људи који су били свештеници, монаси, па чак и професори Богословије.¹⁰ Наравно, ова појава се може проблематизовати с обзиром на виђење многих ауторитета из области вере, међу којима је Јустин Поповић, да свештенство треба да буде изнад политике, и да се свештеничко партизанство граничи с издајом православља и светосавља [Поповић Ј. 1994]. Ипак, примећују се одређене везе између СПЦ и ЈНП Збор. При-

¹⁰ У том смислу је корисна књига Матеје Матејића и Боривоја М. Карапанџића *Са крстом у руци и љубављу у срцу — о свештеницима и монасима Српске православне цркве који су припадали Љотићевом Збору и Српском добровољачком корпусу*. Наиме, у тој књизи дате су биографије преко четрдесет свештеника и монаха СПЦ који су били припадници Збора или СДК.

мера ради, чланови Збора су били др Ђоко Слијепчевић и др Димитрије Најдановић, обојица професори на Богословском факултету и ауторитети о питањима вере. Најдановић је био велики познавалац у пољу догматике, а мало се зна да је баш он творац кованице „светосавље” и да је доста писао и објашњавао природу православља и светосавља. И Слијепчевић је био велики црквени ауторитет и писац *Историје Српске православне цркве* у три тома, која се и данас користи на Богословском факултету. Поред њих истакнути члан Збора, а у време рата шеф верске службе у СДК, био је ранији лични секретар владике Николаја и члан Богомољачког покрета, прота Алекса Тодоровић.¹¹ Велики број збораша се под старост замонашио, од којих многи у Хиландару. Пример за то је и Митрофан Хиландарац (Милан Мишулић) који је био збораш, а за време рата просветар у СДК. Уопште, може се рећи да су бивши збораша заслужни што је Хиландар сачувао српски идентитет, који је претио да се изгуби због смањивања броја монаха. Заједно с Мишулићем у Хиландар су дошла два друга бивша збораша и припадника СДК, Крста (Симеон) Андрић и Бранислав (Арсеније) Јовановић (Агатон Хиландарац). Касније су се у Хиландару замонашили и Богдан (Јустин) Стекић и Витомир Радојичић као монах Јован, такође љотићевци. Постоји прича да је и Велибор Јонић желео да се замонаши. Поред Тодоровића било је доста свештеника који су били угледни збораша: Радослав Пауновић, Војислав Стојиловић, Милан Пашић, Драгутин Булић, Жика Крупежевић, Света Пештанац, Ђорђе Лазић... И међу монасима било је чланова Збора. Тако је збораш био и јеромонах Митрофан Матић, игуман манастира Чокешина. Један број љотићеваца играо је, после рата, битну улогу и у Руској заграничној цркви у Америци, на пример, архимандрит Арсеније Тошић.¹² Такође, како наводе Матејић и Карапанџић, љотићевци и у емиграцији узимају учешће у животу СПЦ, те помажу обнову и градњу храмова СПЦ поглавито у Америци. [Карапанџић, Матејић 2008: 243—244] Поред њих, важно је напоменути да су многи други чланови Збора који сами нису били свештеници и монаси, били пореклом из свештеничких породица. То је рецимо случај с истакнутим зборашима, браћом Мојић (Милорад, Иван и Станко) чији је отац био свештено лице. Иако говори с потцењивањем о омладини Збора, Младен Стефановић у својој књизи *ЗБОР Димитрија Љотића 1934—1945*, такође каже да су велики део зборашке омладине чинили људи из свештеничких породица.

Колико је сам Збор био хришћански сведочи и Димитрије В. Љотић када у једном предавању добровољцима каже: „Запамтите, да изван Христа другог темеља спасења народима и појединцима нема, нити има другог пута, истине и живота. Све је друго, ма колико изгледало примаљиво, пропаст појединца и народа. Није дакле ни Збор, ни смео, ни

¹¹ Неки љотићевски извори тврде да је сам владика Николај саветовао Тодоровићу и Најдановићу да се прикључе Збору.

¹² Сам Љотић је још за живота одржавао бројне контакте с конзервативним круговима у руској цркви. Његов познаник и пријатељ био је и гроф Грабе, доцније епископ руске заграничне цркве Григорије у Њујорку.

хтео, ни могао, никакав нов пут, никакав нов темељ, никакву нову истину, никакав нов живот изван темеља, пута, истине, живота у Христосу Исусу, Господу нашем, и то онако како је она изнета у науци Његовој, сачуваној у Цркви православној” [Љотић Д. 2003м: 150—151]. Такође, зборашка штампа је редовно давала посебна саопштења о Божићу и Ускрсу, која нису била политичка него су се односила на потребу вере у Бога и на духовну обнову, а већину тих текстова писао је сâм Љотић. И поред Љотића многи други истакнути збораши и функционери Збора, подвлачили су доминантно хришћански карактер тог покрета. Почетком 1947. британска влада је формирала комисију која ће испитати који ће се од југословенских избеглица предати југословенским властима, а које пустити на слободу. Ово се односило и на збораше из логора Еболи. Тада су тој комисији дали писмене изјаве високи функционери Збора и Аћимовићеве комесарске управе др Стеван З. Иванић и инжењер Милосав Васиљевић. Пишући у својој изјави о Збору, Иванић вели: „Покрет ’Збор’ је настао из знања и осећања да се свет ближио одлучном моменту: имаће да се одлучи између хришћанства и марксизма. ’Збор’ је засновао своје активности на моралном препороду нашег народа на хришћанским основама” [Влаховић 1985: 422]. Такође, Иванић подвлачи становиште Збора о примени хришћанских начела у јавном и друштвеном животу. У својој изјави Васиљевић каже о Збору: „То је дубоко хришћански покрет инспирисан истином Јеванђеља” [Влаховић 1985: 428]. Ове изјаве су дате у једном нарочитом тренутку за људе који су их давали и могло би се помислити да су Васиљевић и Иванић пренаглашавали хришћански и антикомунистички карактер Збора, како би се оправдали Британцима, одбили оптужбе за фашизам, те избегли изручење Титу. Међутим, иако можда претерана, ова сведочења потврђују високу свест о хришћанским основама Збора код његових чланова. Такође и Младен Стефановић каже да су љотићевци настојали да у народу још више шире и истичу значај и вредности религије. „Збораши ће се као верски фанатици жестоко борити против материјализма на коме се заснива идеологија комунизма” [Стефановић 1984: 30]. О повезаности покрета Збор и православља можда најбоље говори чињеница да је СДК у време рата и окупације Србије као војна формација имао своје просветно одељење и своју верску службу. При томе треба имати на уму да је Српски добровољачки корпус настао из зборашког језгра и да је био до краја инспирисан љотићевством, о чему говори и колоквијални назив за ову формацију, „љотићевци”. Љотићевци су, дакле, доста полагали на верску и просветну службу, при чему су у просветној служби били махом свештеници, богослови или студенти који су били чланови Збора и који су често организовали предавања која су се односила на веру, духовну обнову, улогу цркве... Нека предавања на ту тему држао је и сам Љотић, а нека од њих су касније штампана као брошуре. Чак и у Заводу у Смедеревској Паланци у који су током рата затварани комунистички омладинци у циљу преваспитавања, знатан део предавања односио се такође на веру и духовну обнову, а као гостујући предавачи долазили су многи свештеници.

Када се анализирају симболи и пароле које је користио Збор, а касније СДК, такође се види јасна повезаност с хришћанством. Иако сам грб Збора не садржи крст или неко друго препознатљиво хришћанско знамење, на њиховим лецима и другом материјалу често су видљиви стилизовани крстови, а знак косовског крста био је симбол Српског добровољачког корпуса. Костић напомиње да су добровољци узели крст за свој симбол услед схватања да је суштина Другог светског рата у дилеми за или против Христа [Костић, 1949: 103]. Међу зборашким паролама посебно место је заузимала тријада „Бог, Краљ, домаћин” која је симболички представљала њихову визију најбољег поретка, с Богом као домаћином у васиони, Краљем домаћином у држави, и домаћином у кући. Такође позната парола је и „С вером у Бога — за победу Збора”. И српски добровољци су на свом симболу, добровољачком крсту, имали исписане речи: „С вером у Бога, за Краља и Отаџбину — Добровољци”, а у средини тог крста налазио се лик светог Ђорђа који убија аждају, док су се око крста налазила четири оцила. Такође, св. Ђорђе је био слава и заштитник СДК. Поред осталог, важно је напоменути и да су војници СДК на свом повлачењу из Србије у Словенију, а током свог боравка у Срему, активно обнављали српске цркве и манастире које су усташе порушиле и оскрнавиле, а свештенсто поубијале. О томе дају податке Бошко Н. Костић у својој књизи *За историју наших дана* и Боривоје Крапанџић у књизи *Грађански рат у Србији 1941—1945*. Црква у Руми чишћена је четири дана, да би у њој верски референт СДК, Алекса Тодоровић одржао службу. „У селу Трпињи, које је било претежно насељено српским живљем, верску службу у цркви одржали су свештеници љотићевци Данило Милановић и Радован Миљковић. Поред добровољаца Трећег пука, било је у цркви и народа из поменутог села” [Стефановић 1984: 300]. У својим сећањима на предају Енглезима у Словенији 1945. војници СДК Владимир Љотић и Миливоје Павловић описују како им је после предаје Британцима и постављања „логора” прва брига била одржавање богослужења и конструисање једне мале капеле, да би се потом Служба Божја обављала свакодневно [Љотић В. 1998: 13—14] [Павловић 1998: 20]. Ови наводи добијају на значају уз чињеницу да се све то дешава у мају 1945. године, у заробљеничком логору.

Међутим, у начелима и смерницама Збора само на једном месту спомиње се „вере и Бога” и то управо употребљавајући множину у речи „вера”. „Вере које су везане за душу народа и изражавају његов поглед на свет и поуздање у Бога јесу битне духовне вредности” [Парежанин 2001: 90]. Ова реченица у начелима је све што се код Збора помиње о вери у Бога. Велибор Јонић у својој брошури *Шта хоће „Збор”* нешто подробније објашњава зборашку мисао о вери. „Овим ми хоћемо јасно и одлучно да подвучемо наше уверење, да на безбожничком путу нема опстанка само појединцима већ ни народима. Вере су у првом реду позване, то је не само њихово право већ и дужност — да у народу чувају гаје и унапређују побожност, као основну духовну вредност” [Јонић 193?: 6]. Јонић даље наводи да без вере у Бога не могу опстати ни један народ нити култура и да тамо где нема Бога наступа цинизам, односно како би

Достојевски рекао ако нема Бога све је дозвољено тј. наступа право јачег. Јонић, иако православац, не фаворизује православље него позива државу да одржи и зајамчи међуверски мир. Своју брошуру Јонић ипак завршава ускликом „Тако нам Бог помогао!” [Јонић 193?: 22]. Овакво успутно третирање вере у програму Збора и брошури која објашњава програмске ставове ове организације је заиста чудно с обзиром на горе описан доминантно хришћански карактер покрета, његову праксу и доминантно верско опредељење његових чланова и функционера. С друге стране, треба имати у виду да су начела и смернице дате само штуро у шест начела и дванаест смерница, заузимајући тек неких шест страница, као и да је у то мало тачака требало сажети цео програм Збора, као политичке организације.

* * *

Из свега онога што је Димитрије Љотић сâм о себи написао, што су написали они који су били његови политички пријатељи и противници, остаје чињеница да сви они, с малим изузецима, говоре о Љотићу као верујућем човеку и дубоком хришћанину. Он је веома рано постао веома религиозан и та религиозност га је пратила током целог живота. Његова религијска схватања утицала су и на његово виђење државе и друштва, те према томе и на његово бављење политиком. Нема сумње да је покрет коме је стајао на челу, Љотић водио сагласно својим верским уверењима, трудећи се да своја политичка уверења и своју религију држи у сагласности. За Љотића су православље, односно светосавље и идеологија и пракса Збора, били у складу. Шта више, његова идеологија је једним својим делом, ако не и у целини, извирила из његових дубоких религијских убеђења. Ипак, то још увек не значи да је Љотић био теолог међу политичарима, нити, с друге стране, да је био религијски фанатик. С обзиром на то да су чланови Збора на Љотића гледали не само као на политичког вођу, него и на учитеља, несумњиво је да су многи од њих прихватили и његове погледе на веру и религиозност. Такође, Збор је привлачио велики број верујућих људи који су у њему видели политичку организацију која стоји на темељима хришћанских вредности. Међутим, у Збору, па чак и међу његовим основачима и функционерима, било је људи који нису били суштински верници, него су само традиционално били православци, као што је било оних који уопште нису били верујући и који су се због тога разишли са Збором. Тако је и Збор једним својим делом био хришћански покрет, што се може закључити по изјавама његових вођа и функционера као и зборашким публикацијама и симболима. Такође, зборашка пракса, обнављање храмова СПЦ, редовне верске службе, честа предавања на тему религије и њихова каснија активност у емиграцији показују да су зборашки, а касније СДК, који је израстао из Збора, били дубоко везани с православљем и укорењени у њему. Православље је, поред осталих елемената, улазило у зборашки поглед на свет и то не само као пука форма, већ као битан део тог светоназора.

Што се тиче самог односа Збора и Српске православне цркве, може се рећи да су зборашки били наклоњени СПЦ. Велики број чланова Збо-

ра, били су свештеници, монаси и верници СПЦ који су ову институцију начелно дубоко поштовали и залагали се и за њено веће учешће у јавном животу. Критике које је Збор упућивао цркви нису биле антицрквене већ у суштини критике појединих људи из цркве и неких, по оцени збораша, лоших и невештих потеза црквених великодостојника. На том месту долази до одређених размимоилажења између религије и идеологије, али те разлике никако нису суштинског карактера. Од великодостојника им је принципијелно и по неким погледима био најближи владика Николај Велимировић, али су и с њим имали сукобе и размимоилажења око конкретних питања дневне политике. Још и данас трају полемике унутар цркве између љотићевих присталица и њихових противника, „чији” је био владика Николај. Као илустрација, може се рећи да је однос збораша према цркви био као и њихов однос према монархији. Били су велики монархисти одани краљу и монархији као принципу, али су ипак осуђивали конкретне краљеве потезе хранећи свој монархизам сећањем на покојног Краља Александра и изградњом романтичне слике о њиховим односима, а с друге стране, загладаност у Престолонаследника Петра и надом у њега после ступања на престо. И однос саме СПЦ према Збору био је амбивалентан. С једне стране постојала је симпатија за оно што ради Збор, бар када је православна компонента њихове идеологије у питању, али је исто тако постојало и снажно противљење политици Збора унутар саме цркве. СПЦ није никада јавно напала и осуђивала Збор и његове чланове, али исто тако никада није ни стала на линију Збора, подржала његову политику нити се изјаснила да Збор има било какве везе са званичним ставом СПЦ. Такође, битно је подвући да СПЦ никада није била „љотићевска” нити је постојала институционална веза између СПЦ и Збора, што, уосталом, није био случај ни с једном другом партијом или странком, с обзиром на то да је, по учењу Јустина Поповића, светосављу далек сваки клерикализам, свештеници морају бити изнад политике, а свештеничко партизанство се граничи с издајом светосавља и православља. Поједине симпатије из оквира СПЦ које су ишле према Збору биле су искључиво на личном нивоу и нису представљале званичну политику цркве.

ЛИТЕРАТУРА

- Српски добровољци*, Искра, Минхен, 1966.
- Валоа Жорж. *Човек који долази — филозофија ауторитетна*, Задруга, Нови Сад, 2000.
- Велимировић, Николај. *Говор над одром Димитрија Љотића*, у: *Сан о словенској религији: одабране мисли и беседе*, ур. В. Максимовић, Слободна књига, Београд, 1996.
- Велимировић, Николај. *Апел светог владике*, *Нова искра*, број 75. Београд, 2004, стр. 23.
- Влаховић, Станиша Р. *Зборник докумената из Бриџанске архиве. Англо-југословенски односи 1941—1948*. Бирмингем, 1985.
- Достанић, Душан. *Критика демократије у делу Шарла Мораса*, *Српска слободарска мисао*, год IX број 1, Београд, 2008, стр. 407—457

- Јонић, Велибор. *Шта хоће „Збор“?*, Београд, 193?.
- Јосиф, Митрополит Скопски. *Мемоари*, Светигора, Цетиње, 2008
- Карапанџић, Боривоје М. *Грађански рај у Србији 1941—1945*. Нова искра, Београд, 1993.
- Карапанџић, Боривоје М. Опет о истом, *Нова искра*, број 81. Београд, новембар 2006. стр. 14—15.
- Костић, Бошко Н. *За историју наших дана*, Лил, 1949.
- Краков, Станислав. *Живот човека на Балкану*, Наш дом; L'Age d'Homme, Београд, 1997.
- Љотић, Владимир. Неколико дана пред Кочевје у *Ојело над живима: сведочења преживелих добровољаца*, ур. С. Пауновић, Преображај, Београд, 1998, стр. 11—18.
- Љотић, Димитрије В. (2003а) Постављање ствари на своје место, у *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VI, Нова искра, Београд 2003, стр. 201—205.
- Љотић, Димитрије В. (2003б) Из мог живота И део, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига I, Нова Искра, Београд, стр. 39—148.
- Љотић, Димитрије В. (2003в) Светло истине, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига IX, Нова Искра, Београд, стр. 242—291.
- Љотић, Димитрије В. (2003г) Нови рат, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига IX, Нова Искра, Београд, стр. 292—296.
- Љотић, Димитрије В. (2003д) Ни врући ни хладни, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, стр. 72—74.
- Љотић, Димитрије В. (2003ђ) Треће писмо (Кнезу Павлу), *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 296—304.
- Љотић, Димитрије В. (2003е) За краља, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига IX, Нова Искра, Београд 2003. стр. 2002—207.
- Љотић, Димитрије В. (2003ж) Политичке странке, свештеници и народ, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига III, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 293—296.
- Љотић, Димитрије В. (2003з) Светосавско свештенство и политичке партије, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 12—17.
- Љотић, Димитрије В. (2003и) Прво писмо посланику Феликсу Бенцлеру, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 23—24.
- Љотић, Димитрије В. (2003ј) Друго писмо посланику Феликсу Бенцлеру, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 49—50.
- Љотић, Димитрије В. (2003к) Треће писмо посланику Феликсу Бенцлеру, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 51—52.
- Љотић, Димитрије В. (2003л). Меморандум Димитрија В. Љотића Немцима почетком 1944. године, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига IX, Нова Искра, Београд, 2003. 100—118.
- Љотић, Димитрије В. (2003љ). Мемоар Димитрија Љотића упућен Војном заповеднику у Србији, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига VIII, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 284—298.
- Љотић, Димитрије В. (2003м) Драги другови, *Сабрана дела*, ур. И. Стојановић, књига IX, Нова Искра, Београд, 2003. стр. 149—158.
- Љотић, Љубица Вл. *Мемоари*, Искра, Минхен, 1973.
- Матејић, Матеја и Боривије М. Карапанџић (2008). *Са крстом у руци и љубављу у срцу — о свешћеницима и монасима Српске православне цркве који су пријид-*

- дали Љошићевом ЗБОР-у и Српском добровољачком корпусу, А. Павловић, Ваљево
- Најдановић, Димитрије. Димитрије Љотић — теолог међу политичарима у Димитрије В. Љотић — *Говори и чланци*, свеска 6, Искра, Минхен, 1975.
- Најдановић, Димитрије. Религиозни геније Димитрија Љотића, *Искра*, Минхен, 1965, бр. 339—340.
- Нолте, Ернст. *Фашизам у својој епохи*, Просвета, Београд, 1990.
- Ојело над живима: сведочења преживелих добровољаца*, Преображај, Београд, 1998.
- Павловић, Миливоје. Предаја оружја: Сећање командира СДК, у: *Ојело над живима: сведочења преживелих добровољаца*, ур. С. Пауновић, Преображај, Београд, 1998, стр. 18—27.
- Парежанин, Ратко. *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, А. Ж. Јелић, Београд, 2001.
- Поповић, Душан Ј. *О Цинцарима*, Прометеј, Београд, 1998.
- Поповић, Јустин. Светосавско свештенство и политичке партије, *Светишора*, број 30—31, Цетиње, 1994.
- Радица, Богдан. *Аџонија Европје*, Центар за изучавање традиције Укронија, Београд, 2003.
- Рашевић, Велько. *Оглед о схваћањима Димитрија Љошића*, Наша реч, Париз, 1953.
- Слијепчевић, Ђоко. *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Искра, Минхен, 1979.
- Стакић, Владислав Д. *Монархистичка доктрина Шарла Мораса — основи француског јорейка*, Александар Јелић, Београд, 2002.
- Стефановић, Младен (1984). *ЗБОР Димитрија Љошића 1934—1945*. Народна књига, Београд, 1984.
- Стојадиновић, Милан М. *Ни рат ни пакл*, Отокар Кершовани, Ријека, 1970.
- Џомић, Велибор. *Српска црква, Љошић и љошићевци*, Штампар „Макарије”; Октоих, Београд—Подгорица, 2009.

JNP ZBOR AND SERBIAN ORTHODOXY

by

Dušan Dostanić

Summary

In this article the author researches the relationship between the Yugoslav National Movement Zbor and Serbian Orthodoxy. In the first part of the article he gives a short historical review of Ljotić's biography and history of the JNP Zbor. Thus, the theme is situated in historical context. In the second part of the article the author treats the Ljotić's relations, as a founder, president, leader and main ideologist of Zbor, with Serbian Orthodoxy and institution of the Serbian Orthodox Church. Special emphasis is on Ljotić's personal religiousness. In the last part the author researches influence of Orthodoxy upon JNP Zbor as an organization and ties between Zbor and the Serbian Orthodox Church.

Key words: Dimitrije Ljotić, Yugoslav National Movement Zbor (Association), Serbian Orthodoxy, Serbian Orthodox Church

Александра Павићевић

ПУТУЈУЋИ КРОЗ ВРЕМЕ

ПОШТОВАЊЕ И УПОТРЕБА БОГОРОДИЧИНИХ ИКОНА У СРПСКОЈ ТРАДИЦИЈИ И ДАНАС¹

САЖЕТАК. Почетак процеса реактуелизације и ревитализације религије у Србији поклопио се с почетком друштвене, економске и политичке кризе на простору бивше СФРЈ, до које је дошло деведесетих година 20. века. На званичној политичкој (и животној) сцени српског друштва од тог тренутка религијски симболи бивају обилати коришћени у јавном животу и у медијима. Свакодневно се освећују коцкарнице, бордели и нови аутомобили, религијски реквизити постају актуелни модни детаљи, иконе красе просторије политичких странака, тајкуна и бизнисмена, а ликови светаца „маме” купце са производа за свакодневну употребу. Несвакодневне, празничне, прелазне и критичне ситуације бивају често обележене масовним окупљањем са религијским текстом или подтекстом, а свакако са употребом опет религијских реквизита, само сада оних који асоцирају на колективност и национално уједињење. И док се у јавним просторима (школе, канцеларије) најчешће може видети икона светог Саве, првог српског архиепископа, као и икона Белог анђела, на масовним светковинама, и то подједнако у оквиру револуционарних, уличних протеста (којих је у главном граду било сијасет током последњих десетак година), као и на градским славама и различитим прославама, пројављује се лик Богородице, која, предводећи литијске опходе града, фигурира као симбол који својом пуноћом и вишеслојношћу успева да мобилише нацију. Употреба Богородичиних икона у политичко-идеолошке сврхе није карактеристика само модерног друштва Србије. У раду је дат пресек одлика традиционалног култа поштовања Богородице и њених икона, као и употребе њеног образа у секуларном контексту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Богородица, иконе, култ, политичка употреба, религија, нација.

Супротно очекивањима, као и логици еволутивног развоја, модерно доба донело је са собом реактуелизацију религијског погледа на свет.

---

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту Етнографског института бр. 147020, који финансира Министарство за науку и технологију Републике Србије.

Иако непрекинута до данашњих дана, интензивна секуларизација културе је на крају другог миленијума изнедрила и испровоцирала бујање религиозних култова различитих врста и садржаја. Они се, као огледало глобалне амбивалентности (хришћанске) цивилизације ретко јављају у „чистим” и једнозначним формама, а много чешће као појаве у којима бивају измешани (мада не увек и сједињени) пагански, и хришћански, традиционални и модерни, реални и исконструисани светови индивидуалне и колективне религиозности. С друге стране, површност, као битна одлика савремених интерпретација религиозних догми и знања, доминација магијског мишљења, те симплификација и специјализација појединих култова, неодољиво асоцира на могуће најближе одређење религиозности модерног доба као неопаганизма пар екселанс.

Почетак процеса реактуелизације и ревитализације религије у Србији поклопио се с почетком друштвене, економске и политичке кризе на простору бивше СФРЈ, до које је дошло деведесетих година 20. века. Болно отржење које је донео крај „Југословенске Идиле”, као и недостатности вредносног система модерног друштва, пробудили су дуго потискивану чежњу за проналажењем „вишег смисла” овоземаљске егзистенције, али и за проналажењем новог колективног идентитета, будући да је дотадашњи био претворен у прах. На индивидуалном нивоу, овај процес је превасходно подразумевао повећано учешће цркве у обредима животног циклуса појединца (крштење, венчање, сахрана), затим омасовљење праксе прослављања породичне славе, а тек на крају, и то у најмањем обиму, повећање броја верника који су узимали активно учешће у редовним црквеним богослужењима [Благојевић 2005]. На нивоу колективног, традиционална повезаност Српске православне цркве и српског народа и државе, те акцентовање националног карактера српског православља, представљали су основне парадигме ових реструктурирања.² Покушај успостављања континуитета с традицијом средњевековне српске државе, која је подразумевала активно учешће цркве у питањима и друштвене и политичке природе, те калемљење овог односа на секуларну државу и грађанско друштво Србије на крају другог миленијума, показало се као вишеслојан проблем [Јевтић 1997], с небројено много негативних последица и по друштво и по цркву, а понајвише по углед православне вере. Захваљујући аутистичности и унутрашњој подељености Српске цркве, духовни потенцијал националне и верске обнове, претворен је у својеврсног манипулативног мутанта у виду модерног православља, који се, у институционалним испољавањима умногоме показао као декаденција и напуштање основних аскетских принципа православне вере. Главним адутом критике антицрквено оријентисаних ин-

² О проблемима односа националног и религиозног у православном свету доста је до сада писано. Познато је, тако да је у историји српског народа Црква дуго времена била једина национална институција, која је стога на себе преузела улогу *чувара* националног идентитета. У време стварања модерне српске државе, ова њена улога само је интензивирана, па је она често у други план стављала васељенски карактер православне вере. Ова тенденција се, скоро континуирано одржала до данашњих дана [Шмеман 1994: 323; Радић 2002; Благојевић 2005].

телектуалних и политичких струја, наине да вера мора бити ствар појединца, а не државе, била је сакривена суштинска чињеница да је „чиста вера”, на крају другог миленијума, више него икада у историји Српске православне цркве заиста и постала ствар личног и скоро у потпуности непосредованог односа човека с Богом. Отуђеност пастира од пастве омогућила је стварање алтернативе „спектаклу православља”, која се испољава као вид модерног, најчешће урбаног пустињаштва и аскезе оних који су успели да препознају замке површности и политичког конструктивизма.

Но, алтернатива остаје алтернатива. На званичној политичкој (и животној) сцени српског друштва током деведесетих година 20. и прве деценије 21. века религијски симболи бивају обилати коришћени. Свакодневно се освећују коцкарнице, бордели и нови аутомобили, религијски реквизити постају актуелни модни детаљи,³ иконе краше просторије политичких странака, тајкуна и бизнисмена, а ликови светаца „маме” купце с производа за свакодневну употребу: с папирних убруса, пешкира, привезака за кључеве, флаша с пићем и сл. Несвакодневне, празничне, прелазне и критичне ситуације бивају често обележене масовним окупљањем с религијским текстом или подтекстом, а свакако са употребом опет религијских реквизита, само сада оних који асоцирају на колективност и национално уједињење. И док се у јавним просторима (школе, канцеларије) најчешће може видети икона светог Саве, првог српског архиепископа, као и икона Белог анђела, која иначе представља исечени део композиције *Мироносице на Христовом гробу* [Павићевић 2005],⁴ на масовним светковининама, и то подједнако у оквиру револуционарних, уличних протеста (којих је у главном граду било сијасет током последњих десетак година), као и на градским славама и различитим прославама, пројављује се лик Богородице, која, предводећи литијске опходе града, фигурише као симбол који својом пуноћом и вишеслојношћу успева да мобилише нацију.

Зашто баш Богородица? Одговор на питање употребе Њеног, а не неког другог светог лика у поменутих ситуацијама, упућује нас на поглед кроз „прозор” националне историје и локалних предања. Потоња свакако треба сагледавати у контексту српске народне религије. Познато је да је она представљала специфичан синкретички систем веровања паганског, хришћанског и оријенталног порекла, који је био последица конкретних историјских услова у којима је живео српски народ [Бандић 1991: 11—12]. Православни конфесионални идентитет био је нераздвојни део националног идентитета, а истине хришћанске вере, будући да су прихватане као неупитне, битно су одређивале начелни правац духовних

³ Пример за ово је тренд ношења бројаница, које су, од молитвеног помагала постале накит.

⁴ Неконтролисаним и непромишљеним репродуковањем само дела фреско композиције из цркве манастира Милешева, Српска православна црква је дала свој допринос „унапређењу” Белог анђела од весника Васкрсења у амајлију секуларног успеха и среће. О томе види: А. Павићевић, Шта ради и где седи Бели анђео? *Гласник Етнографског института САНУ* LIII, 187—196.

стремљења и на индивидуалном и на колективном нивоу. Свакодневица је, међутим наметала трагање за конкретним и брзим решењима специфичних животних ситуација, која су проналажена и у традицији нехришћанског религијског мишљења и понашања.

Култ Богородице имао је одувек већи значај на макро него на микро нивоу. О овоме сведочи чињеница да је релативно мали број породица као своју кућну славу имао неки од Богородичиних празника, док је велики број манастира, цркава, али и сеоских слава био посвећен управо њима [Грујић 1985: 436].⁵ Осим тога, Мала и Велика Госпојина, односно празник Рођења и Успења Пресвете Богородице били су најчешћи датуми одржавања великих народних сабора и вашара, тзв. панађура, у свим областима [Недељковић 1990]. С друге стране, неки аутори сматрају да је, по примању хришћанства међу српским становништвом најразвијенији био управо култ Богородице и то због тога што је њен главни и у народу најпрепознатљивији епитет, везан за рађање, био најдирекција асоцијација с моћним, женским паганским божанствима типа Велике Мајке, Бабе и сл. [Петровић 2001: 55; Чајкановић 1994а: 339] Мисионарење цркве, као и борба против паганских обичаја и веровања вероватно су временом допринели да се у народу дубље укорени култ светитеља. Наиме, могуће је да се црквено предање и учење о Богородици показало као сувише апстрактно за српског сељака, коме је било много лакше да за представу светитеља веже одређену специјализацију његове делатности и врсту помоћи која се од њега очекује [Бандић 1992: 65]. Ово је било сугерисано детаљима из живота светог или детаљима из народних легенди о њима. Осим тога, светитељи су у црквеном и народном календару имали своје дане када су празновани док је прослављање Пресвете Богородице црква везала за одређене догађаје из и након њеног живота, па је то додатно искомпликовало стварање јасне асоцијације у вези са Њом. Ипак, прошавши кроз сито народске перцепције, Пресвета је недвосмислено везана за појам и процес рађања, поставши тако „светитељком” са сасвим одређеном улогом [Кулишић et al., 1998: под Богородица]. Ово одређење било је јаче и битније од порука њених празника, те су они у народу светковани као велике светиње, али без јасне везе с историјским и црквеним предањем у вези са самим догађајем празника.

Богородици су се најчешће обраћале за помоћ жене нероткиње. Страх због немогућности испуњења најбитније улоге која је (у традиционалном друштву) женама додељивана, као и жеља за остварењем материнства погодовали су стварању читавог ритуалног комплекса који је требало и да предупреди евентуалну женску жаловост и да је исцели. Терет изопштености који би нероткиња морала да носи био је превелик. На пример, њима није било дозвољено да присуствују свадбама, како

⁵ Р. Грујић износи статистику из двадесетих година 20. века, по којој је у Србији од укупног броја манастирских цркава, једна трећина била посвећена Богородици, а од укупног броја парохијских храмова једна шестина. [Грујић 1985: 436].

њиховим „грехом” не би била заражена и нова невеста [Толстој 1995: под Бесплодије].

Веровало се да су за бригу о склапању бракова и за бригу о породиљама посебно одговорне Богородица и света Петка, па је у народном календару празник Успења Богородице сматран посебно повољним даном за венчање [Чајкановић 1994а: 341].

Празници Благовести (25. март/7. април) и Ваведена Пресвете Богородице (21. новембар/4. децембар) такође су носили јаку асоцијацију у вези с рађањем, па су у свим српским крајевима били посебно прослављани од стране младих жена које су рађале, као и од стране оних које се у материнству још нису доказале. Оне су се строго придржавале забране рада током тих дана, а у Лесковачкој Морави (Јужна Србија) жене нероткиње су тада одлазиле у локални манастир посвећен Богородици да тамо преспавају. Овај култ је имао и свој пагански садржај, који је подразумевао да су, после ноћи проведене у манастиру, у цик зоре, пре изласка сунца, жене устајале и одлазиле до старог дрвета букве испод кога су се провлачиле [Недељковић 1990: 45, 28]. Веровале су да ће након овога моћи да затрудне. У околини Бољевца трудне жене су празновале мање распрострањен празник посвећен Богородици, наиме Појас свете Богородице (31. август/13. септембар) и то да би лакше рађале. Као примарно женски празник помиње се и тзв. Покров Пресвете Богородице (1/14. октобар). Овог дана су жене често постиле, приносећи тако врсту жртве Богородици, која је требало да им помогне да постану мајке [Недељковић 1990: 184, 185].

Иако је, дакле, у календару православне цркве четири датума посвећено великим богородичним празницима и чак десет мање значајним догађајима из њеног живота, као и поштовању њених икона [Велимировић 1991], у календару народних обичаја они су често примарно били везани за сезонске ритуале, без директне, па чак и индиректне везе с прослављањем Богородице. Дан Благовести је тако био посвећен гатању у вези с временским приликама и обичајима истеривања змија, Рођење Богородице празновано је као сточарски празник, а за Ваведене су били карактеристични обичаји спровођени ради заштите села од вукова [Недељковић 1990: 28, 145, 45].

Ритуали обраћања Божијој Мајци представљали су део локалног фолклора у одређеним областима, често неvezано за периодичне култове. Тако су, на пример, у црквама чији су зидови били осликани, представе Богородице отварале могућност „директног” контакта с њеном животодавном силом. Жене, опет, углавном нероткиње, долазиле су у те цркве, чак и из удаљених крајева, не би ли се поклониле светом лику, додирнуле га, па чак и огулиле мало малтера на коме се налазила фреска. Тај прах би затим размутиле у води и попиле, верујући да ће моћан матерински принцип Пресвете дејствовати и у њима [Кулишић et al., 1998: под Богородица].

Поштовање Богородичиног лика посебно се односило на тзв. чудотворне иконе, наиме, оне њене ликовне представе за које је било везано, било локално, било опште предање о неком чудесном догађају. Ово се

најчешће односило на иконе које су биле познате по точењу мира (миришљаве суптанце сличне уљу, која би истицала из подлоге на којој је Пресвета насликана), затим на иконе које су у одређеним ситуацијама „плакале”, те на оне, које су на чудесан начин мењале место свог боравка. О оваквом присуству метафизичког у свакодневној реалности сведочи и целокупна српска народна и епска и лирска поезија. Тако, на пример, у епском казивању „Саво и турски цар” народни певач описује чудесне сузе, које су, услед јачине молитвеног обраћања Богу светог Саве потекле из икона пред којима се молио [Караџић 1969: 54].

Битно је истаћи да је овај култ поштовања икона био везан углавном за оне иконе које су се налазиле у манастирима и црквама. Неки записи сведоче да је однос српских сељака према икони подсећао на однос према идолима из времена паганства. Схватање икона било је најближе аниматистичким принципима веровања у оживотвореност објекта неживе природе. Веровало се да у икони живи дух светитеља који је на њој насликан, а био је широко распрострањен обичај њиховог периодичног ритуалног прања на изворима и рекама [Чајкановић 1994б: 102]. Осим тога, Грујић тврди да икона није била обавезан реквизит у сеоској кући, те се може закључити да је, генерално, пракса поштовања икона припадала елитним слојевима друштва. Чак и када су иконе постале обавезан део домаћих „олтара”, то су претежно биле иконе светитеља које је породица славилa као крсно име [Грујић 1985: 454].

Но, у политичкој историји не само православних земаља, него и хришћанског запада, иконе су имале су веома значајну улогу. Ово се посебно односи на иконе с ликом Богородице, чија је употреба у државно-политичке сврхе често почивала на потреби повезивања сакралних и секуларних идеологија, односно на потреби сакралног легитимисања секуларне државе [Поповић 2006: 68].

Управо овде почиње да се одмотава клупко одговора на питање употребе Богородичних икона и у савременим, политичким и верско-политичким, масовним окупљањима у Србији.

С једне стране ове дугачке и изненађујуће континуиране нити налази се свакако предање о икони Богородице Тројеручице (Трихеруса), која се, од времена светог Саве, па до данас појављује као метафора српске државности и националног јединства. Предање о чудесном исцељењу руке борца против иконоборачке јереси, Светог Јована Дамаскина (8. век), било је само почетак чудесне (мета)историје везане за ову иконографску представу Дјеве Марије.⁶ Испуњујући пророчанство Светог Саве Освећеног (6. век), седам векова касније Свети Сава Српски допутовао је у Јерусалим, где му је по давном завештању његовог светог имењака дат на поклон игумански штап и две чудотворне богородичине иконе — Млекопитатељнице (Галактотрофуса) и Тројеручице.⁷ Први српски архи-

⁶ Познато је да је Св. Јовану Дамаскину, због борбе против иконоборца, исечена рука. Молећи се пред иконом Богородице, израсла му је нова рука, те је он, у знак захвалности на икуну ставио сребрни оков и то у облику руке [Велимировић 1991: 968].

⁷ Свети Сава Освећени, или Јерусалимски, како се помиње у неким изворима, про-рекао је да ће доћи његов имењак и да ће га монаси препознати по томе што ће игуман-

епископ је икону Млекопитатељнице однео у своју испосницу у Кареји, на Светој Гори, а икону Тројеручице је донео у Србију и поклонио је свом рођеном брату, Стефану Првовенчаном (1196—1223), првом српском краљу, да уз њену помоћ *праведно и часно управља државом и народом*.⁸ У ствари, по сведочанству једног рукописа, Свети Сава је Тројеручици доделио улогу *брзе помоћнице*, те је она „ради заштите војне и самодржавља његовог увек била ношена у рат...” [Татић 2007: 568]. Тројеручицу је у рат носио и Стефан Владислав (1233—1242), други син Стефана Првовенчаног, а из његовог војевања је чак остало и предање да је икона погођена у десно раме из кога је у том часу потекла крв [Татић 2007: 568]. Свакако, Тројеручица је чувана у дому свих потомака и владара из лозе Немањића, да би након нестанка династије она, опет чудесним путем, стигла у манастир Хиландар. О томе, када се то десило има више предања и теорија. Неки подаци упућују на закључак да се то десило за време владавине краља Милутина (1281—1321), у другима се тврди да је то било одмах након пропасти српске државне самосталности, а трећи везују овај догађај за средину 17. века. [Татић 2007: 583, 585; *НЕСХС*, под Тројеручица]. Свуда се, међутим наилази на слично предање о томе како је изгледало путовање иконе Тројеручице из Србије на Свету Гору. Наиме, монаси, највероватније манастира Студенице, у који је икона, како се испоставља по локалном предању, стигла крајем 14. века, увидевши да је манастир постао честа мета турских напада, учврстили су товар с иконом и другим светим предметима за самар једног магареца и пустили га да иде „где га води Богородичина воља”. Магаре је, не зна се како, стигло на Свету Гору и зауставило се у близини Хиландара. Када су монаси скинули драгоцене товар, магаре је пало мртво.⁹ Када је почетком 17. века у Хиландару настала криза око избора игумана, Тројеручица је својим „седањем”¹⁰ на игумански престо сама преузела улогу игуманије и заштитнице овог српског манастира, који није напуштала следећа три века [*НЕСХС*, под Тројеручица].

Употреба икона у ратним дешавањима, било освајачким било одбрамбеним, била је изгледа широко распрострањена пракса и у православној и у римокатоличком свету. Забележено је да је српска властела у рат носила заставе с ликовима различитих светаца, као и то да су градови често били под заштитом одређених икона [Грујић 1985: 455]. Тако се под заставом Тројеручице налазио град Београд, икона Богородице Одигитрије била је познати палацијум града Цариграда, а при освајању града Смедерева 1688. године баварски кнез Максимилијан Други Ема-

---

ски штап пасти на земљу приликом његовог поклоњења у цркви. Братству које буде дочекало то време оставио је завештање да се „светом посетиоцу” поклони тај штап и икона Богородице Млекопитатељнице. Том завештању је свети Јован Дамаскин додао и икону Тројеручице [Велимировић 1991:29].

⁸ Иконографски, икона Богородице Тројеручице припада типу Одигитрије, тј. Путеводитељице.

⁹ Више о томе види сајт: http://www.rastko.org.yu/likovne/hilandar/img/bogorodica_trojericica.jpg

¹⁰ По предању, икона је три пута, током ноћи, сама прешла са места којој су јој наменили монаси на игумански престо.

нуел понео је и Богородичину икону, која се, том приликом показала чудотворном [Татић 2007: 569, 534; Тимотијевић 2000: 222]. Године 1905, на молбу високих официра руске војске, која се налазила у рату с Јапаном, начињена је копија иконе Богородице Тројеручице, која је послата на бојно поље као помоћ руској војсци. Ратна срећа се тада окренула и Руси су почели да односе победе.¹¹

И тако, обилазећи градове и бојна поља, путујући кроз деценије и векове, Богородица се, путем свог светог лика, појавила и на крају другог миленијума као заштитница, заступница, путеводитељка и хранитељка оних којима је, можда више него икада, било потребно чудо и путоказ. Њене манифестације и епитети и овог пута су били многобројни, али је за Србију опет била кључна она с којом је практично „све и почело” — Богородица Тројеручица.

Повратак Тројеручице у секуларни простор и време вероватно је почео 1993. године, када је она, упркос забранама, изнесена са Свете Горе и изложена у цркви светог Димитрија у Солуну. За кратко време колико је тамо боравила, пред њом се поклонило око милион верника, а читав догађај добио је на снази чудесним случајем излечења тридесет-трогодишњег човека слепог од рођења.¹² Предање о овом догађају, као и све оно што се дешавало у Србији деведесетих година уклапали су се у концепт хришћанског тумачења чуда, којим се, по правилу најављују велики и преломни историјски догађаји. И заиста, последња деценија 20. века била је у Србији препуна таквих догађаја. Они су кулминирали 1999. године, бомбардовањем Србије од стране НАТО снага. Но, прво значајније, јавно појављивање лика Богородице Тројеручице било је на студентском протесту 1996/1997. године. Тај протест Српска православна црква није само начелно подржала, већ је у њему узела и активно учешће. Наиме, свештеници и епископи придружили су се студентима на улицама Београда, а монаси манастира Хиландар послали су свој благослов у виду копије иконе Тројеручице, бадњака и меда за учеснике протеста, који су Бадње вече дочекали на улицама главног града. У јануару 1997. године, улични протест се практично трансформисао у највећу литију икада виђену у Београду. Била је то литија уприличена на дан прославе светог Саве (14/27. јан.), која се кретала од Саборне цркве до Храма Светог Саве и на челу које су, поред црквених великодостојника ишли студенти носећи јерусалимски крст, икону Богородице, кољиво и славски колач [Глигоријевић 1997].¹³ У јуну 1997. године у Србију стиже посебна копија иконе Богородице Тројеручице, сликана око годину дана у једном светогорском манастиру и послата српском народу ради духовног препорода и обнове [Кубуровић 1997: 16]. Ипак, читава реторика која је пратила њен долазак сугерисала је, осим духовног и државни и национални препород, инстистирајући на континуитету и вези српске средњевековне и модерне државе [Јуришић 1997: 3]. До грубог сусрета

¹¹ Више о томе види <http://www.znawe.org/>

¹² *Истио*.

¹³ Види и текст Светосавска литија улицама Београда, *Гласник Српске православне цркве*, бр 2, фебруар 1997, 21–22.

светог и профаног дошло је већ на аеродрому Београд, по доласку монашке делегације која је икону донела. Наиме, ту, на лицу места, у свечаном салону аеродрома одржано је богослужење, као знак добродошлице Пресветој [Јуришић 1997: 3]. Са аеродрома икона је кренула на још једно путовање по „српским земљама”: манастир Раковица и Саборна Црква у Београду, па опет величанствена литија на београдским улицама, до храма светог Саве, па унутрашњост Србије, затим Румунија, Мађарска, Босна... и на крају опет Београд, сакрално срце престонице, Храм Светог Саве у коме се налази и данас. У литијама које су организоване у градовима у којима је икона боравила учествовали су најразличитији социјални слојеви. У неким местима Тројеручицу су пратиле посебне војне јединице, у неким је то била милиција, у неким градовима икону су носили студенти, у другима девојке обучене у народну ношњу. У Крушевцу су, на пример, главни актери били општински одборници, који су, преузевши икону испред зграде општине изјавили како осећају *да им она даје власи!* [Томовић 1998: 4]. Препун симболике био је и дочек Тројеручице на Соколцу. Тамо су је, испред хотела „Романија” дочекали војници, који су носили заставе средњовековне српске државе, а уз њих су биле девојке са цвећем и свећама [Томовић 1998: 4].

Иста или слична иконографија красила је и „верске спектакле” који су се дешавали у Србији и током прве деценије трећег миленијума. Тада је, наиме, у већем броју градова у Србији дошло до обнављања обичаја прослављања градске славе. У Београду је то по први пут учињено 2003. године, а учешће у овом догађају, односно литији која је тим поводом организована, узели су и многи градски и државни функционери. Они су се поприлично неорганизовано и углавном на кратко придруживали маси која се кретала градским улицама, откривајући тако основно (не)познавање и незаинтересованост за смисао и функцију овог хришћанског обреда. Свакако, на челу литије, у рукама свештеника налазила се, поред иконе Вазнесења (слава града Београда) и копија иконе Богородице Тројеручице.¹⁴

Све што је до сада речено пружа довољно материјала за закључке на различитим нивоима. Задржаћу се ипак, у овим завршним реченицама на ономе што сматрам да је темељ свих осталих и будућих конструкција и реконструкција употребе Богородичиних (али и других) икона у идеолошке сврхе.¹⁵

Литијско проношење и доношење сликаних ликова светитеља, као што смо видели има дугу традицију, која је само нешто млађа од самог хришћанства. Овај обичај, као и поштовање икона уопште, почивају на теологији иконе, односно на уверењу да она доноси присуство самог насликаног светитеља, чије заступништво пружа утеху, заштиту и веру у спасење верних. Употреба икона у политичко-државно-војне сврхе такође је стара пракса хришћанских земаља, а с обзиром на светачку хије-

¹⁴ О томе види: <http://arhiva.kurir-info.co.yu>

¹⁵ Треба поменути да су у политичко-идеолошке сврхе током историје хришћанства коришћени ликови и других светитеља, као и њихове мошти и друге реликвије.

рархију чији врх припада Богородици, не чуди што је употреба управо њеног образа најчешћа у поменутом контексту. Међутим, битно је нагласити да је политичка употреба религијских симбола и реквизита уопште, а посебно икона, могућа управо захваљујући дубљим, есхатолошким порукама и значењима која су у њима сажета. Акцентовање политичког конструктивизма често доводи до занемаривања ове чињенице, остављајући нас тако на површини актуелног тренутка, без увида у различите димензије мета/историјског времена тренутка.

Комплексност личности и лика Богородице лежи у представама о свеобухватности њених моћи и у чињеници да су у њима сажете и уравнотежене, наизглед непомирљиве наслаге историјског и духовног наслеђа. Матерински принцип, као темељни и најпрепознатљивији епитет Богомајке, с једне, те њено најдиректније посредовање између принципа људског и *божанског*, с друге стране, учинили су њен материјализовани лик најпогоднијим средством успостављања равнотеже између сакралних и профаних вредности културе. Степен исполитизованости употребе Богородичиних икона, али и интерпретације ових употреба био је сразмеран степену секуларизованости друштвеног окружења. Иако је у свакој епохи обичај литијског ношења ове реликвије одликовала изразита вишезначност и мултифункционалност, може се рећи да се акценат његових значења, функција и порука мењао на релацији средњи век — модерно доба. Од обичаја примарно есхатолошког усмерења и духовних порука везаних за превасходност *небеске* над *земаљском реалношћу* до обичаја у којима се симболи *небеског* стављају у функцију *земаљског царства*, односно у функцију хоризонталне, политичке историје нације и државе [Тимотијевић 1998: 397].

На свим својим путовањима, Богородица је требало да силом своје љубави и молитве донесе испуњење различитих жеља. А жеља је, као што смо видели, било свакојаких — од остварења у материнству, преко мира и благостања, избављења од беде и болести, до ратних и политичких победа. Ова „Брза помоћница” (што је такође један од њених епитета) била је вероватно онолико брза колико је и жеља била праведна... а жеља је била праведна онолико колико су се у њој могли препознати темељни принципи људскости отелотворени у љубави и милосрђу.

ЛИТЕРАТУРА

- Без аутора. Светосавска литија на улицама Београда. *Гласник српске православне цркве* бр. 2, Београд, 1997, стр. 21—22.
- Благојевић, Г. О рецепцији црквене византијске музике у Београду крајем 20. и почетком 21. века. *Гласник Етнографског института САНУ* ЛП. Београд 2005, стр. 153—170.
- Благојевић, М. Савремене религијске промене: секуларизациона парадигма и десекуларизација. *Теме* 1—2. Ниш 2005, стр. 15—39.
- Велимировић, Н. *Охридски ѓролог*. Ваљево: Глас цркве, 1991.
- Вујовић, М. Лоза светог Симеона. *Нин* 7. Фебруар 1997, стр. 12—13.
- Глигоријевић, М. Црква и држава. *Нин*, 31. Јануар 1997, стр. 12.

- Грујић, Р. Црквени елементи крсне славе. У: *О крсном имену*, Зборник радова, Београд: Просвета, 1985, стр. 407—485.
- Јевтић, М. Православље у друштвеном и политичком животу српског народа крајем 20. века. *Гласник Српске православне цркве*, Београд, март 1997, стр. 49—52.
- Јуришић, А. Богородица Тројеручица поново у Србији. *Православље* бр. 726, Београд, јун 1997, стр. 3.
- Караџић, В. *Српске ејске ђесме*. Београд: Просвета, 1969.
- Кубуровић З. Копија иконе Тројеручице јуче стигла у Београд.: *Политика*, недеља 8. јун 1997.
- Кулишић, Ш. Петровић, П. Пантелић, Н. 1998. *Српски митолошки речник (СМР)*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Недельковић, М. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић, 1990.
- НЕСХС ? Станојевић, С. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Загреб, 1929.
- Павићевић, А. Шта ради и где седи Бели Анђео? *Гласник Етнографског института САНУ LIII*, Београд, 2005, стр. 187—196.
- Поповић, Д. *Под окриљем светосићи*. *Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Посебна издања Балканолошког института САНУ 92. Београд 2006.
- Татић, М. *Студије о Богородици*. Београд: Јасен, 2007.
- Тимотијевић, Мирослав. Serbia Sancta у бароком верско-политичком програму Карловачке митрополије. У: Сима Ђирковић (ур.) *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд, 1998, стр. 387—432.
- Толстој, Н. И. *Славјанскије древности*. *Етнолингвистички речник*. Москва: Руска академија наука, 1995.
- Томовић, Н. Дочек Тројеручице на Соколцу. *Православље* бр. 753—754, Београд 1998, стр. 4.
- Чајкановић, В. Студије из српске религије и фолкора 1925—194. *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књига 2, Београд: Просвета, 1994а.
- Чајкановић, В. Стара српска религија и митологија. *Сабрана дела из српске религије и митологије*, књига 5, Београд: Просвета, 1994б.
- Шмеман, А. *Историјски ђути православља*. Цетиње—Атос, 1994.
- Bandić, D. O narodnom pravoslavlju danas. U: *Etno-antropološki problemi* 9, Beograd 1992, str. 63—69.
- Petrović, S. Hrišćanstvo i drevna slovenska religija. Prilog dijalektici svetog u likovima paganske i hrišćanske religije. U: *Dve hiljade godina hrišćanstva na Balkanu*, Jugoslovensko društvo za naučno istraživanje religije, Niš 2001, str. 48—57.
- Radić, R. Crkva i srpsko pitanje. U: N. Popov (ur.), *Srpska strana rata*. Beograd: Samizdat B92. 2002, str. 301—339.
- Timotijević, M. Suze i zvezde: O plaču Bogorodičinih čudotvornih ikona u baroku. U: Čudo u slovenskim kulturama, *Slovenska kapija* 2, Novi Sad 2000, str. 221—236.

TRAVELLING THROUGH TIME:
RESPECT AND USE OF VIRGIN MARY ICONS IN SERBIAN TRADITION
AND NOWADAYS

by

Aleksandra Pavićević

Summary

The beginning of the process of repeated actualisation and revitalisation in Serbia coincided with the beginning of the social, economic and political crisis on the territory of the former SFRY, which took place in the beginning of 1990s. On the official political (and life) scene during the 1990s and in the first decade of the 21 century, religious symbols have been used liberally. In everyday life, casinos, brothels and new cars are consecrated, religious paraphernalia become current fashion accessories, icons are used to decorate premises of political parties, tycoons and businessmen, while images of saints entice customers from consumer goods, such as paper napkins, towels, key rings, spirits bottles, etc. Festive days, holidays, transitional and critical situations are frequently marked with mass gatherings under religious text or implications, but certainly once again using religious paraphernalia, only this time those which evoke collectivity and national unity. Thus, while in public premises it is usual to see an icon of St. Sava, the first Serbian archbishop, as well as the icon of the White Angel, a detail from the painting *The myrrh-bearers on Christ's grave*, at mass celebrations, but equally so at revolutionary street protest rallies (which in the capital were plentiful during the last dozen years), as well as at celebrations of town Patron Saint's days and various festivities, there appears the image of the Theotokos. Leading processional walks of the towns, it emerges as a symbol which manages to mobilise the nation with its fullness and multi-layered meaning. Political and ideological usage of Virgin Mary icons is characteristic of not only modern Serbian society. This paper also brings the review of traditional cult and respect of Virgin Mary and Her icons and their usage in secular context in previous historical periods.

Key words: Virgin Mary (Theotokos), icons, cult, political usage, religion, nation

Јована Чикић
Живојин Пејровић

ЗНАЊЕ КАО ЧИНИЛАЦ УНАПРЕЂЕЊА ОРГАНСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ НА ГАЗДИНСТВИМА ВОЈВОДИНЕ¹

САЖЕТАК: У раду се анализа улога знања и његове дифузије као чиниоца за унапређење органске производње на војвођанским газдинствима. При том, анализа овог чиниоца врши се са аспекта потреба фармера за овим знањима, њихове свести о значају и могућностима органске производње, као и степена развијености знања о овом начину производње.

Као емпиријска основа за анализу, у раду се користе резултати анкетног истраживања ставова саветодаваца Пољопривредне саветодавне службе АП Војводине о чиниоцима за развој органске производње на пољопривредним газдинствима са којима сарађују, као и подаци о њиховим конкретним активностима на њеном унапређењу.

Циљ рада је да укаже на положај знања као чиниоца у укупном детерминистичком оквиру који одређује могућности за развој овог начина производње на војвођанским газдинствима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: органска производња, знање, дифузија знања и иновација, пољопривредна газдинства, саветодавна служба, Војводина

РАЗЛОЗИ ЗА ОРГАНСКУ ПРОИЗВОДЊУ

У својој теоријској, као и практичној еволуцији, концепт руралног развоја прошао је пут од доминантно аграрне оријентације до данас актуелног концепта одрживог развоја. Ако се у анализи пође од три главна „стуба” одрживог развоја (Bruntland et al., 1987; Чикић, 2008: 51; Giddings, Norwood, O’Brien, 2002: 188—189), за развој сеоских заједница, то значи: економску виталност, културни идентитет и квалитет животне средине. У првом случају, остваривање *економске виталности сеоских заједница* подразумева стварање претпоставки за економску одрживост сеоског газдинства кроз бављење пољопривредом, али и непољопривредним делатностима. Реч је о диверзификацији прихода сеоског газдинства

---

¹ Рад је део истраживања на пројекту „Мултифункционална пољопривреда и рурални развој у функцији укључења Републике Србије у Европску Унију” (МНТР РС, бр. 149007).

(и диверзификацији привредних активности у сеоској економији) са циљем да се обезбеди конкуретност на тржишту, као и континуитет прихода. Такође, економска виталност се односи и на обезбеђивање претпоставки за јачање економске активности тзв. осетљивих друштвених група у селу² (сеоске жене, омладина). Други стуб, очување *културног идентитета*, односи се на неговање специфичности и традиционалних вредности сеоске културе уз обезбеђивање основа за интегрисање нови културних образаца, развој културних потреба и могућности за њихово задовољење. На послетку, очување и унапређење *квалитетне животне средине* сеоских заједница посебно наглашава важност природних ресурса, с обзиром на њихову улогу у организовању и модернизацији производње у пољопривреди, али и осталим руралним непољопривредним делатностима, као и ради очувања целовитости руралног пејсажа.

Зашто је теоријски релевантно, актуелно и практично значајно руралносоциолошки анализирати могућности за развој органске производње на газдинствима Војводине?³ Одговор на ово питање, заправо, је одговор на питање о односу између (одрживог) руралног развоја и органске производње. Реч је о томе да ли се органска производња може да се посматра као активност која се усмерена ка остваривању руралног развоја.⁴ Тако, ако се пође од макро нивоа (у овом случају, Војводине као специфичног региона и пољопривреде као привредне гране), тада се на органску производњу гледа као на елемент конкуретности војвођанске (пољо)привреде како на регионалном, тако и на ЕУ тржишту (Бировљев, Дујић, 2004: 220—222). Ако се проблем анализира из позиције развоја сеоских заједница којима газдинства припадају, тада органска производња може да се посматра као шанса за развој додатних економских активности које иду у прилог унапређењу њихове економске виталности, као активност усмерена ка очувању и унапређењу квалитета животне средине, као средство препознавања тих сеоских заједница у оквиру ширег (руралног) региона којем припадају. И на крају, ако се одговор даје из позиције самог газдинства, органска производња може да се посма-

² Појам осетљиве друштвене групе (енгл. *social vulnerable groups*) обухвата широку лепезу друштвених група, при чему се као мерило њихове осетљивости узимају карактеристике попут пола, старости, етничитета, локације (територијалне припадности), здравственог стања и сл. Реч је, заправо, о социјално изолованим и искљученим друштвеним групама.

³ Органска производња у Србији је тек у првим фазама свога развоја. Мали број газдинстава се бави овом производњом, држава формулише развојну политику у овој области, тржиште ових производа се тек формира, међу широм популацијом свест и знање о храни произведеној на овај начин још увек нису довољно развијени и сл. У последње две деценије расте интерес домаће науке за проблеме органске производње, при чему, међу истраживањима у овој области доминирају агрономске анализе техничко-технолошких аспеката производње. У новије време, и аграрни економисти се укључују у истраживање производно-економских показатеља органске производње, тржишта и маркетинга ових производа, одговарајућих мера аграрне политике и сл. Домаћих руралносоциолошких истраживања о органској производњи до сада није било.

⁴ Према Марсдену (Marsden, 2002, према: Darnhofer, 2005: 310), нека активност може се сматрати усмереном на рурални развој ако задовољава три критеријума: активност је одговор на маказе цена у пољопривреди, подразумева нове односе између пољопривреде и друштва у целини, као и редифинисање руралних ресурса.

тра као развојна шанса за конкурентност на тржишту, односно, као извор прихода и као отварање простора за (само)запошљавање (Чикић, Петровић, Јанковић, 2008: 103).

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Емпиријску основа за истраживање важности знања као чиниоца унапређења органске производње на газдинствима Војводине чине две групе података.

Прву групу чине резултати истраживања *Улога пољопривредних станица у пољопривредном саветодавству Републике Србије*.⁵ Истраживање је обављено 2008. године на потпуном обухвату свих активних саветодаваца запослених у Пољопривредној саветодавној служби АП Војводине (ПСС АПВ) и Пољопривредним стручним службама Србије (ПССС). У истраживању је учествовало укупно 72 активна саветодавца ПСС АПВ.⁶ Прикупљање података вршено је применом стандардизованог упитника.

Друга група обухвата податке прикупљени *Системом информација у пољопривредном саветодавству Војводине*.⁷ У раду се користе подаци о броју и структури савета везаних за унапређење органске производње на одабраним пољопривредним газдинствима Војводине, као и основни подаци о тим газдинствима. При том се, као временски оквир за анализу узимају подаци прикупљени у периоду од јула 2007. до септембра 2008. године.⁸

ДИФУЗИЈА ЗНАЊА И ИНОВАЦИЈА У ОРГАНСКОЈ ПРОИЗВОДЊИ — УЛОГА ПОЉОПРИВРЕДНЕ САВЕТОДАВНЕ СЛУЖБЕ

Иако се у литератури понекад истиче да је органска производња заправо „корак у назад” и да је суштински реч о традиционалном, пред-

⁵ Аутори истраживања: др Живојин Петровић, мр Дејан Јанковић, мр Јована Чикић.

⁶ У структури саветодаваца према стручној области саветодавног рада, највише је стручњака за ратарско-повртарску производњу (26), затим стручњака за сточарство и заштиту биља (по 20), стручњака за воћарство и виноградарство, као и пољопривредну механизацију (по два) и стручњака за агроэкономију и органску производњу (по један).

⁷ *Систем информација у пољопривредном саветодавству Војводине* је званичан модел за регистровање, праћење и анализу саветодавног рада ПСС АПВ с газдинствима. Систем омогућава регистровање свих релевантних обележја саветодавног рада (у оквиру *Типологије саветодавног рада*) и обележја газдинстава са којима се сарађује (*Картион одабраног газдинства*). *Типологијом* се региструје стручна област саветодавног рада, саветодавни методи, начин саветодавног рада и сл. (Чикић, Петровић, Јанковић, 2007: 39–52). Аутори *Система информација* су чланови пројектног тима Центра за рурални развој, едукацију и тренинг пољопривредних саветодаваца Пољопривредног факултета у Новом Саду.

⁸ Аутори овог рада располажу подацима о одабраним пољопривредним газдинствима, као и саветодавног раду ПСС АПВ закључно са септембром 2009. године. Међутим, у раду се, као што је и наведено, користе емпиријски подаци о саветодавном раду на унапређењу органске производње закључно са септембром 2008. године како би се анализа рада саветодаваца ускладила са временом прикупљања података у емпиријском истраживању, чији се резултати такође користе у анализи.

модерном начину бављења пољопривредом, чињеница је да је овај начин производње хране другачији од уобичајене, модернизоване конвенционалне пољопривреде. Како је реч о алтернативном начину производње који се одликује специфичном технологијом и организацијом рада (односно, реструктурирањем расположивих производних ресурса), суштинско теоријско, а још више практично питање у њеном подстицању јесте да ли они који се овом производњом баве имају довољно потребних знања и умећа која ће им омогућити да успешно решавају проблеме који се појављују у самом производном процесу.

Јасно је да процес пољопривредне производње није могуће адекватно сагледати, а да се при том не анализирају обележја аграрне и руралне друштвене структуре. Тај двоструки (природни и социјални) детерминизам који одређује где, како, шта, ко, чиме и за кога производи храну доводи нас до тога да је у руралносоциолошком истраживању могућности за унапређење органске производње на газдинствима могуће издвојити неколико главних чинилаца:

- квалитет (очуваност) природних ресурса као основе за пољопривредну производњу,
- економска мотивација фармера за бављење органском производњом,
- свест и знање фармера о значају, технологији и организацији органске производње, као и њеним могућностима у унапређењу квалитета живота на газдинству и у сеоској заједници,
- свест и знање становништва о важности органске производње,
- улога осталих друштвених актера, осим газдинстава, у аграрном/руралном развоју у унапређењу органске производње (држава и њене институције, саветодавна служба, финансијски сектор, научноистраживачки институти, невладине организације, потрошачи, прерађивачка индустрија, трговина и други) и сл.

Наравно, немогуће је одредити само један чинилац или једног друштвеног актера и рећи да је његов утицај на одвијање овог процеса пресудан. Но, ради прецизнијег сагледавања могућности за развој органске производње на газдинствима потребно је анализирати сваки од наведених чинилаца и оценити колико сваки од њих, у зависности од својих карактеристика, може да допринесе или отежа њено унапређење.⁹ У раду се истраживање овог широког спектра чинилаца (од биолошких и физичко-хемијских до економских и институционално-организационих), као и хетерогене мреже друштвених актера ограничава на анализу утицаја свести и знања фармера о органској производњи, као и улоге пољопривредне саветодавне службе у њеном подстицању. Анализа ових чинилаца има за циљ да укаже на значај дифузије знања и иновација у унапређењу органске производње, што је у складу са почетном премијом о специфичности органске производње.

Први корак у анализи важности знања као чиниоца за унапређење органске производње и улоге пољопривредне саветодавне службе у про-

⁹ Наравно, то подразумева и анализу синергијског деловања наведених чинилаца.

цесу дифузије потребних знања и иновација јесте њихово *позиционирање у оквиру референтног детерминистичког оквира*. Анализирајући ставове саветодаваца ПСС АПВ као стручњака који се баве унапређењем пољопривредне производње на војвођанским газдинствима, уочена је, на први поглед, парадоксална оцена важности наведених чинилаца. Такође, уочено је да је дошло до значајне промене у оцени важности знања као чиниоца, у поређењу са резултатима истраживања ставова стручњака о овим проблемима из 2002. године.¹⁰ Тако, према мишљењу саветодаваца о важности услова, свест фармера и њихово знање о органској производњи као чинилац њеног унапређења рангирају се тек на четврто, а веће ангажовање саветодаваца у процесу дифузије потребних знања и иновација на последње, седмо место у укупном рангу чинилаца од значаја за унапређење органске производње на нашим газдинствима.¹¹ Наравно, овде се могу поставити два питања: због чега саветодавци овако оцењују важност знања и процеса његове дифузије у пољопривредну праксу и шта је узроковало промену у ставу саветодаваца?

Одговор на ова питања могуће је дати уколико се проблем посматра у односу на ранг/промене ранга осталих чинилаца. Наиме, према резултатима истраживања ставова саветодаваца из 2002. године (Петровић, Јанковић, Самарџија, 2003: 42), подршка државе у разради и имплементацији концепта унапређења органске производње на газдинствима, као чинилац, заузимала је четврто ранг место, док према резултатима истраживања из 2008. године, саветодавци стављају овај чинилац на прво место по значају. Чини се да је промена ранга овог става (као и промена ранг места значаја трајне и систематске заштите природних ресурса) у значајној вези са променом мишљења саветодаваца о рангу, односно, важности знања и његове дифузије у процесу унапређења органске производње. Из овог, може да се закључи да су саветодавци, као непосредно ангажовани на унапређењу пољопривреде, разочарани у подршку државе, и то њену подршку у примени планираних мера и подстицаја за развој органске производње, као и њену подршку самој саветодавној служби.¹² Променом става о односу улоге државе, с једне, и важности

¹⁰ Ранг чинилаца за развој и унапређење производње здравствено безбедне хране, према мишљењу анкетираних стручњака у пољопривредним станицама АП Војводине (истраживање из 2002. године): 1. знање сељака о производњи, 2. веће цене производа, 3. развијена свест о важности ове производње, 4. веће ангажовање државе, 5. контрола над радом сељака у производњи, 6. трајна заштита природних ресурса (Петровић, Јанковић, Самарџија, 2003: 42).

¹¹ Ранг чинилаца, према истраживању из 2008. године: 1. Веће ангажовање државе, 2. Трајна заштита природних ресурса, 3. Веће цене органских производа, 4. Знање фармера за производњу, 5. Свест и знање популације о важности органске производње, 6. Боља контрола рада произвођача, 7. Веће ангажовање саветодавне службе.

¹² Држава и њене институције се у процесу унапређења органске производње појављују у двострукој улози: као покретачи и координатори овог процеса. Њихова подршка не огледа се само у пружању финансијских средстава, већ и у обезбеђивању адекватног законског оквира којим се регулише област органске производње, у формирању, праћењу и помагању функционисања мреже институција које се баве пружањем помоћи фармерима, у обезбеђивању механизма контроле рада свих субјеката у ланцу производње органских производа, у пружању потребних информација и сл.

знања и његове дифузије, с друге стране, саветодавци јасно стављају до знања да недостаје систематска и заједничка акција свих надлежних институција у промовисању концепта органске производње на газдинствима. У овом контексту, улога знања и његове дифузије (кроз саветодавни процес) иако изузетно важна не може да дође до изражаја, односно, не остварује жељени ефекат на самом газдинству.

Анализа улоге знања и његове дифузије у унапређењу органске производње на газдинствима Војводине треба да се сагледа из најмање три угла: *потреба* фармера за овим знањима, њихове *свесћи* о значају и могућностима органске производње, као и поседовања *знања* о овом начину производње.

Генерално, питање анализе потреба у саветодавству од круцијалног је значаја, како за планирање саветодавног рада (Миладиновић, 2007: 287—300), тако и за његову организацију. При том, анализа потреба подразумева њихову процену, како из позиције саветодаваца, тако и из позиције самих фармера. У *крајкорочној процени будућих саветодавних потреба* војвођанских фармера, свега два саветодавца ПСС АПВ (од укупно 72 анкетираних) истичу да ће у наредном периоду доћи до веће потребе за знањима и информацијама о органској производњи (Петровић, Јанковић, Чикић, 2009: 548), што ове потребе ставља тек на седмо место (од дванаест) у укупном рангу будућих потреба фармера. Овакав став саветодаваца може се приписати чињеници да је већина газдинстава оптерећена другим проблемима чије решавање резултира у другачијој структури потреба, као и да је реч о веома специфичној производњи којом се бави мали број газдинстава у Војводини.¹³

Други важан корак у анализи знања и његове дифузије јесте утврђивање свести фармера о значају органске производње, као и степена развијености знања о овом начину производње.¹⁴ *Развијености свести фармера* о органској производњи подразумева најмање два важна момента:

— свест фармера о *еколошком значају производње* са становишта природних ресурса који се користе у пољопривреди — мисли се на постојање јасних ставова о утицају конвенционалне пољопривредне праксе на појаву социјалноеколошких проблема, односно, на потребу очувања и унапређења квалитета природних ресурса са циљем да се обезбеди

¹³ Према подацима прикупљеним *Типологијом саветодавног рада* за период од јула 2007. до септембра 2008. године, са 43 саветодавца ПСС АПВ у решавању проблема везаних за унапређење органске производње сарађивало је укупно 315 војвођанских газдинстава. Реч је о веома малом броју газдинстава, у односу на укупан број газдинстава са којима ПСС АПВ сарађује (према подацима за III квартал 2008. године, газдинства која се баве органском производњом и која су у овом кварталу сарађивала са саветодавцима ПСС АПВ чине 0.9% од укупног броја газдинстава која сарађују са ПСС АПВ). Међутим, истраживањем је утврђено да 27.2% саветодаваца ПСС АПВ истиче да је у последњих пет година дошло до повећања броја газдинстава која се баве органском производњом.

¹⁴ Притом, јасно је да између свести фармера и знања којим располажу постоји чврста позитивна спрега — што је свест фармера о значају органске производње развијенија, то је и степен развијености знања којим располажу (као и потреба за новим знањима) већи. Такође, већи степен развијености знања „производи” формирану свест фармера о важности овог начина производње за само газдинство.

континуитет производње и формирају основне претпоставке за њену модернизацију;

— свест фармера о *новом квалитетној производњи* добијених овим начином производње — мисли се на то да органски производи могу да представљају основу за конкурентност газдинстава на тржишту, а тиме и за остваривања профита.

Према мишљењу саветодаваца ПСС АПВ, фармери са којима сарађују, генерално, немају развијену свест о значају ове производње, као и да тек делимично располажу знањима потребним бављење органском производњом¹⁵ (Таб. 1).

Табела 1. — Однос степена развијености знања и степена развијености свести фармера о органској производњи на газдинствима Војводине, према мишљењу саветодаваца ПСС АПВ (%)

Степен развијености знања (%)	Степен развијености свести (%)				Укупно
	Веома	Делимично	Слабо	Неразвијена	
Развијена знања	0	4.2	1.4	0	5.6
Делимично развијена знања	1.4	28.6	28.6	8.6	67.2
Неразвијена знања	1.4	4.2	15.7	4.2	25.5
Немам став	0	1.4	0	0	1.4
Укупно	2.8	38.4	45.7	12.8	99.7
Без одговора			0.3		

С обзиром на стручну област у којој пружају савете и услуге (односно, преносе знање) о органској производњи, саветодавци — стручњаци за област виноградарске и ратарско-повртарске производње у највећем броју случајева истичу да фармери са којима сарађују располажу довољним знањима и умећима потребним за бављење органском производњом. Ако се као индикатор тренутне потребе фармера за знањем о органској производњи узима број датих савета, тада је приметно да међу фармерима Војводине који сарађују ПСС АПВ тренутно постоји мала потреба за овим знањима. Наиме, у анализираном периоду, свега 475 савета или 0.6% од укупног броја свих датих савета односи се на унапређење органске производње. Мала потреба за дифузијом знања о органској производњи, као што је показано, није резултат развијеног знања фармера, већ напротив, недовољно развијене свести, као и малог броја фармера који се њом баве. Ако се, пак, посматра структура датих савета, тада је приметно да су саветодавци највише ангажовани на унапређењу органске производње у сточарству, као и ратарству и повртарству (посебно, повртарству).¹⁶

Такође, приметно је да се, у односу на ставове саветодаваца анализираних у истраживању из 2002. године, оцена степена развијености све-

¹⁵ Овде се мисли на све фармере са којима саветодавци сарађују, без обзира на то да ли се баве конвенционалном или органском производњом.

¹⁶ Према подацима о раду саветодаваца у посматраном периоду, саветодавци за област сточарства дали су 43%, а саветодавци за ратарство и повртарство 37% од укупног броја датих савета у области органске производње.

сти и развијености знања фармера о органској производњи није битно мењала (Петровић, Јанковић, Самарџија: 2003: 40—41). У овом контексту, може се поставити питање о ефектима саветодавног рада на унапређењу органске производње на газдинствима Војводине. Ово питање може да се анализира како из позиције самог саветодавног рада, тако и из угла места и улоге саветодавне службе, као једног од актера у промовисању органске производње. У првом случају, мисли се на знање и информације о органској производњи којим располажу сами саветодавци, као и питање примене одговарајућих приступа и метода у саветодавном раду. Како истиче Падел (Padel, 2001: 54—55), традиционални модел дифузије иновација, како га елаборира Роџерс (Rogers, 1983) има одређена ограничења у примени приликом анализе саветодавног рада у органској производњи. Ово за собом нужно повлачи и питање метода и приступа у саветодавном раду. Наиме, традиционални приступ у саветодавном раду (*ТТА — Technology Transfer Approach*) у случају унапређења органске производње не може да оствари жељени ефекат с обзиром на то да су природа знања и иновација која се преносе другачији него у случају конвенционалне пољопривреде.¹⁷ Зато, саветодавни рад у овом случају имплицира нов, партиципативни приступ у коме су фармер и саветодавац равноправни учесници у процесу проналажења адекватног решења и доношења одлуке (Padel, 2001: 54—55; Pugliese, 2001: 122—123).

Из угла места и улоге саветодавне службе, ефекат саветодавног рада „мери” се позиционирањем саветодавне службе у мрежи актера који се баве унапређењем органске производње. То подразумева сагледавање њених задатака и циљева, функционалне усклађености саветодавног рада са циљевима и задацима осталих актера, обележја сарадње (посебно, размене информација и искустава).

* * *

Истраживање улоге знања и његове дифузије у органској производњи на газдинствима Војводине показује да, иако је теоријски посматрано, реч о чиниоцу од изузетне важности, у пракси, његов прави утицај може да се оствари само уколико он коегзистира са осталим релеватним факторима у овом процесу. Прецизније, без адекватне системске подршке, као и без, макар иницијалне, мотивисаности фармера, дифузија знања и иновација у органској производњи, посматрано на дуги рок, нема никакве шансе за успех. Такође, анализа утицаја дифузије знања нужно подразумева и анализу мреже друштвених актера активних у промовисању и унапређењу овог начина производње, с обзиром на то да су знање и информације једна од основа за умрежавање.

У овом контексту, сагледавање улоге саветодавне службе (као институционализоване форме дифузије знања и иновација) од изузетног је, како теоријског, а још више практичног значаја не само на основу тога што је реч саветодавцима као експертима у пољопривреди, већ и због

¹⁷ Знање и иновације у органској производњи, по својим карактеристикама, сличне су иновацијама у заштити животне средине (engl. *environmental innovations*).

тога што је реч о онима који имају непосредан увид у потребе и могућности газдинстава за бављење органском производњом.

Руралносоциолошко истраживање могућности за развој органске производње на газдинствима Војводине, осим анализе улоге знања и његове дифузије, подразумева и додатна (емпиријска) истраживања о деловању осталих чинилаца у овом процесу, како појединачно, тако и у међузависности. Ово се, пре свега, односи на истраживање потреба и могућности газдинстава за развој и унапређење органске производње (анализом расположивих ресурса газдинства, као и система подршке).

ЛИТЕРАТУРА

- Бировљев, Јелена, Бојана Дујић. Производња здраве хране и могућности за повећање увоза, Тематски зборник *Календар у пољопривреди*, Палић: Економски факултет — Суботица, Институт за економику пољопривреде — Београд, Пољопривредни факултет — Нови Сад 2004, стр. 217—224.
- Миладиновић, Марица. Руралносоциолошки приступ планирању у саветодавном раду, *Економика пољопривреде*, год. LIV, бр. 3, 2007, стр. 287—301.
- Петровић, Живојин, Дејан Јанковић, Јована Самарџија. Социјално-еколошки ставови пољопривредних стручњака о производњи здравствено безбедне хране, Тематски зборник *Развој и структурне промене аграрне привреде и руралних подручја*, Нови Сад: Пољопривредни факултет — Департаман за економику пољопривреде и социологију села, 2003, стр. 37—50.
- Чикић, Јована. *Социјалноеколошки проблеми и заштитна животиње средине локалне друшћивене заједнице*, магистарска теза, Пољопривредни факултет, Нови Сад 2008.
- Чикић, Јована, Живојин Петровић, Дејан Јанковић. Типологија саветодавног рада, у: *Систем информација у пољопривредном саветодавству Војводине*, ур. Ж. Петровић, Нови Сад: Пољопривредни факултет, 2007, стр. 38—56.
- Чикић, Јована, Живојин Петровић, Дејан Јанковић. Улога пољопривредне саветодавне службе у подстицању производње здравствено безбедне хране. Тематски зборник са међународног научног скупа *Мултифункционална пољопривреда и рурални развој (III) — рурални развој и неограничени ресурси* (друга књига), Београд: Институт за економику пољопривреде — Београд, Департаман за економику пољопривреде и социологију села Пољопривредног факултета — Нови Сад, Економски факултет — Суботица, 2008, стр. 102—108.
- Bruntland, Gro et al. *Our Common Future (Report of the World Commission on Environment and Development)*, UN, Washington, 1987.
- Darnhofer, Ika. Organic farming and rural development: Some evidence from Austria. *Sociologia Ruralis*, Vol. 45, No. 4, 2005, p. 308—323.
- Giddings, Bob, Bill Hopwood, Geoff O'Brien, Environment, Economy And Society: Fitting Them Together Into Sustainable Development, *Sustainable Development*, Vol 10, Issue 4, 2002, p. 187—196.
- Padel, Suzanne, Conversion of Organic Farming: A Typical Example of the Diffusion of an Innovation?, *Sociologia Ruralis*, Vol. 41, No. 1, 2001, p. 40—61.
- Petrović, Živojin, Dejan Janković, Jovana Čikić. Problems in the extension work and farmers needs in Serbia, Thematic Proceedings of the 113th Seminar of the EAAE (December 2009), Beograd 2009, p. 543—549.
- Pugliese, Patrizia, Organic Farming and Sustainable Rural Development: A Multifaces and Promising Convergence, *Sociologia Ruralis*, Vol. 41, No. 1, 2001p. 112—130.
- Rogers, E. M., *Diffusion of innovations* (3rd ed.). New York: Free Press, 1983.

KNOWLEDGE AS A FACTOR OF ORGANIC PRODUCTION
IMPROVEMENT IN FARMS IN VOJVODINA

by

Jovana Čikić and Živojin Petrović

Summary

The paper is focused on the analysis of the role of knowledge and diffusion of knowledge and innovations as a factor of organic production improvement in Vojvodinian farms. The assessment of the knowledge influence in improvement of organic production is based upon the analysis of farmers' needs, their awareness of significance and prospects of organic production, as well as the level of knowledge development on organic production.

Empirical base for the analysis includes the results of the survey on agricultural extension agents' attitudes on factors for the development and improvement of organic production in farms and data on the extension agents' activities towards improvement.

The analysis aims to point out the position of knowledge in the deterministic frame which defines prospects for the organic farming in Vojvodinian farms.

Key words: organic production, knowledge, diffusion of knowledge and innovations, farms, agricultural extension, Vojvodina

*Биљана Рајковић Њеђован
Владимир Раденковић*

КАБЛОВСКИ ДИСТРИБУЦИОНИ СИСТЕМИ У СРБИЈИ: ИЗЛАЗАК ИЗ СИВЕ ЗОНЕ ПОСЛОВАЊА

САЖЕТАК: Функционисање кабловско дистрибуционих система у погледу техничких решења и правне регулативе у већини европских земаља већ готово је у потпуности уређено. Иако систем кабловске дистрибуције РТВ програма у Србији улази у легалне токове пословања, недостатак прецизне регулативе, непоштовање техничко-технолошких норматива, као и нетранспарентно пословање, указује на то да пословање у овој области телекомуникација још није довољно уређено. Од тога највећу штету имају грађани као крајњи корисници.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: кабловски дистрибуциони систем, пословање, права дистрибуције

Кабловски дистрибутивни систем (*Cable Distribution Systems* — KDS) настао је као надоградња радиодифузног система са основном наменом пружања услуга дистрибуције телевизијских и радијских програма. Кабловска дистрибуција омогућава корисницима пријем већег броја земаљских и сателитских телевизијских канала, као и одређени број радио канала. У оквиру дистрибуције домаћих телевизијских канала могу се преносити и телевизијски канали локалног значаја за територију на којој корисник живи (град, општина или регион).

Развојем технологије која је омогућила увођење нових телекомуникационих сервиса, савремени КДС је прерастао у мултисервисну, широкопојасну телекомуникациону мрежу. Поред дистрибуције телевизијских и радијских програма, ова мрежа данас пружа велики број разноврсних интерактивних сервиса. Лиценцирање дистрибуције радио и телевизијских канала обављају државне агенције за телекомуникације.

Кабловска дистрибуција има значајну и растућу улогу у испоруци телекомуникацијских услуга. Кроз своја капитална улагања, кабловске организације доприносе ширењу нових и иновативних услуга и развоју широкопојасне инфраструктуре, те подстицајно делују на развој врло конкурентног телекомуникационог тржишта [Bortz Media & Sports Group,

Inc. 2008]. Како наводи Бизалов [Byzalov 2008], утицаји које КДС има на економију могу да буду: а) *директни* — отварање радних места и стицање прихода запослених; б) *йовезани* — производња роба и услуга везаних за КДС; в) *индиректни* — развој делатности чији се асортиман роба и услуга проширује на КДС.

Функционисање кабловске мреже је у погледу техничких решења и правне регулативе у већини земаља већ готово у потпуности уређено. У Републици Србији (РС), међутим, има у овој области много недовршених послова. Пракса показује да већина кабловско дистрибутивних предузећа (провајдера) до сада није поштовала, иначе недоречене законске прописе, тако да је велики број ових организација функционисао без валидне техничке документације, с опремом која не одговара захтеваним стандардима. Недостатак прецизне регулативе, као и непоштовање техничко-технолошких норматива довело је до хаотичног стања у овој области, од чега највећу штету имају грађани као крајњи корисници. Ипак, и у таквим приликама развило се неколико квалитетних провајдера, који услуге дистрибуције радијског и телевизијског програма пружају већ великом броју претплатника. Осим тога, последњих година меродавне државне институције одлучније приступају доношењу закона или норми којима се регулише ова област у пољу телекомуникација.

ИНФРАСТРУКТУРА

Изградња КДС мрежа регулисана је *Законом о йланирању и изградњи* [Службени лист Републике Србије, 2009/72, члан 110] из кога треба да проистекне доношење урбанистичких планова на основу којих се прибавља урбанистичка сагласност и грађевинска дозвола. У многим местима такви планови још нису донети, па је инвеститорима посао око изградње кабловског дистрибутивног система отежан већ на самом почетку.

Урбанистички планови предвиђају да се мрежа кабловског дистрибутивног система гради подземно где год је то могуће, непосредно поред трасе телефонске мреже или у истим трасама, ако о томе постоји споразум између власника обеју мрежа. Уколико не постоје услови за подземну изградњу путем оптичког кабла, привремена мрежа може да се изгради по постојећим електроенергетским нисконапонским водовима, телефонским водовима, те постављањем на носаче на крововима објеката уз сагласност власника.

Често се, међутим, дешава да инфраструктурни монополисти (Телеком, Електродистрибуција, Топлана и сл.) не желе да изнајме своје канале или стубове дистрибутерима, или то чине под врло неповољним условима, диктирајући високе цене инвеститорима кабловске мреже.

С друге пак стране, малим приватним предузетницима, који су пионери овог посла у Србији, више се исплатило илегално постављање преносне мреже (преко кровова, са зграде на зграду и сл.), што се, у одсуству правне регулативе, углавном обављало без већих проблема. Тако је кабловска инсталација постављана најчешће на местима за које није

било потребно тражити никакве дозволе, где се уз минимум улагања могла поставити мрежа за велики број корисника.¹

Док у погледу грађевинских услова за постављање мреже још увек има проблема, технички нормативи су прилично јасни и прецизни. Републичка агенција за телекомуникације (у даљем тексту: РАТЕЛ)² донела је *Правилник о издавању техничких дозвола — сертификата* у коме је прецизиран начин усклађивања пројекта и пројектне документације с прописаним стандардима и нормама за телекомуникационе мреже и системе.

ПРАВА ДИСТРИБУЦИЈЕ

О ауторским правима произвођача програма дистрибутери, доскора, нису водили много рачуна, а неретко се дешавало да реемитују и заштићене канале, нелегално декодиране помоћу тзв. пиратских картица.

Доношењем новог *Закона о ауторским правима*³ (2004) приступило се већој контроли права дистрибуције програма путем КДС-а. Оператери су у обавези да с емитерима закључују појединачне уговоре о уступању права кабловског реемитовања телевизијских и радијских програма. Поред реемитовања појединачних програма, заштита ауторских права односи се и на филмска и музичка дела о којима брину организације које су за то добиле дозволу (Организација произвођача фонограма Србије — ОФПС⁴ и Организација за заштиту права аутора — СОКОЈ⁵). Кабловски

¹ У већини европских земаља инфраструктурни канали и објекти су у власништву локалне самоуправе којом газдује јавно предузеће, и оно под једнаким условима свим заинтересованима изнајмљује ове ресурсе.

² РАТЕЛ или Републичка агенција за телекомуникације (2005) је професионално и стручно регулаторно тело за рад у области телекомуникација.

³ Дефиниција, врсте ауторских права, њихова обележја и начин заштите регулисани су Законом о ауторским и сродним правима (*Службени лист СЦГ*, 61/2004). Њиме се одређују права *аутора* — књижевних, научних стручних и уметничких дела и сл. која се заједнички називају *ауторско право*, и права интерпретатора, издавача, произвођача фонограма, видеограма, емисија и база података, која су по својим обележјима *права сродна ауторском праву* и која се заједнички називају *сродна права*). Носилац ауторског или сродног права може своје право остварити: индивидуално (самостално, сам за себе у сваком конкретном случају) или колективно (путем за то овлашћених и регистрованих организација).

⁴ ОФПС је организација регистрована за колективну заштиту права домаћих и страних произвођача фонограма с тим што је овлашћена да врши наплату накнаде за коришћење фонограма у име произвођача, али и у име интерпретатора (без обзира на постојање посебне организације за заштиту права интерпретатора). ОФПС има бројне уговоре с домаћим и страним носиоцима сродних права за колективну заштиту њихових права на територији РС, а као непрофитна организација прикупљене накнаде расподељује носиоцима тих права у земљи и иностранству, сразмерно подацима о њиховом коришћењу на територији РС. Иначе, ОФПС је по Закону овлашћена да врши колективну заштиту права свих домаћих и страних произвођача фонограма, осим оних који су то право искључиво пренели на неку другу организацију или задржали за себе и о томе обавестили ОФПС.

⁵ СОКОЈ штити права домаћих и страних композитора, текстописаца, аранжера музике и других носилаца ауторских права на музичким делима свих жанрова. Тренутно, Сокој заступа, по основу њихових пуномоћја, преко 7000 домаћих аутора и носилаца ауторских права, а на основу 88 билатералних уговора закључених с иностраним ауторским друштвима више од 2.000.000 иностраних аутора. У оквиру колективне заштите права аутора, СОКОЈ обавља две основне групе послова: а) издаје дозволе за јавно извођење и емитова-

дистрибутери су у обавези да плаћају накнаду и овим организацијама. СОКОЈ и ОФПС су јавно објавиле своје тарифе накнада које наплаћују корисницима, чија висина зависи од прихода остварених коришћењем предмета заштите, врсте делатности које корисници обављају, врсте и величине објеката у којима обављају делатност и сл. Накнада за емитовање музичких дела путем кабловске дифузије, плаћа се у висини од 0,05 бодова по прикључку, по каналу месечно. Кабловски оператер је дужан да достави извештај о броју прикључака, као и попис телевизијских канала које реемитује. Попис канала мора садржавати све програме из понуде кабловског оператера, са званичним називом канала и земљом порекла.

Накнада коју од корисника наплаћује ОФПС за кабловско реемитовање износи:

- 1,11 динара месечно по домаћинству за реемитовање до 30 радио и ТВ канала;
- 1,47 динара месечно по домаћинству за реемитовање до 40 радио и ТВ канала;
- 1,84 динара месечно по домаћинству за реемитовање до 50 радио и ТВ канала;
- 0,026 динара месечно по домаћинству за сваки додатни канал.

Проблем заштите ауторских права настаје приликом преноса неког јавног догађаја за који домаћи емитер откупи право емитовања. То су најчешће спортски догађаји високе гледаности. Уколико у тренутку преноса кабловски оператер реемитује и неки други инострани програм који преноси исти догађај, домаћи емитер има право да у циљу заштите својих искључивих права на тај пренос, од кабловског оператера захтева да онемогући праћење тог канала посебном електронском заштитом — скрембловањем. Уколико се оператер оглуши на ове захтеве, емитер може да судским путем захтева надокнаду штете. То је разлог што гледаоци често не могу да прате преносе неких догађаја (спортских, најчешће), јер је, на захтев домаћег носиоца права на пренос, те програме скрембловани кабловски дистрибутер.

Додатну потешкоћу у регулисању односа емитера и кабловских дистрибутера представљају програми медијских кућа из Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе. Због језичке доступности ови програми су у Србији веома популарни и стога су незаобилазни део кабловске понуде. Ови програми су у 2009. години учествовали у укупној гледаности телевизије до 10%.⁶

Непостојање јасне регулативе у погледу заштите ауторских права у случају када домаћи носилац права емитовања неког догађаја или аутор-

---

ње заштићених музичких дела б) убира одговарајуће ауторске накнаде од корисника тих дела и расподељује и исплаћује прикупљене ауторске накнаде, ауторима и другим носиоцима ауторских права у земљи и иностранству, према посебном односу у зависности од обима коришћења тих дела на тржишту.

⁶ Укупан недељни аудиторјум екс ЈУ програма у мају 2009. године износи 36%. Удео у гледаности (*share*) домаћих регионалних и локалних ТВ станице, као и преведених тематских канала (*dynamic other*) износи око 13%. Национални медијски јавни сервис РТС достиже учешће у гледаности до 25%.

ског дела није обавестио кабловског оператера да поседује ауторска права (такво правило би требало да пропише Републичка радиодофусна агенција — РРА, као независна организација, која врши јавна овлашења у области радиодифузије), намеће обавезу кабловским оператерима да дневно прате програмске шеме свих емитера. У том случају треба да заштите носиоца ауторских права, и реагују на сваки филм, серију или музички прилог за који постоји могућност да је за Србију већ неко откупио права приказивања.

ПОСЛОВАЊЕ КАБЛОВСКИХ ДИСТРИБУТЕРА

До 2009. године у Републици Србији је лиценцу за рад добило седамдесет и два кабловска оператера (RATEL, 2009). Међу њима се издвојило пет водећих, који покривају 86% домаћег тржишта, са следећим тржишним учешћем:

- СББ (Српске кабловске мреже — *Serbian Broadband*) — 54%;⁷
- ЈП ПТТ — РЈ КДС — 11%;
- Коперникус — 8%;
- ИКОМ — 7%;
- Радијус вектор д. о. о. — 4%.

Основна делатност ових предузећа је пружање услуге дистрибуције радијских и телевизијских програма. За ту услугу убиру од претплатника месечну накнаду, која чини и највећи део прихода. Укупан остварени приход оператера од пружања услуге дистрибуције радијских и телевизијских програма је у 2008. увећан за 49% у односну на претходну годину, и износи око 5,6 милијарди динара. Овакав раст је, пре свега, последица повећања броја претплатника, али и подизања цена услуга дистрибуције РТВ програма (табела 1).

Табела 1. — Приход од претплате аналогне кабловске РТВ (у милионима динара)

Година	2005.	2006.	2007.	2008.
Приход	1.792,7	1.900,0	3.777,2	5.632,5

Извор: RATEL, 2009.

Трошкове пословања КДС-а чине годишњи расходи за права преноса и дистрибуције, укупни трошкови одржавања, депресијација, амортизација и евентуални губитак (табела 2). У трошкове пословања спада и накнада коју дистрибутери плаћају Републичкој радиодифузној агенцији. Висина појединачне годишње накнаде за кабловско емитовање програма

⁷ Компанија СББ — Српске кабловске мреже, највећи је оператор дигиталне и аналогне кабловске телевизије и широкопојасног Интернета у Србији и најзначајнији оператор сателитске телевизије у региону, присутан у шест земаља својом Тотал ТВ платформом. Од 2007, компанија је у већинском власништву европског фонда Mid Europa са седиштем у Лондону и Европске банке за обнову и развој (EBRD). У сарадњи је с Telemachom из Словеније, с којим има исте већинске власнике и председника управе.

износи 10% од висине појединачне годишње накнаде коју плаћају емитери. Њима је издата дозвола за емитовање програма у зависности од оквирне жељене зоне сервиса за коју се издаје дозвола за емитовање програма (табела 2).

Табела 2. — Расподела трошкова кабловских дистрибутера (у %)

Година	2007.	2008.
Права дистрибуције	27%	44%
Трошкови одржавања	8%	10%
Инвестициони трошкови	65%	46%

Извор: РАТЕЛ, 2009.

Тренд раста трошкова за права дистрибуције резултат је повећања програмске понуде и повећања цене реемитовања појединих канала. Трошкови за ауторска и сродна права и права редистрибуције износе око 1,5 милијарди динара, и већи су у 2008. години за 80% у поређењу с 2007, док су трошкови одржавања већи за 50% и у 2008. години износе око 4,5 милиона евра. Укупне инвестиције у дистрибуцију радијских и телевизијских програма у 2008. су смањене за око 20% и износе око 19,7 милиона евра. И док је већина радијских и телевизијских емитера у 2008. години завршила пословање с губитком, кабловска дистрибуција бележи знатан раст прихода (податке о пословању КДС организација видети у прилогу 1).

Од 72 кабловска предузећа, Агенцији за привредне регистре извештај о пословању за 2008. поднело је њих 58. Већина дистрибутера (53) спадају у мала предузећа, а 38 лиценцираних дистрибутера (64%) има мање од 10 запослених. Према исказаним подацима, кабловски дистрибутери запошљавају преко 1600 лица.

О броју претплатника кабловских дистрибутера не постоје прецизни подаци, јер да тај број непрестано расте, а и оператери нерадо дају тачне податке о својим комингентима, будући да од њиховог броја зависи и висина трошкова за ауторска права. У Србији је 2008. регистровано преко 922 хиљаде претплатника. Пенетрација износи 12% у односу на претходну годину (табела 3), односно 37% мерено бројем домаћинстава. Највећи број претплатника прикључен је на хибридно (*hybrid fiber cable* — HFC) мрежу, чиме је крајњим корисницима поред дистрибуције радијских и телевизијских програма, омогућен и широкопојасни приступ Интернету. Према подацима Републичког завода за статистику, просечно домаћинство има 3 члана, тако да се број потенцијалних корисника кабловске телевизије процењује на 2,7 милиона.

Табела 3. — Број претплатника КДС-а (у хиљадама)

Година	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Број претплатника	531,000	542,000	774,000	856,000	922,000
Пенетрација	7	7	10	10	12

Извор: РАТЕЛ, 2009.

Област телекомуникација је по природи своје делатности капитално интензивна; усмерена је на стално побољшавање своје мрежне инфраструктуре и увођење нових услуга које захтевају и примену нових технологија. Купци су такође у ситуацији да прате ове промене и улажу неопходна средства за њихову куповину и коришћење. Капитални расходи одражавају неколико врста активности: побољшање система, повећање капацитета за нове сервисе, проширење мреже, улагање у додатну опрему (на пример, дигитални *set-top box*, кабловски модеми и сл.) и одржавање.

Борба за претплатнике и све већа понуда програма није, међутим, праћена и одговарајућим нивоом улагања у реконструкцију кабловске мреже. То наводи на претпоставку да у догледно време потрошачима неће бити понуђени нови сервиси, као што су фиксна телефонија, видео конференције, даљински надзор, телеедукација и сл., за које је потребна широкопојасна мрежа.

Осим тога, трошкови за права реемитовања, као и цене реемитовања страних канала представљају тајне податке. Познато је само да цена услуге КДС-а зависи од броја претплатника, а евидентна је и велика разлика у цени за поједине канале. Она се, према незваничним изворима, креће између 2 и 30 евро цента по претплатнику месечно.

Овако велика разлика у цени реемитовања појединих канала пружа оператерима велике могућности за зараду. Заменом само једног скупог програма, оног од 30 евро центи, неким јефтинијим, од 2 евро цента (што је у понуди од осамдесетак канала коју имају велики дистрибутери неприметно), може да се уштеди велика сума новца, посебно ако висина претплате остане иста, што је увек и случај. Тако, на пример, уштеда на 100.000 претплатника може да буде и преко 300.000 евра годишње.

Кабловски дистрибутери могу да остваре значајан приход и кроз додатне програмске пакете, тзв. *pay* услуге,⁸ које се посебно наплаћују. При томе, дистрибутер плаћа телевизијским станицама права реемитовања према броју претплатника, само за такве услуге. Остаје, међутим, непознато да ли је кроз цену основне претплате дистрибутер овај трошак наплатио од свих претплатника, па је тешко проценити колика је зарада од ове врсте услуга.

Проблем је и у томе што су нека предузећа за кабловску дистрибуцију РТВ програма у повлашћеном положају. Тако, на пример, Јавно предузеће ЈП ПТТ — РЈ КДС једино нема трошкове изградње или најма кабловске инфраструктуре, јер користи постојећу телефонску инфраструктуру као своју. Познато је, међутим, да ова скупа инфраструктура није грађена само средствима ПТТ-а већ и новцем добијеним из државног буџета. Други оператери пак за поставку својих каблова плаћају изнајмљивање поштанских телекомуникационих канала.

⁸ Услуга *Pay TV* омогућава претплатницима гледање додатних канала груписаних према садржају у пакете. Заинтересовани претплатници су у могућности да, према сопственом избору и уз посебну накнаду, одаберу одређени пакет/е канала.

Оператер СББ, већ етаблиран као компанија с већинским тржишним учешћем, понаша се такође монополски, јер је у позицији да прави уговоре с емитерима о добијању *искључиво* права реемитовања само у својој мрежи, што његову понуду чини атрактивнијом у односу на друге.

ЦЕНЕ УСЛУГА

Будући да су водећи оператери „поделили” тржиште, тешко да се може говорити о правој конкуренцији. Врло ретко се могу наћи насеља у којима потрошач може да бира између два или више провајдера; сваки провајдер је монополиста на својој територији, слободно формира и подиже цене својих услуга и није у обавези да полаже рачун за њихов квалитет.⁹ Иако је општа структура кабловског пакета слична код већине провајдера, цене дистрибуције радијских и телевизијских програма разликује од града до града, односно од оператера до оператера.¹⁰ Исто тако варира и број канала који се налазе у понуди. Ради поређења, дајемо цене оваквих услуга у неколико европских земља (табела 4).

Табела 4. — Цене услуга кабловских оператера у неким европским земљама (у еврима)

Земља	Оператер	Број канала (основна понуда)	Цена	Просечна цена по каналу
Немачка	Unity media	37	17,90	0,48
Словенија	UPC Telemach	54	16,27	0,30
Хрватска	B.net	41	10	0,24
Румунија	RCS	66	8	0,27
Бугарска	Cable Tel	73	10	0,14
	Bulsatkom	43	6,5	0,15
	Centrum Group	76	12	0,16
Босна и Херцеговина	HS	44	6,5	0,15
	Elob Catv	40	6	0,15
	ViH Cabel Net	46	6	0,13
Мађарска	Fibernet	59	23	0,39
	UPC	55	22	0,40
	T-com	46	20	0,43
Србија	СББ	77	8	0,10

Иако је цена од осам евра, колико износи кабловска претплата за СББ (на коју треба додати и обавезну претплату на јавни медијски сервис) за грађане висока, она је у односу на друге земље најнижа, имајући у виду највећу и најразноврснију програмску понуду. Додајмо, ради илустрације, и то да грађани у САД плаћају просечно 18,08 долара месечно за основну кабловску понуду с просечно 44,6 канала, што прерачунато у евре, износи 0,27 евра по каналу.

⁹ Изузетак је компанија СББ која за повећање цена мора да тражи сагласност од РРА.

¹⁰ Тако, на пример, цена услуге кабловског провајдера СББ у Новом Саду износи 745 динара, а у Лесковцу 609.

За разлику од земаљске и сателитске, кабловска понуда је доступна само на основу претплате. У свету потрошачи купују *full a la carte*, тј. цео пакет, иако већина њих прати само мањи број канала. Просечан кабловски претплатник плаћа укупну програмску понуду, иако прати, у просеку, само петину ових програма [Бизалов 2008]. Међутим, кабловске компаније непрестано додају нове канале у својој понуди и повећавају цену кабловске дистрибуције, не нудећи, при томе, алтернативне сценарије за преузимање канала.

ОДНОС ПРЕМА КЛИЈЕНТИМА

У *Правилнику о условима за пружање услуге дистрибуције радијских и телевизијских програма и садржају одобрења* (Службени гласник Републике Србије, 95/2006, члан 17) стоји обавеза оператера да на свом инфо-каналу, односно Интернет страници, обезбеде све потребне информације претплатницима. Осим тога, у *Правилнику* (члан 7) се каже да одобрење за пружање услуге дистрибуције радијских и телевизијских програма мора садржити и податке о доступности података о тарифи, ценовнику и типском уговору. И поред законске обавезе, већина кабловских предузећа није јавно објавила све податке о својој делатности. Од три доступна типска уговора према купцу је најкоректнији уговор фирме Радијус вектор д.о.о. Поред обавеза предвиђених *Правилником*, једино се ово предузеће уговором са претплатницима обавезало да ће се залагати на обезбеђивању нових сервиса у својој мрежи.

У овом тренутку ни садашњи ни будући претплатници нису упознати са начином рада кабловских оператера: да ли поштују *Закон о заштити личних података*, да ли штите личне податке претплатника, шта је у надлежности судова у случају спорова, да ли ће неки програми бити привремено скрембловани због заштите ауторских права и друге информације које су дужни дати потрошачима. Све то показује да се Републичка агенција за телекомуникације много више бавила заштитом дистрибутера и њиховим правима, него правима самих претплатника.

ПРОГРАМСКА ПОНУДА

Иако у области кабловске дистрибуције не постоји ни један пропис који би оператере обавезивао како да садржајно, тј. програмски формирају своју понуду, она ипак треба да задовољи разноврсне потребе грађана. Најобимнију понуду тренутно има предузеће СББ. Њихов основни пакет је у 2009. години садржавао 77 телевизијских и 4 радијска програма. Од тога је 29 домаћих канала — 4 канала јавног медијског сервиса, и сви комерцијални емитери с националним покривањем. Осталу понуду овог дистрибутера чине програми регионалних и локалних емитера и оних који своје програме емитују искључиво кабловски. Титлове или коментаре на српском језику имају 23 стране станице, што с домаћим еми-

терима чини 68% заступљености овог језика. Списку треба додати и 7 станица земаља из окружења чији су језици разумљиви српском аудито-ријуму (Хрватска, БиХ, Црна Гора). У осталој понуди доминирају програми с енглеског говорног подручја, емитовани без превода на српски језик. Овај дистрибутер је у своју понуду уврстио и две станице на мађарском и једну на румунском језику. Жанровски понуда СББ-а је, такође, прилично избалансирана. Филмских и спортских канала има по 7, научно-документарних 6, музичких 5, а деци је понуђено 7 канала. Остали оператери с већим учешћем у тржишту пружају мањи број канала, али углавном прате овакву програмску шему.

КВАЛИТЕТ УСЛУГА

Потрошачи упућују највише замерки кабловским дистрибутерима у погледу техничког квалитета испоручене слике и тона. У *Правилнику о условима за пружање услуге дистрибуције* говори се о квалитету услуге коју дистрибутер програма треба да обезбеди претплатнику (члан 24). Ту се наводи да је дистрибутер обавезан обезбедити да параметри који се односе на квалитет пружања услуге буду у складу с међународним и домаћим препорукама и стандардима. Ова одредница не говори много, уколико се те норме и препоруке не конкретизују, будући да их је велики број. У тексту се каже да субјективна оцена квалитета слике и тона не сме бити мања од 4, према скали оцена датог у стандардима (СРПС Н.Н6 134 и СРПС Н.Н6 135). Међутим, у опису ових стандарда стоји да оне служе за процену квалитета телевизијског и радијског пријемника, дакле имају сасвим другу намену. Помоћу њих се једино може доказати да је одређени радио апарат или телевизор бољи или лошији од неког стандардног. Дакле, коришћењем наведених стандарда немогуће је установити да ли је претплатник од оператора добио технички лош сигнал, па и не могу служити као мера за процену квалитета дистрибуисане слике и тона. С друге стране, ни оператер не може доказати да је испоручио добар сигнал претплатнику. Због овог пропуста у *Правилнику*, технички квалитет испоручене слике и тона остаје недефинисан.

УРЕЂИВАЧКА ОРИЈЕНТАЦИЈА

Формирајући медијску понуду избором програма кабловски оператери су се као и емитери програма нашли у позицији да уређивачком политиком утичу на јавност и у том смислу имају значајну одговорност. Менаџери у овим предузећима наводе да одабир програма искључиво зависи од тога колико он привлачи публику. Овај критеријум, међутим, не би требало да буду и једини. Програмска политика кабловских дистрибутера мора да уважава и друге принципе медијске понуде, као што су разноврсност и равномерност програмских формата, а никако само висока гледаност.

У досадашњој пракси оператери у Србији су оријентисани само на повећавање броја канала, без озбиљније селекције у њиховом избору. То није случај у другим земљама, које, иако имају техничке могућности за повећавање броја РТВ станица у својој понуди, то не постављају као првенствени циљ. Више пажње поклањају афирмацији свог предузећа као бренда у медијском окружењу, избором квалитетнијих и разноврснијих радијских и телевизијских канала, као и захтевима својих клијената за посебним програмима. Због такве политике и самим емитерима постаје важно који провајдер их реемитује и да ли је стекао углед међу гледаоцима. Дobar пример овакве политике је немачки кабловски оператер *Unitymedia*, који је, укључивши у своју понуду сателитски канал за децу *KidsCO*, овај потез пропратио следећим саопштењем емитера: „Уврштењем канала *KidsCO* у свој дејчи пакет, *Unitymedia* је препознала *KidsCO*, као сигурно и одговорно окружење за децу, а наш канал се као бренд савршено уклапа у њихову понуду квалитетних канала”.

Постојећом регулативом у области кабловске дистрибуције није дата могућност цивилном сектору да кроз тзв. отворене канале изрази потребе непрофитних организација, удружења грађана, школа и других организација чиме би се стварао повољнији амбијент за комуникацију грађана, институција и јавних служби.¹¹

* * *

Кабловска дистрибуција у Републици Србији тек улази у легалне токове пословања. Правнорегулативни оквир, који треба да прати динамичан развој ове области углавном је заокружен, али испољава и извесне мањкавости. Стога, међу бројним отвореним питањима, у наредном периоду пажњу посебно треба усмерити на:

- регулисање власништва над комуникационим каналима и објектима;
- издавање дозвола оним емитерима телевизијског и радијског програма који емитују искључиво преко кабловске мреже;
- јасније дефинисање одговорности за реемитовање;
- обезбеђење простора у програмској понуди за деловање некомерцијалних организација (школа, факултета, месне заједница, НВО и сл.);
- већу заштиту потрошача, могућност избора провајдера, транспарентније пословање, обавеза тајности личних података.

Савремени кабловски дистрибутивни системи пружају бројне сервисе. Посебно су значајни у подстицању конкуренције у мрежама за приступ, јер у овом делу мреже представљају реалну алтернативу фиксној

¹¹ Отворени канали су се први пут појавили у САД седамдесетих година 20. века и представљају почетак продора цивилног друштва у масмедијски комплекс. Највећу популарност су стекли у Немачкој, где програм, који припремају грађани, има проходност у кабловској мрежи. Грађанима је на располагању студио с монтажама у којима ради професионална телевизијска екипа и даје сву потребну техничку подршку. Финансирање ових програма врши се из радио и телевизијске претплате. Један од најпознатијих таквих канала је *Offener Kanal Berlin*. Путем отворених канала слобода комуницирања добија нови квалитет, где се грађани активно укључују у масмедијску комуникацију.

Прилог 1. — Подаци годишњег финансијског извештаја КДС предузећа за 2008. годину (у хиљадама динара)

Назив	Место	Величина	Број запо-слених	Приход у хиљ. динара	Расход у хиљ. динара	Нето добитак у хиљ. динара	Укупна актива у хиљ. динара	Капитал привредног субјекта у хиљ. дин.
1 КАБЛОТЕЛ	Каћ	мало	/	5.780	5.467	331	7.832	/
2 CABLNET	Бор	мало	8	1.395	1.359	18	6.933	61
3 РАДИО ШИД	Шид	мало	21	26.795	25.128	1.129	16.525	8.758
4 САТ ПРО	Темерин	мало	5	10.062	7.965	1.517	47.222	46.757
5 ЈЕТ ТВ	Шабац	мало	8	7.636	7.434	1.380	59.521	26.175
6 КТВ	Сента	мало	4	5.490	4.941	283	1.597	359
7 ПЕП-ИМПЕКС	Крагујевац	мало	4	4.427	3.854	127	2.501	/
8 ПЕГАЗ КТВ	Крупањ	мало	5	3.033	2.865	82	6.748	1.153
9 ТЕЛЕКОМ СРБИЈА	/	/	/	/	/	/	/	/
10 ТДВ ПЛУС	Лазаревац	мало	4	7.248	6.862	2.685	35.406	8.621
11 IDEALLE TEAM	Лебане	мало	/	4.409	4.227	56	30.235	23.309
12 VOYSAT	Ада	мало	7	6.818	6.309	265	17.903	601
13 СУРДУЛИЧКА РАДИО ТЕЛЕВИЗИЈА	Сурдулица	мало	12	8.506	4.498	1.953	4.913	3.681
14 КОДАЛ	Босилеград	мало	9	6.974	7.205	-689	3.928	2.793
15 ЕСОМАХ	Врњачка Бања	мало	8	19.679	17.546	1.045	5.703	1.505
16 RED FOX SAT	Ваљево	мало	3	1.537	1.441	81	1.062	222
17 ЗКД INTERACTIVE MEDIA	Нови Београд	/	2	4.737	2.582	2.155	1.308	/
18 КАБАЛ ПЛУС 2004	Врање	мало	9	5.315	5.218	79	1.531	916
19 САТ ТВ МЕТЕОР	Ужице	мало	3	10.187	7.945	1.747	31.679	31.276
20 КАБЛОВСКА БК	Банатски Карловац	мало	3	4.254	4.209	40	10.642	10.458
21 КАБЛОВСКИ СИСТЕМИ ЛЕВ-КОМ	Надрље	мало	2	1.934	1.932	2	60	3
22 КАБЛКОМ	Београд	мало	4	7.151	6.648	385	2.165	770
23 ПАНСАТ	Сента	мало	7	4.503	5.110	-578	1.985	
24 ИНТЕРАКТИВНЕ КАБЛОВСКЕ ОБЈЕДИЊЕНЕ МРЕЖЕ ИКОМ	Земун	средње	108	5.151.558	428.619	68.743	191.619	103.791
25 КОРПЕРНИКУС TECHNOLOGY	Београд	средње	185	452.722	365.408	27.091	617.626	171.385
26 TELEMARк SYSTEMS	Чачак	мало	52	83.874	60.124	22.451	78.826	24.494
27 KABEL GROUP 85	Чачак	мало	8	19.768	14.404	4.068	16.852	8.021
28 К.Т.Л.	Лозница	мало	4	8.257	6.253	1.138	29.866	19.158

29	AVCOM	Београд	мало	22	88.202	75.285	556	25.053	4.082
30	БИВАЛЕНТ	Сомбор	мало	4	6.732	6.596	34	1.352	512
31	ПОГЛЕД BLUE	Ниш	мало	18	55.445	52.594	53	59.145	30.468
32	ПОГЛЕД ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЈЕ	Ниш	мало	33	56.886	50.456	4.122	84.610	55.927
33	SAVOTRONIC	Сента	мало	17	63.180	58.093	3.505	34.528	5.619
34	SAVEL-JOHANN	Лесковац	мало	2	1.006	1.233	19	1.118	
35	РАДИЈУС ВЕКТОР	Београд	средње	99	348.723	303.667	21.599	302.960	41.298
36	ВАПС	Барич	мало	2	1.958	1.617	233	1.869	293
37	ТЕЛНЕТ	Прибој	мало	4	2.217	2.257	58	913	603
38	ЈЕРЕМИЈИЋ СЛАВОЉУБ И ОСТАЛИ-САТЕЛ	Бор	мало	2	2.601	2.437	137	1.722	815
39	ЈМ ОСКАР	Куршумлија	мало	6	6.964	6.523	1.263	3.732	2.584
40	KNIGHT DEVELOPMENT SUPPORT	Нови Сад	мало	43	184.175	161.346	32.508	158.540	34.121
41	ЈОТЕЛ	Ниш	мало	35	71.590	59.043	11.077	131.084	61.051
42	ЛИМЕС ТЕЛЕКОМУНИКАЦИЈЕ	Деспотовац	мало	1	5.100	6.231	298	12.861	2.731
43	МАСКО	Београд	мало	10	23.263	17.223	5.938	15.609	13.486
44	САТ-ТРАКТ	Бачка Топола	средње	86	529.956	407.953	95.156	712.087	493.888
45	ПАНТИЋ ELECTRONIC CABLE TELEVISION	Ритопек	мало	2	2.188	2.362	174	664	148
46	ИГНЕТ КД СИСТЕМ	Обреновац	мало		5.591	11.258	676	11.294	1.576
47	ВИЗИЈА	Нови Пазар	мало	4	5.279	3.724	814	11.360	1.102
48	ИНВЕСТ ИНЖЕЊЕРИНГ СО	Нови Сад	мало	1		1	1	131	127
49	ТЛЕГРАД	Београд	мало	5	26.851	19.905	13.698	181.473	
50	САТ-СИСТЕМ	Бела Црква	мало	3	4.650	4.452	107	1.690	539
51	КОПЕРНИКУС	Љиг	мало		4.000	3.808	66	1.771	241
52	СИНЕТ ТЕЛЕКОМ	Београд	мало	3	4.468	4.767	-231	16.882	16.442
53	СИТУ-СЕРВИС	Брус		2	3.593	3.333	296	3.370	1.672
54	ЕЛТА	Нови Сад	мало	11	46.154	43.492	2.688	37.741	30.076
55	ЛИНКС	Пријепоље	мало	4	7.688	6.583	1.226	9.742	3.835
56	ЕЛМАРК НЕНЕДОВИЋ ДЕЈАН И ЈОКСИМОВИЋ СВЕТИСЛАВ	Деспотовац	мало	3	12.476	12.105	318	12.659	5.268
57	МОНИТОР	Нови Сад	мало	7	7.883	8.792	3.830	17.785	16.063
58	MULTIMEDIA NET TELECOMMUNICATION	Апатин	мало	3	21.912	14.355	4.474	62.868	28.804
59	SBB	Београд	велико	710	5.280.415	4.136.420	-1.955.942	17.201.615	760.486

Извор: Агенцију за привредне регистре, 2009.

телефонији и приступу Интернету. Пренос радио и телевизијских програма и Интернета путем кабла сложен је и комплексан систем, који захтева стално улагање у изградњу и одржавање инфраструктуре и увођење нових технологија. Такав тренд моћи ће да прате само финансијски моћнији дистрибутери. Очекује се да ће се либерализацијом телекомуникационог тржишта створити могућност да мањи алтернативни оператори у својим градовима понуде сопствену мрежу прилагођену потребама града, те да понуде услуге по приступачнијим ценама.

ЛИТЕРАТУРА

- Bortz Media & Sports Group, Inc. *Cable Industry's Impact on the US Economy*, 2008. <http://www.ncta.com/DocumentBinary.aspx?id=743>.> 13.11. 2010.
- Byzalov, Dimitri. *Unbundling Cable Television: An Empirical Investigation*, 2008. <http://groups.haas.berkeley.edu/marketing/sics/pdf/Byzalov.pdf>.> 12. 11. 2010.
- Harte, Lawrence. *Introduction to Cable Television (CATV): Analog and Digital Cable Television and Modems*. 2nd ed. Althos, 2007.
- Група аутора. *Кабловска телевизија*. Београд: ЈП РТС, 1996.
- Лазовић Слободан М.; Богојевић Драган; Аћимовић-Распоповић, Владанка. Стратегија развоја кабловских дистрибуционих система. *Техника — Саобраћај*, 50(1), 2003, стр. 13—212.
- Милетић, Мирко. *Ресетовање стварности*. Нови Сад: Протокол, 2008.
- РАТЕЛ. *Извештај о раду за период од 2005. до 2009. године*, Београд 2009.
- РАТЕЛ. *Преглед тржишта телекомуникација у Републици Србији у 2008. години*, Београд 2009.
- Ратковић Његован, Биљана. Медији и аудиторјум. *Link*, 58 (VI), 2007, стр. 23—26.
- Strategic Marketing/SMMRI i AGB Nielsen Media Research. *Истраживање гледаношћу локалних ТВ станица у Србији*, Београд 2009.

SERBIA'S CABLE DISTRIBUTION SYSTEMS: LEAVING THE GREY AREA OF BUSINESS PRACTICES

by

Biljana Ratković Njegovan and Vladimir Radenković

Summary

In most European countries, the operation of cable distribution systems has almost completely been regulated in terms of engineering/technological issues and legislation. In The Republic of Serbia, however, there is still a considerable degree of obscurity in this area. Although the cable distribution of radio and TV broadcasts/output is getting incorporated into the sphere of legal economy, the insufficiencies of related legislation, deviations from the technical/technological standards and non-transparent business practices indicate the incompleteness of the regularization in this area of telecommunications. The citizens, as end users, are those who suffer most the damage caused thereby.

Key words: cable distribution system, business practices, distribution rights

Lilia G. Sorokina

OVERCOMING THE SOCIAL CRISIS IN RUSSIA: SYSTEMIC MODERNIZATION AS AN ALTERNATIVE FOR ITS FURTHER DEVELOPMENT

ABSTRACT: The author tackles the ways of further development of Russia and its perspectives in the global world. The main directions in national scientific thought are analyzed — the theories of Westernization, Isolationism, and Eurasianism. Special attention is paid to the theory of modernization as an effective way of overcoming the crisis in contemporary Russian society, which proposes innovative methods of rebuilding Russia's political and economic systems, taking into account the effects of the global financial crisis.

The article also highlights the problem of deep spiritual crisis in modern Russian society and suggests a solution for that problem. It supposes an upgrade in the spiritual sphere, the formation of a new mentality, innovative ideology, in which the factors of human creativity, energy and initiative will occupy the leading position.

KEY WORDS: social crisis, spiritual crisis, innovations, modernization, mentality, ideology, national identity

At present, when the global economic crisis has caused stagnation in the development of the largest countries of the world community, Russia has not remained immune to its destructive consequences. According to the President of the Russian Federation Dmitry Medvedev, the global economic crisis has shown “that we are far from being in the best image. Twenty years of rough transformations did not relieve our country of humiliating dependence on raw materials” [Medvedev 2009: 7]. As a result, in comparison with other countries, Russia has experienced a greater decrease in manufacture and sharp fluctuations of the stock market during the present crisis.

Social contradictions in Russian society that appeared in the 1990s, due to its transition to democracy and the development of a market economy, have become aggravated at present. Special attention should be paid to the deep spiritual crisis of the modern Russian society. This crisis is expressed in a mental crisis among the Russians, their loss of native spiritual values and models of behaviour, loss of their national identity. A sharp transition to democratic so-

ciety was marked by the collapse of the communist ideology. The new system of values which has come in its place appeared to be alien to the Russian mentality in many respects. The reformers have ignored Russian historical and cultural roots. They haven't taken into consideration the fact that the features of the Western mentality and its basic values are in many respects alien to Russian historical and cultural tradition and the Russian mentality, which doesn't accept individualism, pragmatism and rationalism that characterize the Westerners. They have discounted the national peculiarities of the Russians, such as its deep spirituality, communal consciousness, Orthodox Christian values, etc.

Thus, the wreck of old ideals has caused a condition of a spiritual crisis, when previous values have lost their currentness, and new ones have not yet been accommodated in the collective consciousness. All these factors explain the complex situation in the spiritual sphere, which modern society has brought.

In this situation discussions concerning Russia's further development have become rather urgent. In their attempts to understand the problems facing Russia and its people, its science, culture and mentality, modern scientists and researchers express rather contradictory ideas on questions regarding the social, economic, political and especially spiritual stabilization of the country and its society. Such an orientation towards forecasts and scripts for the future demonstrates that the country requires changes. But what type of changes? Certainly, much here depends on leaders, but first of all, on the society itself. It is obvious that Russia is at a crossroads of its future historical and cultural development, that it is necessary for it to define its purposes and for its society to make a conscious choice in order to pass this fork in a correct direction and without irreversible losses. On this choice depends whether, at last, it will be possible for Russia to become a modern country in every respect. The Russians are once again facing a threat of being helpless witnesses of a degradation of their country as a great power.

There are several directions in national scientific thought concerning the ways of Russia's development and its overcoming the social, economic and spiritual crisis. These are theories of Westernization, Isolationism, Eurasianism and a very popular theory of modernization.

There is not a big difference between modern Westerners and their representatives of the XIX century. Like their predecessors, they focus on a continuation of liberal market reforms, their development and further cooperation and integration with the West-European community. However, the concept of the "overtaking economy", which would demand a half-century and more to satisfy the norms and standards of the West-European standard of living, is not suitable enough. Moreover, the propaganda of consumer behaviour that forms the psychology of a consumer oriented society, peculiar to the Western ideology, is absolutely alien to the Russian mentality. In the words of a contemporary sociologist, "Russia with its ethnos, mentality and traditions" is badly equipped "for classical capitalist development of the Western model" [Evzerov 1998: 23].

Isolationists champion Russia's autonomous development and reject the borrowing of Western values. They also consider the influence of the Western culture as being disastrous for Russia. They believe that purposeful attempts of the West to impose their values and type of civilization will result in a decomposition of national consciousness, which will ultimately lead to the destruction of Russia. Supporters of this approach consider the process of globalization to be especially dangerous. They understand it as a process of forming of a new world order characterized by a merging of national economies in one uniform economic system, and uniform spiritual, cultural, political, economic and other spheres. In our opinion, the isolationist model represents an extreme measure. We agree with a modern researcher, V. Surkov, who calls the representatives of this direction "the party of two steps back" and considers that if national-isolationists reach power in Russia, "it will be a worse copy of the Soviet bureaucratic state, without the Soviet greatness" [Surkov 2006: 29].

The most suitable approach supported by many political and public leaders is the Eurasian approach. Its proponents assume the achievement of democratic unity within the framework of association with the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS). A good example of such cooperation is the Customs Union that has been recently agreed between Russian, Belarus and Kazakhstan leaders. The agreement is directed towards the rendering of mutual administrative help on the basis of performance of inquiries, the organization of customs control and of information interchange between customs bodies. Other major priorities are Europe and the European Union, as well as a Eurasian orientation of Russian foreign policy.

Supporters of the Eurasian approach consider that, in order to stabilize the social and economic situation, to realize the national interests so that they do not contradict the interests of Europe and Asia, to mobilize spiritual and moral values of the Eurasian civilization and, finally, to overcome the social contradictions of Russian society, it is necessary for Russia to define its own role and place in the world community, its allies and its civilizational niche.

Thus, it is necessary for Russia to create its own unique innovational model of a social and political system, different from the Western and Eastern models, but combining the best achievements of both these civilizations. That model should be based on democratic principles, development and distribution of information technologies, preservation of traditions and the Russian national identity, openness and a transparency of society. In that respect, the theory of modernization is seen as an effective way of overcoming the crisis phenomena in Russian society. That model suggests innovational ways of political and economic reorganization in the context of the effects of the world financial crisis. Also the basic priorities of Russia's post-crisis development and its new position in the world would be determined. The given model consolidates the positions of experts of different specializations, assumes development in various fields of knowledge, and combines not only development of ways of reaching new boundaries, but also general values and common views on social ethics and political morals.

The basic principles of theory of modernization are submitted in the report developed by the Institute of Modern Development (IMD) of the Presi-

dent of the Russian Federation, which presents innovational ways of Russia's post-crisis development of Russia. The report consists of five sections: post-crisis development of the economy, reform in the social sphere, democratization of the political system, security and military reform, and the geopolitical position of Russia in the world. The authors — E. Gontmaher and N. Maslennikov assume that Russia needs a new model of democracy — a competitive one, which should provide an impulse for the development of flexible institutes of civil society capable of quickly reacting to modern challenges. The Russian model of democracy assumes the presence of universal principles, as well as an accounting of national peculiarities. „Each country builds democracy in its own way” affirms the director of IMD political programs Boris Makarenko.

Thus, the authors of the report are certain of one thing: democracy in Russia should be spread from above because, if it were to spread from below, it could appear only in revolutionary form, which, according to Maslennikov, is a way “that is not suitable for Russia”. Another peculiarity of the given model is that it assumes a complex character, it is a systemic modernization — in the spheres of economic, social and foreign policy. An obligatory part of modernization is an updating of the political system, which, according to Gontmaher, “will open up opportunities of free self-realization for the most active and productive categories of citizens”.

A very prominent aspect of the given model is the spiritual factor, which always has been the specialty of Russia and, speaking about modernization of economic and political spheres of society, it is impossible to exclude modernization from the spiritual sphere. Crisis phenomena in Russian society in many respects are related to the loss of the Russians' national identity. In this respect we agree with a modern researcher, A. Panarin, who considers that today, when the world's civilizations are once again in movement and, here and there, in collision, “the least security and stability is demonstrated by those societies that have lost their social and cultural identity during technocratic modernizations, and are not able to mobilize on the basis of spiritual priorities” [Panarin 1996: 126]. Russia possesses experience of enormous universal value. To overcome the crisis of belief and the mental crisis, and to restore the national identity, it is necessary to create a new civilizational (super-ethnic) idea that highlights the peculiarities of Russian culture in a new way and, thus — the common historical perspective of many nations of the CIS.

Here a humanitarian component acquires specific meaning: values and principles, morals and motivations — those specific traits of the Russian national character that form the mentality of its people. Russia should resolve the fundamental conflict of values, which will promote the creation of a new mentality, an innovational ideology based on the creative abilities of the person, their energy and their initiative: “The way to modernization begins with an ideological recognition” [E. Gontmaher 2010: 105]. Human advantage becomes a strategic resource. In contrast to the Soviet ideology, in which the person was considered a part of the “mega machine of the state”, the most valuable qualities of “human capital” become independence of views and opinions, along with rationalism, initiative and responsibility, dynamics and mobility. The cultivation of these qualities in society and people should be the main

strategic purpose of any modern authority. It demands a new system of mutual relations between the authorities and society, the state and the person, based on the principle of serving not to itself or to an abstract power, but to living people, the citizens of that country. It will also promote a revival of the Russians' national identity, their awareness of belonging to the Russian nation.

A very important role in the theory of modernization is reserved for the preservation of national features, those views and values that have been formed in the consciousness of the Russian people during its historical and cultural development. The specific role of spiritual factors and value-based motivation is a Russian peculiarity: "The spiritual values of the nation should become the national interests of Russia! A new concept — the moral sovereignty of the nation — should be brought to the consciousness of the Russian people" [Gontmaher 2010: 105]. That atmosphere of value-based motivation should also concern daily occurrences, and material and household problems. It is already evident in the cyclic character of Russian history: in phases of value-based enthusiasm, all kinds of social creativity become more active. The state gets stronger and society is consolidated. On the other hand, in phases of "decline of belief", destabilizing factors are sharply amplified. To overcome the crisis of belief and the crisis of values, and to restore Russian national identity it is necessary to create a new super-ethnic idea that will highlight the peculiarities of our culture in a new way. The editor-in-chief of the informational Orthodox agency "Russian Line", A. D. Stepanov, emphasizes that the spiritual and moral values of the Russian people represent a lasting idea that has formed the basis of public consent for centuries. "Today it is as acute as it has never been" — the researcher notes.

One of the varieties of the modernization theory is the realistic model presented earlier by Vladimir Putin in his message to the Federal Assembly on April 10, 2006. This model is based on the use and development of Russian competitive advantages in those areas in which the Russians can be proud of their achievements. The concept of Russia as an energy superpower is consistent with this approach. The main economic system of Russia, which provides the main share of its national product, is the fuel and energy complex. Naturally, this does not mean that Russia should remain a very large supplier of raw materials, but that it should develop them to a new level. Vladimir Putin confirmed this in his message to the Federal Assembly of Russia on May 10, 2006: "Today we need an innovative environment that will set new knowledge into motion. We have to create the necessary infrastructure: technology incubators, technology parks, venture funds, investment funds. We need to establish favorable tax conditions for financing innovative activities" [Putin 2006: 40].

This approach tackles another important problem of modernity, which concerns the entire international community — the threat of depletion of natural resources and the search for alternative fuels. In this sense, Russia, which produces large quantities of hydrocarbons, can use this advantage and, in cooperation with other countries, develop ways to solve this problem. And if Russia manages to join international cooperative efforts geared toward inventing the fuel of the future, it will ensure a positive future for the new genera-

tion of the Russians. This requires the development of power-plant engineering, energy-saving technologies and new technologies in the field of energy transport. In addition, the very location of Russia makes it a good transport corridor between East and West, and there are also good opportunities for creating an attractive infrastructure.

Regarding communications, only the direct participation of Russian companies in the development of global information networks will provide Russia a worthy place in the international community. In some industries, for the sake of sovereignty, the influence of national capital must be predominant. National — but not necessarily state-owned. Still, the fuel and energy complex (FEC), strategic communications, the financial system, and the military sector should be primarily Russian. The remaining sectors should be maximally open to foreign investment and deep modernization. “We must strive to participate in the global economy in new multinational corporations — multinational, not trans-, super-, over- or non-national. The economic future does not lie in the disappearance of the great nations, but in their cooperation” [Surkov 2006: 29].

However, in the present situation, the given model is not sufficiently effective, because it emphasizes the development of the fuel and energy complex, which threatens other industries and doesn't pay enough heed to the social and political spheres. We agree with the supporters of the Eurasian approach and we share their opinion that Russia should move on its own way of development, resorting to the accumulated experience of Western civilization, but transferring it to its own ground and adapting it to modern political, economic and social realities. At the same time, the innovational model of Russian development seems to be more promising. Its realization, based on a systemic modernization, will allow the overcoming of crisis phenomena in the economic, social and spiritual spheres of Russian society and the achievement of steady economic growth, providing favorable conditions for obtaining new knowledge, forming new values, creating an innovational ideology appropriate to the requirements of the epoch, but based on the preservation of the Russian historical and cultural tradition, in accordance with the features of the national mentality. The development of the above directions based on the use of the strengths of the Russian civilization, both in the material and the spiritual sphere, will allow Russia to enter a new level of development and to occupy a worthy position among the modern — innovative and dynamic — states.

REFERENCES

- Discussion about the report of the Institute of Modern Development *Russia in the XXI century — an image of the desirable tomorrow*. 2010 [Electronic resource: www.riocenter.ru]
- Evzerov R. Is capitalism a prospect of development? *Svobodnaya Mysl'* № 7, 1998.
- Gontmaher E. *Russia in the XXI century — an image of the desirable tomorrow*. The report of the Institute of Modern Development, Moscow, 2010.
- Medvedev D. A. Россия, вперед! (Russia, forward!), the Network newspaper “Gazeta.ru” September, 2009 [Electronic resource: www.Gazeta.ru].

- Panarin A. „Вторая Европа” или „Третий Рим”? (“The Second Europe” or “the Third Rome”?) in: *Selected social — philosophical essays*. The Russian Academy of Science, Moscow, 1996.
- Proceedings of the international scientific-practical conference *Spiritual and moral values, cultural heritage and national interests of Russia*, Institute of Philosophy of the Russian Academy of Science, April, 2008 [Electronic resource: www.rusk.ru/st.php].
- Putin V. V. The Message to the Federal Assembly of Russia, May 10, 2006 [Electronic resource: www.kremlin.ru]
- Rivkina R. V. *Economic sociology of transitive Russia*. Moscow, 1998.
- Surkov V. Основные тенденции и перспективы развития современной России (The major tendencies and prospects of development of modern Russia), Modern humanitarian academy, Moscow, 2006.

КАКО ПРЕВАЗИЋИ ДРУШТВЕНУ КРИЗУ У РУСИЈИ: СИСТЕМСКА МОДЕРНИЗАЦИЈА КАО АЛТЕРНАТИВА ЊЕНОГ ДАЉЕГ РАЗВОЈА

Лилија Г. Сорокина

Резиме

Ауторка разматра могуће видове даљег развоја Русије и њене перспективе у глобализованом окружењу. У том смислу она анализира три основна правца која преовлађују у актуелној руској научној мисли — теорије вестернизације, изолационизма и евроазијства. Посебна пажња се посвећује теорији модернизације чија примена може да води ефикасном превладавању кризе савременог руског друштва; модернизатори предлажу иновативне методе обнове политичког и економског система Русије, узимајући при том у обзир ефекте глобалне економске кризе.

У чланку се такође указује на питање дубоке духовне кризе у модерном руском друштву и сугерише се решење тог проблема. Решење подразумева подизање духовне сфере на вишу раван, поступно образовање новог менталитета, иновативне концепције и акције и стварање атмосфере у којој ће чиниоци људске креативности, енергије и иницијативе заузимати водећи положај.

Кључне речи: друштвена криза, духовна криза, иновације, модернизација, менталитет, идеологија, национални идентитет

Јелена Ваја Танкосић

ПРОМЕНЕ У НАЧИНУ ПОСЛОВАЊА АГЕНЦИЈА ЗА ОСИГУРАЊЕ И ФИНАНСИРАЊЕ ИЗВОЗА

САЖЕТАК: Циљ рада је анализа традиционалне основне улоге агенција за осигурање и финансирање извоза која је од њиховог постанка била државно оруђе за подршку извозу националних компанија и повећање конкурентне способности за продор на нова тржишта. Од када је прва агенција за осигурање и финансирање извоза настала 1919. године са циљем подршке извозу покрићем ризика који приватни сектор не може да покрије, агенције за осигурање и финансирање извоза су били главни актери националне политике за покриће комерцијалних и некомерцијалних ризика извозних трансакција. Последњих година у светлу унапређења институционалних и правних оквира, глобалне трговине и финансијске интеграције, структурне трансформације у организацији производње и повећаног учешћа приватног сектора област традиционалне подршке финансирања и осигурања извоза је била у жеку значајних промена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: агенције за осигурање и финансирање извоза, подршка извозу, глобална трговина, финансијске интеграције

Међународна трговина представља размену добара и услуга која том приликом прелазе међународно признате границе или територије. Међународна трговина као грана економије, заједно с међународним финансијама, чини ширу дисциплину познату као међународни економски односи. Иако се међународна трговина обављала током великог дела историје човечанства она је током последњих неколико векова добила на економском, друштвеном и политичком значају. Раст обима међународне трговине основ је процеса глобализације. Већина трансакција које укључују иностране трговинске аранжмане комбинација је широког дијапазона услуга која клијента првенствено заштићује од ризика, обезбеђујући одговарајући учинак у виду правовремене испоруке, испуњења финансијских облигација, извршавања плаћања, саветовања и аражирања целокупне трансакције финансирања трговине у којој може бити укључено и до 5 учесника (увозник, извозник, обе пословне банке и агенција за финансирање и осигурање извоза). У светлу тога у термин финанси-

рање извоза (export credit financing) обухвата две међусобно повезане трансакције:

а) осигурање извозних кредита од некомерцијалних и комерцијалних ризика, и

б) пружање финансијске подршке извозу, издавањем гаранција или одобравањем кредита извозницима или купцима у иностранству од стране пословних банака или специјализованих институција осигурања и финансирања извоза.

Финансирање и осигурање извоза је снажан и значајан инструмент који утиче на укупан привредни развој државе. Организована институционална државна подршка извозу је од великог значаја јер се јача властита конкурентност на тржишту. У развијеним земљама агенције за осигурање и финансирање извоза су специјализоване институције које спроводе програме извозног кредитирања и извоза у име и за рачун Владе, и њиховом подршком кредитирања и осигурања извоза значајно се смањују ризици и трошкови освајања нових тржишта.

Све развијене земље имају једну или више институција које се баве осигурањем и финансирањем извоза. Ове су институције могу бити део државног апарата (NEXI, Јапан и ECGD, В. Британија), посебне државне агенције (Ексим банка — САД и АОФИ, Србија), институције приватног капитала под утицајем државе (Хермес А. Г., Немачка) или институције мешовите својине (SACE, Италија). Најбоља илустрација је податак да је подршка извозу од стране педесетједне агенције за осигурање и финансирање извоза чланица Бернске уније је достигла рекордан ниво у вредности око од хиљаду милијарди долара у 2008, што представља 10% глобалне трговине.

РАЗВОЈ ПРОГРАМА ФИНАНСИРАЊА И ОСИГУРАЊА ИЗВОЗА У РАЗВИЈЕНИМ ЗЕМЉАМА С ОСВРТОМ НА РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ

Историјски посматрано запажено је да су се први програми финансирања и осигурања извоза у свету појавили у Швајцарској 1906. од стране приватне компаније Федерал. Према Бинатурку [Ginaturco 2001] утврђено је да су први владини програми финансирања и осигурања извоза били усвојени тринаест година касније (1919) у Великој Британији. Доказани основ формирања ових програма, који су касније преузеле друге државе, је био „помоћ у решавању проблема незапослености и поновно успостављање извозних послова који су били прекинути ратним стањем”.

На пример, влада Велике Британије је тада успоставила програм финансирања трговине, који је омогућавао финансирање извоза по преференцијалној каматној стопи (1% изнад каматне стопе Банк фо Енгланд или минутом од 8%) с роком отплате од 6 година. Како су се швајцарски и британски програми за финансирање извоза показали као исплативи, тако су и друге земље увиделе значај и потребу за успостављањем сличних програма, подржаних од стране државних органа. Основни постулат за формирање ових програма је био подстицај понов-

ног успостављања извоза, и ревитализација индустрије која је била опустошена Првим светским ратом, као и омогућавање покретања извоза у Совјетски Савез, земљу која је ипак носила са собом велике факторе ризика за западноевропско пословање и захтевала пажљиво одобравање кредита.

Табела 1. — Преглед временског тока оснивања агенција за осигурање и финансирање извоза

Током 1910. године	Током 1920. године	Током 1930. године	Током 1940. године	Током 1950. године
Велика Британија Швајцарска	Немачка Белгија Данска Холандија Финска Аус трија Италија Француска Шпанија Норвешка	Сједињене Америчке Државе Шведска Јапан Пољска Латвија Чехословачка Ирска Мексико	Канада	Индија Израел Јужна Африка Мароко
Током 1960. године	Током 1970. године	Током 1980. године	Током 1990. године	Током 2000. године
Хонг Конг Аргентина Боливија Бразил Грчка Кореја Пакистан Перу Португалија Југославија	Аустралија Еквадор Јамајка Сингапур Малезија Филипини Уругвај Венецуела Тајван Шри Ланка	Египат Турска Кина Тунис Индонезија	Нигерија Колумбија Румунија Тајланд Мађарска Босна Словенија Словачка Бугарска Литванија Русија Африка	Нови Зеланд Македонија Хрватска Србија Вијетнам Бангладеш

Када се узме у обзир ситуација у нашој земљи, према Газиводи [2004] улога агенција за финансирање и осигурање извозних послова у Србији би се могла поделити у три етапе: почетни кораци, златно доба и нови почетак. По окончању Другог светског рата 1945. нове власти у Југославији основале су Државни завод за осигурање и реосигурање. Државни осигураваач је 1947. променио је име у Државни осигуравајући завод — ДОЗ. Почетни кораци осигурања извозних кредита везани су за оснивање Државног осигуравајућег завода 1957. и десет година касније оснивање Фонда за кредитирање и осигурање извозних послова.

Златно доба се везује за период златног доба извоза од 1979. све до 1992. године и увођења санкција СР Југославији у којем је Југословенска банка за међународну економску сарадњу а. д. Београд, основана 26. јуна 1979. године као правни следбеник Фонда за кредитирање и осигурање извозних послова, имала најзначајнију улогу. ЈУБМЕС банка је као специјализована финансијска институција путем кредитирања и рефинансирања извоза, као и осигурања извоза од некомерцијалних ризика,

била овлашћена да подржава средњорочне и дугорочне извозне послове, дугорочну производњу, инвестициону и финансијску сарадњу домаћих предузећа са страним партнерима. Према подацима који се налазе на сајту ЈУБМЕС Банке у периоду од 1979. до 1997. године, уз кредитну подршку Југословенске банке за међународну економску сарадњу а. д. Београд, остварен извоз на кредит у износу од 6,9 милијарди долара, од чега је рефинансирање и кредитирање Банке износило 3,6 милијарди долара или 53,6% од вредности извоза на кредит. „Након 2000. године с почетком процеса транзиције и отварањем земље ка иностранству, имајући у виду да је ЈУБМЕС приватизована те да је променила своју основну функцију, настала је потреба за стварањем агенције за осигурање и финансирање извоза у Србији.” [Илић 2008:19].

Нови почетак извозне активности обележава Фонд за осигурање и финансирање спољнотрговинских послова (Serbia and Montenegro Export Credit Agency — SMECA). Фонд за осигурање и финансирање спољнотрговинских послова основан је посебним Законом 2002. године у оквиру реализације пројекта Светске банке. Закон о Фонду за осигурање и финансирање спољнотрговинских послова прописује да је основан као правно лице специјализовано за осигурање од некомерцијалних и комерцијалних ризика у спољнотрговинском пословању, и финансирање спољнотрговинских послова ради подстицања и унапређења извоза и развоја других економских односа са иностранством. Фонд је настао у време постојања заједнице Републике Србије и Црне Горе.

Законом о Агенцији за осигурање и финансирање извоза Републике Србије, из 2007, основана је Агенција за осигурање и финансирање извоза Републике Србије а. Д. (АОФИ) као затворено акционарско друштво које послује уз гаранцију државе. У сегменту осигурања Република Србија одговара за обавезе Агенције (АОФИ) по основу осигурања извоза од некомерцијалних ризика до износа који се утврђује законом којим се уређује годишњи буџет Републике. Агенција као државна институција је усмерена да подржи послове краткорочног, средњорочног, и дугорочног финансирања извозника и осигурања потраживања по основу извоза, против комерцијалних и политичких ризика који не могу бити покривени на међународном тржишту осигурања (non marketable risks) уз гаранцију државе. Држава још увек анализира опцију удруживања обе агенције у један ентитет у циљу максимизације ресурса [Светска банка 2008]. Влада је у разматрању докапитализације Агенције, а затим и њеног спајања с Фондом за осигурање и финансирање спољнотрговинских послова, како би омогућила извозницима већи износ средстава за финансирање извоза, као и чвршће гаранције извозним пословима.

ТРАДИЦИОНАЛНА УЛОГА АГЕНЦИЈЕ ЗА ОСИГУРАЊЕ И ФИНАНСИРАЊЕ ИЗВОЗА

„Агенције за осигурање и финансирање извоза се разликују од земље до земље и не може се рећи да постоји типична агенција.” [Stephens 1999: 13]. Њихова традиционална улога је да подржавају и поспешују из-

воз и стране инвестиције, осигуравајући међународну трговину и инвестиције у иностранство, и у неким случајевима обезбеђујући директно финансирање. Најчешће се налазе у власништву саме државе или је њихова власничка структура мешовита, али постоје и агенције које су у приватном власништву. Агенције за осигурање и финансирање извоза су помогле њиховим матичним земљама да се повежу с осталим земљама, да обезбеде изворе сировина, да се отворе према новим тржиштима пласирајући њихове крајње производе, да подрже пријатељске земље, да развију производњу нових производа и стратешких индустрија, да поспеше стране директне инвестиције, и да повећају платну способност своје земље при куповини робе од иностраних добављача [сајт Verne Union].

Према запажању Ђинатурка [Ginaturco 2001: 2] агенције за осигурање и финансирање извоза се налазе негде на пола пута између извозника и њихових пословних банака (које имају за циљ да обезбеде краткорочни извозни кредит са што вишим каматним стопама), и мултилатералних развојних банака и међународних агенција за развој (које имају за циљ да обезбеде што дугорочнији кредит са што нижим каматним стопама). Већина активности агенција за осигурање и финансирање извоза спада у категорију одобравања кредита на рок дужи од 2 године али мањи од 5 година, с тржишним каматним стопама које су најчешће резервисане за најбоље клијенте пословних банака. Можемо груписати производе и услуге агенција за осигурање и финансирање извоза у три категорије: кредитирање (кредитирање припреме извоза, кредит купцу, кредит добављача, кредитне линије) банкарске гаранције (лицитациона гаранција, гаранција за добро извршење посла, гаранција за повраћај аванса и гаранција за отклањање недостатака у гарантном року) и осигурање извоза (осигурање краткорочних новчаних потраживања, http://www.hbor.hr/osig_programi.asp осигурање кредита купцу/банци ино-купца, кредита добављача, кредита за припрему извоза, штета током производње, улагања у иностранство).

У историјату агенција, држава има велики значај и улогу у пружању подршке агенцијама за осигурање и финансирање извоза. Државна подршка извозу је део опште економске политике саме Државе јер има за задатак да поспеши убрзање и мултипликовање позитивних ефеката које остваре њене национална предузећа на страним тржиштима у оквиру система подршке извоза. Државна подшка извозу је најчешће у форми осигурања (пуре цовер) што значи да држава издаје гаранције у своје име и за свој рачун по основу послова осигурања и финансирања извоза. Она може бити и осигуравач или реосигуравач ризика, и може да обезбеди повољније финансирање по CIRR каматној стопи за своје извознике или пословне банке. Занимљиво је приметити да се у данашње време улога Владе у већини агенција за осигурање и финансирање извоза смањује како је приватни сектор све спремнији да преузме све већи ризик и „помогне” агенцијама за осигурање и финансирање извоза у њиховим активностима. Влада је још увек главни осигуравач или реосигуравач ризика, и то посебно политичких ризика.

Још 1976. године земље Организације за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) почеле су да усаглашавају своје извозне политике. Након дужничких криза из 1980-их на нивоу ОЕЦД уследило је стварање једнообразних правила за финансирање и осигурање извоза на нивоу ОЕЦД прихваћених од свих земаља чланица. Споразум о смерницама за осигурање и финансирање извоза или ОЕЦД консензус ([http://webdomino1.oecd.org/olis/2004doc.nsf/Linkto/td-pg\(2004\)12-rev](http://webdomino1.oecd.org/olis/2004doc.nsf/Linkto/td-pg(2004)12-rev) Arrangement on Guidelines for Officially Supported Export Credits) је усвојен 1978. ОЕЦД консензусом дефинишу се правила кредитирања извоза роба и услуга с роком отплате од 2 и више година. Споразумом о смерницама за осигурање и финансирање извоза уз подршку државе се утврђују минималне каматне стопе за финансирање извоза, класификација земље према финансијској позицији земље дужника, максимални рокови кредитирања и услови отплате, везане и неvezане помоћи, адекватне цене премија (с обавезом да се достигне тачка рентабилности) и питања цивилног друштва (заштите средине, „одговорног” кредитирања, и борбе против корупције).

ПРОМЕНЕ У ПОСЛОВАЊУ АГЕНЦИЈА ЗА ОСИГУРАЊЕ И ФИНАНСИРАЊЕ АГЕНЦИЈА РАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА

Поред регулисања услова осигурања и финансирања извоза уз државну подршку путем ОЕЦД консензуса може се издвојити још неколико важних фактора који су подстакли глобалне промене у начину пословања националних агенција за осигурање и финансирање извоза.

— *Развој регулативе у оквиру Свешке трговинске организације (СТО) и елиминисање елемената субвенција с оријентацијом на дугорочну финансијску профитабилност у складу са Споразумом о субвенцијама и компензаторним мерама.*

У складу с важећом регулативом СТО Споразумом о субвенцијама и компензаторним мерама дефинишу се две врсте субвенција које могу нарушити трговину. То су извозне субвенције и употреба домаћих производа над увозом. Први тип субвенција даје могућност за смањивање цена извоза, а друга даје првенство домаћим производима. Извозни кредити који се одобравају уз подршку Владине агенције, одељења или приватне компаније која делује за рачун Владе уколико испуњавају услове наведене у делу 1. члану 1. се сврставају у дефиницију субвенције. Међутим, владина подршка извозном кредитирању која се не сврстава под бенефиције не класификује се као субвенција. У финансијском смислу, Влада може да обезбеди кредит по истим условима под којим зајмопримаоц може да добије од приватних извора финансирања и тада се кредит не сматра субвенцијом. Значи основ за дефинисање субвенције није подршка Владе већ се дефинише према тржишту. У делу 2, члану 3. под ставком (j) наводи се да је забрањена субвенција она која се даје уз подршку Владе за извозно кредитирање или осигурање извоза, када се стопе премије се дају испод тржишне цене и не покривају дугорочне опера-

тивне трошкове и очекиване губитке по програмима (break even point). У Споразуму под ставком (к) први пасус прописује да извозни кредити спадају под забрањене извозне субвенције када се одобравају испод трошка коришћених или прибављених Владиних средстава (на међународном тржишту капитала). Други пасус ставке (к) се позива на ОЕЦД Споразум и удаљава се забрањених извозних субвенција, креирајући „сигурну луку” (safe harbour) за агенције и прописује да оне треба да одобравају кредит у складу с каматним стопама дефинисаним ОЕЦД конвенцијом.

— *Директиве Европске Уније која ограничава државну подршку у области тржишних ризика и условљава поделу ризика на тржишне и нетржишне.*

Директива Европске Уније [Службени Гласник Ц 281, 17/09/1997, стр. 4—10] прописује обавезу за државе чланице Европске Уније да њихове државне агенције послове у области краткорочних осигурања извозних комерцијалних ризика морају да издвоје у посебна предузећа која послују на тржишту без гаранције државе, на бази тржишних принципа и механизма. Приватна осигуравајућа друштва не треба да трпе конкуренцију државних осигуравајућих агенција, иза којих стоји држава са својим буџетом јер су њихови финансијски системи довољно развијени да приватни сектор може да преузме краткорочне тржишне ризике. Потом је 2001. издата прва измена Саопштења Комисије државама чланицама где је Комисија је одлучила да измени дефиницију тржишних ризика у оквиру Европске Уније који сада укључују и некомерцијалне ризике који потичу из Европске Уније и ОЕЦД земаља чланица који су наведене у Анексу 1 Саопштења из 1997. Државна помоћ код краткорочних послова осигурања комерцијалног и некомерцијалног ризика извоза у земљама ОЕЦД нарушава конкуренцију јер ову врсту трансакција може преузети приватан сектор (приватна осигуравајућа друштва) јер се ту јавља тржишни ризик (marketable risk) који је приватни сектор у стању да осигура. Регулатива ЕУ, дакле дели ризик на тржишни (краткорочни комерцијални и некомерцијални ризик у земљама ОЕЦД) и нетржишни (некомерцијални ризик краткорочних трансакција за земље ван ОЕЦД-а, као и комерцијални и некомерцијални ризик средњорочних и дугорочних трансакција).

— *Транзиција од „made in,” ка „made by,” условљена глобализацијом која намеће измењивање производних центара великих мултинационалних компанија у земље у развоју због ниских трошкова производње.*

Када је у питању пружање подршке трансакцијама у којима учествују роба и услуге страног порекла све посматране агенције за осигурање и финансирање извоза покушавају на најбољи могући начин да поштују националне интересе и да поставе реална ограничења у подршци оваквих трансакција. Не постоји правило у ОЕЦД Смерницама које прописује обим подршке који се може пружити трансакцијама у којима уче-

ствују роба и услуге страног порекла, јер је на свакој земљи да развије свој оквир правила који штити њене националне интересе.

Можемо приметити да извозне политике које се тичу подршке трансакцијама у којима учествује и роба и услуге страног порекла зависе од величине земље, њене развијености и стандарда. Већина агенције за осигурање и финансирање извоза примењују различите проценте порекла стране робе за преференцијалну робу која потиче из земаља Европске Уније, или са којима имају билатералне споразуме или регионалне споразуме и поготово уколико извозник докаже да се остале компоненте за робу коју је потребно припремити за извоз не могу произвести у тој држави [International Trade Center 2000].

Према Аскарџу [Ascarì 2007] многе агенције као што је на пример, SACE у Италији, мењају свој фокус од робе и услуга „произведено у Италији” ка „произведено од стране Италије” све док њихове националне привреде, домаће компаније и њихови страни супсидијари, имају користи од овог приступа. Пре пет година већина агенција је захтевало да у укупном извозу буде присутно најмање 70—100% учешћа робе и услуга националног порекла, док данас мали број агенција прописује да роба и услуге националног порекла треба да буде више од 80%. Нагласак се помера од националног ка стратешком интересу јер је у интересу држава да се подрже компаније у развоју које могу да постану глобални учесници. Под ефектом глобализације многи извозници проширују свој ланац добављача, многе компаније су од пре неколико година преместиле своје фабрике за производњу у Кину, или своје информационе технолошке јединице у Индију. Од кључног значаја за дефинисање флексибилног приступа је политика Владе која има за циљ да помогне стварању нових радних места у земљи и која баш није присталица *outsourcing*-а. Ипак су неке од највећих земаља ОЕЦД заузеле став да је глобализација неминовна и да ће овим приступом можда смањити отварање радних места у једном сектору, али ће тако допринети стварању нових радних места у другим секторима. Пошто је циљ свих влада обезбеђење и подршка новчаном току својих националних компанија они узимају у обзир и друге предности као што су стварање будућих трговинских токова, улагање у истраживање и развој, и индиректно стварање радних места.

Табела 2. — Приказ прописаних услова ОЕЦД земаља за учешће робе и услуга домаћег порекла у укупном извозу 2002 године vs. 2007 године

	% учешћа према стандарду за национално порекло робе и услуга, 2002. година	% учешћа према стандарду за национално порекло робе и услуга, 2007. година
Ex-Im Bank SAD	85%	85%
Остале агенције из земаља Г-7 ОЕЦД	70%*	35%**
Агенције из земаља које не припадају земаљама Г-7 ОЕЦД	50%*	40%**

* 2002. године Агенције из Европске Уније су биле спремне да повећају учешће стране робе и услуга са 15% на 30% уколико је порекло стране робе из других земаља Европске уније

** најмање половина агенција може ићи испод прописаног стандарда уколико се ради о „одговарајућим националним интересима”

Извор: US Export-Import Bank [2007] Report to the U.S. Congress on Export Credit Competition, Export-Import Bank of the United States, Washington, 96 страна.

— *Стварање софистициранијих и компетитивнијих међународних тржишта кинешала, зубићак традиционалне поделе између националне и међународне политике и развој глобалне конкуренције.*

Још деведесетих година на тржишту су се појавила велика приватна осигуравајућа друштва који данас активно учествују у сегменту пословања агенција за осигурање и финансирање извоза. Европска Унија је дефинисањем „тржишних” ризика ограничила деловање агенција за осигурање и финансирање извоза и омогућила приватном сектору да активно учествује на тржишту краткорочног осигурања. Приватни сектор има стандардне производе за широко тржиште и не мора да се придржава правила прописаних ОЕЦД консензусом што значајно утиче на конкуритивност њихове понуде. Висока концентрација на тржишту осигурања последњих неколико година указује на три главне компаније које убедљиво покривају чак 80% тржишта осигурања кредита у свету, групе Euler Hermes (Немачка), Atradius (Холандија) и Coface (Француска).

Табела 3. — Процент тржишног учешћа агенција за осигурање извоза у 2005. години

Компанија	Тржишни удео (процент)
Euler Hermes	35.75
Coface	18.52
Atradius	21.89
Cedito y Caucion	8.77
CESCE	2.57
AIG	2.16
Mapfre	2.47
QBE	1.89
CGIC	1.71
Остали	4.27

Извор: Euler Hermes [2007]

Из наведеног се може закључити да су елементи као што је све већа глобална ликвидност, ниже каматне стопе, смањење политичког ризика земаља у развоју, и повећана финансијска интеграција током година дали подстрек приватним инвеститорима и зајмодавцима да активно учествују и подрже извоз у земље у развоју док агенције за осигурање и финансирање извоза у исто време и сарађују и такмиче се с приватним сектором. Ипак се мора нагласити да у развијеним земаљама агенције још увек преузимају комплексне средњорочне и дугорочне операције и покривају нетржишне ризике који приватни сектор не жели или не може да преузме. Добра ствар је да повећана конкуренција, између агенција које делују уз подршку Државе и приватних осигуравајућих друштава, ће сигурно имати за последицу побољшање квалитета постојећих производа и веће ефикасности у раду. У годинама које следе, потребно је још ја-

че ангажовање самих агенција на пољу диверсификације ризика, активног управљаја портфељом (техникама хедџинга, своповима) и понуде нових производа.

* * *

Мора се имати на уму да глобализација светске привреде намеће потребу и нашој земљи за веће укључење у светске токове и размену роба, услуга, рада и капитала, и самим тим за дефинисање савремених модела подршке извозу. Ова повећана комплексност трговине мора бити подстицај за разматрање садашњих привредно-економских околности у земљи, структурних промена у извозним секторима, повећање конкурентности домаће привреде, као и економске и политичке промене на циљним тржиштима, јер ови елементи могу утицати негативно на раст извоза Републике Србије. Иако се у Републици Србији ствара законски и макроекономски оквир, требало би што пре оспособити извозно оријентисана предузећа и створити одговарајућу институционалну подршку извозној активности и извозницима, посебно због очекиваног уласка у Европску Унију. Јасно је да је овом извозном сегменту извозницима у Србији потребна помоћ државе, па за његову ревитализацију Влада треба пронаћи и применити оптимална решења.

ЛИТЕРАТУРА

- Ascari R. Is Export Credit Agency a Misnomer, The ECA Response to a Changing World, SACE Working Paper No. 02, SACE, Rome, 2007, pp. 22.
- Euler Hermes (2007) Activity and Results 2006 Presentation, pp 15.
- Газивоца Ј. Осигурање извозних кредита. *Ревизија за право осигурања* број ½ стр. 34, Београд, 2004, стр. 34—35.
- Gianturco D. E. Export Credit Agencies: the Unsung Giants of International Trade and Finance, CT: Quorum Books, Westport, 2001, pp 2, 41—44.
- Илић А. Агенције за кредитирање извоза као део система подршке извозу, Српски економски форум радни документ, Београд, 2008, страна 19.
- International Trade Center. Rules of Origin in the Export Credit Insurance, International Trade Forum Issue 1, ITC, Geneva, 2001, pp. 15—16.
- Stephens M. The Changing Role of Export Credit Agencies, International Monetary Fund, Washington, 1999, pp 13.
- US Export-Import Bank. Report to the U.S. Congress on Export Credit Competition, Export-Import Bank of the United States, Washington, 2007, pp 96.
- World Bank. Implementation completion and results report on a credit in the amount of SDR 9.1 million and on an Italian grant in the amount of US\$8,920,714 to the Federal Republic of Yugoslavia for an export finance facilitation project, Report No: ICR0000597, Washington, 2008, pp. 22.

Правна регулатива

- Agreement on Subsidies and Countervailing Measures,
http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/24-scm.pdf
- Arrangement on Guidelines for Officially Supported Export Credits, TD/PG(2003)24, OECD, [http://webdomino1.oecd.org/olis/2004doc.nsf/L_inkto/td-pg\(2004\)12-rev](http://webdomino1.oecd.org/olis/2004doc.nsf/L_inkto/td-pg(2004)12-rev)

- Beme Union General Understanding
http://www.nexi.go.jp/insurance/ins_berun/pdf/berun1.pdf
- Council Directive 98/29/EC of 7 May 1998 on harmonization of the main provisions concerning export credit insurance for transactions with medium and long-term cover, Official Journal of the European Communities 19. 5. 98,
http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2005/february/tradoc_111158.pdf
- Communication of the Commission to the Member States pursuant to Article 93 (1) of the EC Treaty applying Articles 92 and 93 of the Treaty to short-term export-credit insurance (97/C 281/03), Official Journal C 281, 17/09/1997 P. 0004 — 0010,
http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2005/february/tradoc_111163.pdf
- Communication of the Commission to Member States amending the communication pursuant to Article 93(1) of the EC Treaty applying Articles 92 and 93 of the Treaty to short-term exportcredit insurance (2001/C 217/02), Official Journal. OJ C 217, 02.08.2001,
http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2005/february/tradoc_111164.pdf
- Communication of the Commission to Member States amending the communication pursuant to Article 93(1) of the EC Treaty applying Articles 92 and 93 of the Treaty to short-term export credit insurance (2005/C 325/11), C 325/22 Official Journal of the European Union 22.12.2005,
http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_130124.pdf
- Premium and Related Conditions: Explanation Of The Premium Rules Of The Arrangement On Officially Supported Export Credits (The Knaepen Package),
[http://www.oilis.oecd.org/oilis/2004doc.nsf/ENGREFCORPLOOK/NT0000458A/\\$FILE/JT00167196.PDF](http://www.oilis.oecd.org/oilis/2004doc.nsf/ENGREFCORPLOOK/NT0000458A/$FILE/JT00167196.PDF)
- Стратегија повећања извоза Републике Србије за период од 2008. до 2011. године, Службени гласник РС број 58/08.
- The Export Credit Arrangement 1978—2008. OECD, Export Credits Secretariat, Paris, 2008.
- Закон о спољнотрговинском пословању, *Службени гласник РС*, бр. 101/2005.
- Закон о Агенцији за осигурање и финансирање извоза, *Службени гласник РС*, бр. 61/2005 од 15. 7. 2005.
- Закон о Фонду за осигурање и финансирање спољнотрговинских послова, *Службени лист СРЈ*, бр. 3/2002 од 18. 1. 2002. године.

RECENT CHANGES IN BUSINESS PRACTICES OF THE EXPORT INSURANCE AND FINANCING AGENCIES

by

Jelena Vapa Tankosić

Summary

This paper analyzes the traditional main role of Export Credit Agencies (ECAs) which have from their founding been a tool for governments to support national companies in their export business and enhance the economy's capacity to penetrate foreign markets. Since 1919 when the first agency was established in the United Kingdom with the objective of guaranteeing exports to markets not covered by private insurers, ECAs have been the main promoters of national politics for providing coverage against commercial and non-commercial risks of export transactions. In the last years, in the light

of enhanced institutional and legal framework, global trade and financial integration, structural transformation in production organization, and the increasing role of the private sector, significant changes in the model of traditional export credit support have occurred.

Key words: Export Credit Agencies (ECAs), supporting export business, global trade, financial integration

*Душица Малинић
Бурђица Комленовић*

ОЦЕЊИВАЊЕ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ УЧЕНИКА¹

САЖЕТАК: Оцењивање је саставни, неизбежни део васпитно-образовног процеса и представља посебно осетљив сегмент наставне праксе. С тим у вези, циљ нашег истраживања био је усмерен на утврђивање и анализу мишљења ученика о оцењивању и наставницима у контексту оцењивања. Истраживањем је обухваћено 200 ученика из основне школе и 200 ученика из гимназије. Питања су груписана у три тематске целине (учениково опажање наставничких поступака у процесу оцењивања; идентификовање ученикових преферираних начини оцењивања и њихових реакције на оцену и пожељне и непожељне карактеристике наставника у контексту оцењивања из перспективе ученика). На основу наших налаза може се закључити да ученици сматрају: да наставници имају различите критеријуме оцењивања, да већина наставника има блажи критеријум у оцењивању слабијих ученика, да примењује оцену као дисциплинску меру и да се при оцењивању руководе оценама ученика из других наставних предмета. Оцена представља снажан мотиватор активнијег ангажовања ученика у настави, у којој ученици код наставника посебно цене редовно проверавање и објективно оцењивање, а замерају претерано строг и неуједначен критеријум оцењивања. Дате су и листе пожељних и непожељних карактеристика наставника у контексту оцењивања, а према опажењима ученика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: оцењивање, ученик, наставник, основна школа, гимназија

Оцењивање се може описати као „скуп педагошких поступака којим се ваљано, објективно, поуздано и прецизно утврђује у којем степењу одређена активност ученика, или исход те активности, има својства која су постављена као циљеви васпитно-образовног рада” [Havelka 2000: 165]. Проверавање и оцењивање обухвата праћење, мерење и вредновање напредовања ученика у настави и детерминише оцене из појединачних наставних предмета и оцене општег успеха [Реко 2002].

---

¹ *Найомена.* Чланак представља резултат рада на пројекту „Образовање за друштво знања”, број 149001 (2006—2010), чију реализацију финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Упркос бројним теоријским и истраживачким налазима из области докимологије, сасвим је извесно да и данас у нашим школама, на свим ступњевима образовања, још увек постоје неки елементи који ометају објективно оцењивање и вредновање ученичких постигнућа. Најопштије посматрано, у оцењивању се могу разликовати фактори који зависе од оцењивача и фактори који зависе од испитаника [Furlan 1964; Rot 1965; Grgin 2002; Janković 2002; Gojkov 2003]. Од оцењивача зависи: индивидуално схватање посебне важности појединих делова градива („ако ми ученик не зна то и то, не може добити прелазну оцену”), општи оцењивачки став наставника (строжији и блажи оцењивачи), грешке наставника у оцењивању („логичка грешка”, грешка диференцијације, грешка средине, грешка контраста, тенденција прилагођавања критеријума оцењивања квалитету одељења), „хало ефект”, тренутно расположење наставника, знање или незнање претходног испитаника и неки други фактори оцењивача (личне особине, искуство, уверења, темперамент). Од испитаника зависе: говорне способности ученика (елоквентност, релативна неодређеност одговора ученика), претходни успех (ученици који су опажени као бољи у одељењу добијају боље оцене од оних који се сматрају слабијим), тренутно стање ученика (емоционално, здравствено), пол, изглед и неки други фактори (уреднија деца, симпатичнија деца често добијају боље оцене).

Напред наведени фактори представљају значајне слабости постојећег система оцењивања и погодују стварању конфликтних ситуација на релацији наставник—ученик—родитељ. На изванредан начин, оцена представља прећутни исказ о једној личности, не само дијагностички, већ и прогностички. Све компоненте једне личности, које детерминишу начин одговарања ученика, треба да нађу свој израз у једном броју, односно цифри. Оцена коју ученик добије из неког предмета требало би да укаже на ниво овладаности одређеном наставном грађом за неки период. И поред тога што свака добијена оцена нема за ученика исту тежину у личном систему вредновања, оцене нису само израз ученичких усвојених знања која се мере, већ често израз односа с онима који мере, односно наставницима. Ако је оцена добра, односно у складу с ученичким очекивањима, онда се наставников однос процењује као позитиван. Неретко, ученици су склони да препознају слабе или ниже оцене од заслужених као наставникову несимпатију, искључујући при томе неке друге узроке који су могли довести до те оцене. Ученик који мора да прихвати слабе или оцене за које сматра да су ниже од заслужене, не мора и не може да прихвати значење које тим оценама придаје наставник. Од негативних импликација таквих оцена ученик се брани равнодушношћу, порицањем значаја оцена, став према школи постаје негативан, повећава се дистанца према наставнику и настава губи сваки смисао [Havelka, 2000]. Тако доживљена од стране ученика, оцена изражава став и мишљење наставника о њему [Билић, 2001]. Сваки успех се види као случајност, а лоша оцена у школи је поткрепљење лоше слике о себи. Овај самоомаловажавајући став често резултира коментаре типа: „Зашто бих опште покушавао? Свакако нећу успети” или „Чак и ако урадим успе-

шно, други ће рећи да сам varaо”. Резултат је низак *self*-концепт, а уз овакве претпоставке иницијатива тих ученика да нешто промене или спремност да прихвате промене је ограничена [Delisle & Berger 1990].

Опште је прихваћено уверење да су оцене са првог полугодишта далеко реалније од оцена добијених на крају школске године и да школски успех, као резултанта крајњих оцена није одраз стварног знања ученика, јер је критеријум оцењивања на крају године блажи. Другим речима, на крају школске године оцена губи своју реалну вредност, велики број јединица се претвара у такозване „педагошке двојке”, јер је у питању „дете које живи у тешким материјалним условима”, „интелигентно дете које ће научити кад му затреба” [Smiljanić 1966]. Према налазима неких истраживања [Havelka 1990], утврђено је да различити критеријуми оцењивања на полугодишту и крају школске године до највећих промена доводе у категоријама недовољних ученика (с 30% на полугодишту, број недовољних ученика је опао на 3% на крају школске године) и одличних ученика (с 21% на полугодишту број одличних на крају школске године је порастао на 40,2%). Осим тога, нису ретки ни притисци на наставнике да поправе оцену(е) како не би кварили општи успех ученика [Хавелка, Хебиб и Бауцал 2003].

С друге стране, наставници указују на извесне тешкоће при оцењивању ученика, а као најзначајније тешкоће наводе недовољан број часова, односно несклад између обима наставног градива једног предмета и времена предвиђеног за његову реализацију, као и велики број ученика у одељењу. Провера знања тестовима на крају класификационих периода, према мишљењу готово 60% наставника основних и средњих школа, најприкладнији је начин оцењивања, што свакако указује на потребу за већом објективизацијом у оцењивању [Ђуришић-Бојановић 2001]. Већи степен објективности може се постићи оцењивањем из угла предвиђених исхода и стандарда, с аспекта формативног и сумативног оцењивања [Kugiasou 2001; Хавелка, Хебиб и Бауцал 2003]. Формативно оцењивање може се означити и као подстицајно, развојно оцењивање које се одвија у току процеса учења и које усмерава ученике на одређене циљеве, садржаје и исходе. Његова улога је превентивна, јер може спречити појаву неуспеха, јер региструје податке о успеху ученика и тешкоћама на које наилази у активностима које се оцењују. Формативно оцењивање одговара на питања шта је ученик постигао, шта и како треба даље да учи. Наставници дају ученицима информације о њиховом напредовању у учењу и планирању даљег учења, а те информације су заправо „формативне” оцене или „описне” оцене. Сумативно (закључно) оцењивање има за циљ вредновање исхода остварених у одређеном периоду. Оно нам говори о томе колико је ученик научио у одређеном периоду, колико је овладао појединим садржајима и исходима који су одређени школским програмом. Сумативне оцене делом су исход формативних оцена.

Напред наведена разматрања значајно су допринела нашем опредељењу за истраживање процеса оцењивања у школској пракси.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ нашег истраживања је утврђивање и анализа мишљења ученика о оцењивању и наставницима у контексту оцењивања. Другим речима, интересовало нас је шта ученици мисле о оцењивању и активностима везаним за оцењивање и да ли се, у том погледу, разликују мишљења ученика основне школе и гимназије.

Основна метода која је била примењена у овом истраживању је аналитичко-дескриптивна метода. У току прикупљања података користили смо технику анкетирања, која је била праћена одговарајућим анкетним листом за ученике, конструисаним за потребе овог истраживања. Анкетни лист је садржао двадесет питања, осамнаест питања затвореног и два питања отвореног типа. Питања су груписана у три тематске целине. Прва група питања односила се на учениково опажање наставничких поступака у процесу оцењивања. Друга група питања била је усмерена на идентификовање ученикових преферираних начини оцењивања и њихових реакције на оцену, а у трећој групи предвиђена су питања о пожељним и непожељним карактеристика наставника у контексту оцењивања из перспективе ученика.

У истраживање су укључени субјекти из четири основне школе и две гимназије са територије града Београда. Анкетирано је 200 ученика од шестог до осмог разреда из основне школе и 200 ученика другог, трећег и четвртог разреда гимназије.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Прва група питања из упитника односила се на *учениково опажање наставничких поступака у процесу оцењивања*. Најпре смо од ученика тражили да процене како их већина наставника најчешће оцењује. Мишљења ученика основних школа су углавном подељена, с обзиром на то да подједнак број наводи да су најчешће оцењени реално (44,12%), односно нереално, сматрајући да оцена наставника није у складу с њиховим показаним знањем (43,63%). Мањи број основношколаца сматра да наставници оцењују престога (12,25%), а ниједан ученик није опазио наставничко оцењивање као превише благо.

У погледу процене наставниковог оцењивања ученици гимназије, у односу на ученике основне школе хомогенији су као група. Наиме, највећи број гимназијалаца је мишљења да наставници оцењују нереално (86,05%), док мали процент сматра да су оцене реалне (8,72%), а још мањи да су најчешће престоге (5,23%). Као и ученици основних школа, ни међу ученицима гимназије нема оних који сматрају да наставници имају благе критеријуме оцењивања.

Ученици оба школска нивоа процењују да критеријуми оцењивања наставника нису исти за све ученике (табела 1).

Табела 1. — Ученици о критеријумима оцењивања

Сматраш ли да наставници имају блажи критеријум оцењивања према слабијим ученицима?	основна школа (%)	гимназија (%)
Не, јер мисле да тако чине неправду бољим ученицима	8,12	36,04
Да, јер мисле да ће тако слабије ученике подстаћи на рад	43,80	24,62
Да, према ученицима који из објективних разлога слабије уче	48,98	39,34

Као што се из табеле може видети већина ученика оба школска нивоа сматра да наставници имају блажи критеријум оцењивања према слабијим ученицима и то чешће према онима за које процењују да објективно не могу боље да уче (основна 48,08%, гимназија 39,34%), а ређе због тога што мисле да ће неуспешне ученике тако више мотивисати и подстаћи на рад и учење (основна 43,80%, гимназија 24,62%). Међутим, занимљиво је да гимназијалци (36,04%), чешће него ученици основне школе (8,12%), сматрају да наставници имају уједначенији критеријум оцењивања према ученицима различитих нивоа школске успешности.

Добијени налази су већином у складу с налазима других истраживача из наше средине. Бројни теоретичари и практичари образовања указују да непостојање јединственог критеријума оцењивања, представља један од кључних проблема успешне наставе [Troj 1957; Furlan 1964; Rot 1965; Smiqanić 1966; Pongrac 1980; Havelka 2000; Grgin 2002; Janković 2002; Gojkov 2003; Хавелка, Хебиб и Бауцал 2003]. Сматра се да су критеријуми оцењивања наставника различити, а разноликост се огледа у томе чиме се наставници руководе у давању оцена: једни оцењују само знање које ученик показује приликом одговарања, други узимају у обзир породичне прилике ученика, трећи залагање ученика на часу, способности, владање и слично. Главни недостатак ових произвољних, субјективних критеријума оцењивања је у томе што они могу бити дијаметрално различити. Наставник је и оцењивач и инструмент мерења, иако мерење мора бити одраз мерне величине, а не мерног инструмента [Janković 2002]. У прилог наведеном говори и чињеница да један исти наставник приближно сличан одговор два или више ученика из различитих одељења не оцењује истом нумеричком оценом. Сматра се да наставникова опаженост квалитета одељења значајно утиче на давање појединачних оцена [Rot 1965; Grgin 2002], тако да оцена више представља ранг, с обзиром на знање целог одељења, него стварну меру знања ученика. Због тога се дешава да ученици с истим оценама у два различита одељења не поседују ни приближно исту количину знања из наставног предмета или неке наставне области. Ситуација се додатно усложњава када ученик нема прилику да поправи оцену, што поткрепљује опажање среће као кључног фактора успеха у школи.

Ученици из нашег узорка наводе да велики број наставника примењују оцену као дисциплинску меру на часа. Занимљив је податак да је примена оцене, као дисциплинске мере, учесталији облик понашања наставника у основној (44,16%), него наставника у средњој школи, односно гимназији (25,12%). Овај налаз је у складу с налазима неких других

истраживања у којима је утврђено да се наставник користи оценом као средством за одржавање дисциплине на часу [Janković 2002; Хавелка, Хебиб и Бауцал. 2003; Milanović-Nahod i Malinić 2004]. Давање нижих оцена због недисциплинованог понашања на часу представља учестало, али не и прихватљиво понашање наставника. Обично се немирном ученику поставе питања формално и садржински таква да његови одговори буду што слабији, а самим тим и праћени одговарајућом, нижом оценом. На тај начин, оцена постаје снажно средство власти наставника над учеником, збога чега ученици могу доживљавати школу као насиље над собом [Brkić-Devčić 2002].

Већина ученика оба школска нивоа (основна 80,04%, гимназија 91,11%) сматра да се велики број наставника при оцењивању руководи оценама ученика из других наставних предмета, које су евидентирани у разредној књизи. Ипак, на основу ученичке перцепције, може се закључити да је „пресликавање оцена” више заступљено међу наставницима гимназије, него међу наставницима основне школе. У пракси, опште је познато да оценом ученика у дневнику могу имати сугестивно дејство на наставника. На пример, у истраживању континуитета успеха ученика основне школе, утврђено је да више од половине ученика чији успех континуирано опада, сматра да се у оцењивању ученика наставници руководе оценама из других наставних предмета [Николић 1998]. Ако ученик има више слабих оцена у дневнику, наставник може очекивати пре слаб него добар одговор и може испољити извесну дозу неповерења према учениковом раду, ако је одговор био добар. Ова сугестивност наставника представља још један у низу недостатака традиционалног, нумеричког оцењивања.

Може се, дакле, рећи да давање дисциплинских оцена и усклађивање оценом с оценама ученика из других наставних предмета указују на наставничко недовољно познавање функција оценом и оцењивања што, вероватно, представља пропуст у њиховом базичном образовању и стручном усавршавању у току рада.

Преферирани начини оцењивања и реакције ученика на оценом. Полазећи од тога да за већину ученика оцена представља значајан подстицај успешног школског рада и учења, следећа група питања у нашем истраживању односила се на учениково опажање примене оценом као мотиватора учења, утврђивање преферираних начина оцењивања ученика и реакција ученика на оценом.

Од ученика смо тражили да се изјасне како их њихови наставници најчешће оцењују у циљу подстицања на школски рад и учење (табела 2).

Табела 2. — Ученици о оценом као мери подстицања

Наставници најчешће подстичу ученике на рад дајући:	основна школа (%)	гимназија (%)
Вишу оцена од заслужене	12,32	13,02
Нижу оцена од заслужене	35,58	59,42
Заслужену оцена	52,10	27,56

Већина ученика основне школе наводи да наставници подстичу на рад тако што ученику дају оцену коју је заслужио (52,10%). Мањи број основношколаца је мишљења да наставници дају нижу оцену (35,58%), односно вишу оцену од заслужене (12,32%) како би ученике мотивисали и подстакли да боље уче. У гимназији, већина ученика (59,42%) опажа да наставници, углавном дају ниже оцене од заслужених.

Какав ефект на ученика производи незаслужена нижа оцена у школи? (табела 3).

Табела 3. — Ученици о својим реакцијама на незаслужену нижу оцену

Како се осећаш када добијеш нижу оцену од оне за коју сматраш да си стварно заслужио:	основна школа (%)	гимназија (%)
Тешко ми је, губим вољу за учење	40,14	55,09
Улажем много труда и напора да поравим оцену	44,32	28,42
Равнодушан сам, учим као и раније	15,54	16,49

У ситуацијама када добију нижу оцену од оне за коју сматрају да су заслужили, ученици основне школе најчешће улажу додатни труд и напор да оцену поправе (44,32%). Нешто мањи број ученика изгуби вољу да учи и да се труди (40,14%), премда има и оних који испољавају равнодушност (15,54%). У гимназији, више од половине ученика који су, према сопственој процени, добили нижу оцену од заслужене, губи мотивацију и вољу да учи (55,09%). Значајно мањи број гимназијалаца улаже напоре да оцену поправи (28,42%), а најмање је оних ученика којима је свеједно, који су равнодушни и који настављају да уче као и до тада (16,49%).

Могло би се рећи да наставничко давање ниже оцене од заслужене делује подстицајније на ученике у основној школи него у гимназији у којој, очигледно, овакав приступ наставника више обесхрабрује него што помаже и мотивише ученика да се активније и више уложи у наставу и активности везане за њу.

Какав ефект на ученика производи незаслужена виша оцена у школи? (табела 4).

Табела 4. — Ученици о својим реакцијама на незаслужену вишу оцену

Како се осећаш када добијеш вишу оцену од оне коју си стварно заслужио:	основна школа (%)	гимназија (%)
Имам појачан елан, више учим да оправдам оцену	60,11	69,04
Равнодушан сам, учим као и раније	16,32	17,41
Губим вољу за учење, јер знам да ћу и са мало рада добити добру оцену	23,57	13,55

Виша оцена од заслужене делује подстицајно на већину ученика оба школска нивоа и утиче на њихове појачане напоре да оправдају наставничка очекивања (основношколци 60,11%, гимназијалци 69,04%). Међутим, занимљиво је да за готово четвртину ученика основне школе (23,57%), давање виших оцена од заслужених је контрапродуктивно, од-

носно неподстицајно. Оваквим поступком наставници утичу на опадање воље ученика за учењем, а подстичу развијање представа о томе како се са мало рада и труда може добити добра оцена. Може се рећи да поклоњена оцена више мотивише даје додатни елан за школски рад и учење гимназијалцима, него ученицима основне школе.. Занимљиво је да приближно сличан број ученика оба школска нивоа вишу оцену од заслужене недоживљава ни подстицајно ни обесхрабрујуће (основношколци 16,32%, гимназијалци 17,14%). Ови ученици испољавају равнодушност, без обзира на то што би награда, у виду веће оцене, требало да их додатно мотивише.

Већина ученика оба школска нивоа исказује већу мотивисаност за учење када им наставник образложи дату оцену (основношколци 52,13%, гимназијалци 85,16%), мада великом броју ученика у основној школи (47,87%) не смета ни оцена без наставниковог додатног објашњења. С друге стране, ученици оба школска нивоа наводе да редовно саопштавање оцена је карактеристика само мањег броја наставника (основна 64,21%, гимназија 65,41%).

У погледу учесталости оцењивања у току школске године, већина ученика основне школе преферира ређе наставниково оцењивање (44,26%), док већина гимназијалца (51,11%) чешће оцењивање наставника узима као значајан подстицај за школски рад и учење. Петина основношколаца и две петине гимназијалаца не увиђају значај ређег или чешћег оцењивања на подстицање мотивације за учење. Ове ученике највише мотивише оцењивање за одређени класификациони период, што практично значи да ови ученици уче кампањски, само за оцену која само себи постаје циљ и сврха учења.

Већина ученика оба школска нивоа улаже више напора и исказује већу мотивисаност за учење када им наставник најави да ће ускоро бити прозвани да одговарају (основна 76,14%, гимназија 93,02%). У складу с тим, ученици и преферирају да одговарају када су спремни и када се сами јаве (основна 76,04%, гимназија 93,12%), радије него када их наставник без неког ранијег наговештаја прозове (основна 80,17%, гимназија 71,12%).

На основу добијених налаза можемо закључити да оцена представља снажан мотиватор активнијег ангажовања ученика у настави. На основу начина на који је ученици доживљавају и реакција које код њих производи, могли би рећи да оцена углавном задовољава своју мотивацијску функцију. Ипак, поставља се питање да ли је таква мотивација у складу са савременим педагошким захтевима који се пред школу постављају? Ако ученик учи само због оцене или за оцену, већина активности престаје када ученик добије коначну оцену. Оцена не сме бити сама себи циљ, који потискује праве наставне и васпитне вредности школе. Оцена би требало да буде подстицај, али никако главни мотив рада и залагања ученика у школи. Осим тога, оцене треба да обавештавају ученика и родитеља о оствареном успеху у школи. Да би могла да испуни информативну функцију оцена мора бити објективна, односно заснована на објективним чињеницама, што реално још увек није. Као таква, пред-

ставља чешће извор сукоба између ученика, наставника и родитеља, него средство поузданог информисања.

Пожељне и непожељне карактеристике наставника у контексту оцењивања Интеракција између ученика и наставника заснива се на различитим облицима социјално прихватљивих и неприхватљивих облика понашања. Извесно је да наставници праве разлике међу ученицима и може се рећи да постоји подужа листа механизма помоћу којих успоравају или онемогућавају напредовање ученика. На пример, слабим ученицима дају мање времена да одговоре на постављено питање; задовољавају се слабим и непотпуним одговорима оцењујући их као тачне, што представља врсту неприкладног поткрепљења; чешће критикују слабе ученике за неуспех и ређе их похваљују за успех; обраћају им мање пажње и ређе ступају у интеракцију с њима; ређе испољавају љубазност према слабим ученицима, а на њихова питања дају краће и мање информативне одговоре; мање користе наставне методе које захтевају више времена у раду са слабим ученицима; ретко прихватају њихове идеје [Krwajić 2002].

У процесу оцењивања ученици различитог нивоа успешности, опажају поједине карактеристике наставника као мање или више пожељне. На пример, у нашем истраживању ученици оба школска нивоа код наставника посебно цене редовно проверавање и објективно оцењивање (основна 64,16%, гимназија 84,09%). Када су у питању непожељне карактеристике наставника, ученици основне школе сматрају да наставници претерано строго оцењују и то им уједно највише и замерају (40,07%). Највећи број ученика гимназије својим наставницима замерају што немају уједначен критеријум оцењивања (89,06%). Занимљив је податак да готово трећина ученика основне школе (32,31%) нема замерки на оцењивање наставника, што није у складу с њиховим напред наведеним исказима које смо већ интерпетирани. Овај налаз се може тумачити или ученичком недовољном заинтересованошћу за процес оцењивања или непознавањем критеријума оцењивања и функција оцене. Осим тога, налаз може указивати и на ученикову процену наставничког оцењивања само у односу на себе лично, а не у односу на колектив.

Како би смо детаљније уочили шта ученици препознају као пожељне или непожељне облике понашања наставника, последња два питања из упитника дефинисана су тако да је ученицима омогућено да наведу које облике понашања испољавају наставници чијим су оцењивањем задовољни и чијим оцењивањем нису задовољни.

На основу ученичких одговора, утврдили смо да наставници чијим су оцењивањем ученици задовољни већином испољавају следеће облике понашања:

1. објективно и реално оцењују;
2. дају јавну и образложену оцену;
3. исказују стрпљивост и разумевање док ученик одговара;
4. испитују ученика кад се он сам јави;
5. похваљују ученике и понекад дају вишу оцену која подстиче на рад;

6. оцењују целокупан рад ученика;
7. најављују обраду и испитивање градива;
8. испољавају другарски и коректан однос према ученицима.

С друге стране, наставници, чијим оцењивањем ученици нису задовољни, већином:

1. немају уједначен критеријум оцењивања, не оцењују објективно (престрого и брзо евидентирање слабих оцена, опраштање незнања „бољим” ученицима, издвајање „вреднијих” и „лењих” ученика);
2. не саопштавају оцене;
3. гледају друге оцене и тек онда евидентирају оцену коју не обрађују чак ни на инсистирање ученика;
4. не проверавају редовно знање ученика (писмене вежбе нису планиране и честе су на крају класификационих периода, то су најчешће и једине оцене које се не могу поправити и уписују се у дневник);
5. не подржавају, не храбре и не подстичу ученика на рад; вређају ученике погрдним речима и не питају ученике да ли су задовољни својим радом, знањем и оценом;
6. незаинтересовани су за развој ученика, не познају способности и интересовања ученика;
7. свој предмет сматрају најважнијим у школи;
8. дозвољавају да им лично расположења утиче на оцењивање ученика;
9. љути су, нервозни;
10. неукусно су одевени и неуредни.

* * *

На основу резултата нашег истраживања можемо закључити да још увек не постоје јединствени критеријум оцењивања што представља озбиљан проблем савремене школе, чије последице трпе сви учесници васпитно-образовног процеса. Предвиђене функције оцена само делимично задовољава, што доводи у питање оцењивање као процес вредновања ученичких постигнућа. Штавише, оцењивање представља један од најчешћих узрока конфликта између наставника и ученика [Vasić 2001] где једна страна у конфликту сматра да оцена није израз ученичких знања већ процена нечег другог. У том контексту, оцена и школски успех могу се посматрати као један од начина интерпретације ученика у односу на друге ученике, програм, друштвене циљеве, будући развој и као такви они су и предмет неспоразума и сукоба [Jelavić 1985].

Сасвим је извесно да је улога наставника вишеструко значајна у процесу наставе, а за оцењивање, па последично и постигнуће ученика, посебан значај имају наставниково понашање и наставникова очекивања од ученика [Argyrou & Rhoad 1999]. Наставниково понашање подразумева наставникове акције, поштовање и интересовање како за лично тако и за академско напредовање ученика. Наставниково понашање које поспењује успех ученика подразумева: издвајање времена за упознавање уче-

ника, усредсређивање на позитивне osobine ученика, подржавање веровања у ученикове способности и истраживање у смислу одређивања начина функционисања одељења. За оптималан успех ученика препоручује се да наставник покаже поштовање и подршку, нарочито неуспешним ученицима и да му је приоритет целокупан развој ученика. Насупрот томе, недостатак бриге или интересовања наставника представља најзначајнији фактор отуђивања ученика од школе. Позитивни ставови наставника према ученицима, стрпљење и поверење у способности ученика побољшавају постигнуће у школи. Наставницима се саветује да користе модел континуираног прогреса: формирају флексибилне групе које су базиране на ученичким потребама, а оцењивање и регруписање базирају на ученичком напретку [Bethani. *et. al.* 1995; Thruman & Wolfe 1999]. С друге стране, наставникова очекивања односе се на очекивања ученичких постигнућа у оквиру реалних образовних стандарда. Резултати истраживања указују да су наставникова очекивања у директној или индиректној вези с ученицима и да обично резултирају ученичко постигнуће образовних стандарда. Нека истраживања су показала да када наставници имају нереална очекивања, успех ученика се смањује [Bethani *et. al.* 1995]. Препоручује се постављање реалних очекивања за школским постигнућем ученика [Ford 1992].

У циљу избегавања неспоразума и сукоба, Киријаку [Kyriacou 2001], наводи основне циљеве школског оцењивања: обезбеђивање повратне информације наставницима о ученичком напретку; обезбеђивање педагошке повратне информације ученицима; мотивисање ученика; обезбеђивање евиденције напретка; изражавање садашњих постигнућа и оцењивање ученичке спремности за будућа учења. Уз уважавање поменутих циљева, оцена би имала дијагностичку вредност у односу на очекиване резултате, предвиђене стандарде образовања, али и могућност отклањања уочених грешки или побољшања укупних резултата. Задатак наставника и стручне службе школе је да помогну ученицима у откривању властитих потенцијала и проналажењу начина за постизање оптималних резултата.

Оцењивање је саставни, неизбежни део васпитно-образовног процеса. Занемаривање, запостављање или не придавање значаја оцењивању, значи запостављање једне од његових кључних функција, а то је подстицање целокупног развоја личности ученика.

ЛИТЕРАТУРА

- Буришић-Бојановић, М. Ставови наставника према проблемима у настави, *Зборник Института за педагошка истраживања*, бр. 33 (377—388). Београд: Институт за педагошка истраживања, 2001
- Николић, Р. *Континуиране усјеха ученика основне школе*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију, 1998
- Хавелка, Н., Е. Хебиб и А. Бауцал: *Оцењивање за развој ученика*. Београд: Министарство просвете и спорта и Бритисх Цоунцил, 2003

- Arroyo, A. A & R. Rhoad. Meeting diverse student needs in urban schools: research-based recommendations for school personnel, *Preventing School Failure*, Vol.43, No. 4, 1999, 145—153.
- Bethani, N. *et al.* What works with low achievers?, *ERIC Document Reproduction Service*, No. ED 383434, 1995.
- Bilić, V. *Uzroci, posljedice i prevladavanje školskog neuspjeha*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2001.
- Brkić-Devčić, V. Kažnjavanje ocjenama, *Škola bez slabih učenika* (121—123). Pula: Filozofski fakultet, 2002.
- Buljubašić-Kuzmanović, V. Kvalitativno i kvantitativno vrednovanje odgojno-obrazovnog procesa; *Praćenje i ocjenjivanje školskog uspjeha* (85—90). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2002.
- Delisle, J. & S. L. Berger. *Underachieving gifted students*, Eric-Rieo, 1990.
- Ford, D. Y. Determinants Of Underachievement As Perceived By Gifted, A Average, And Average Black Students, *Roeper Review*, Vol. 14, Issue 3, 1992, pp. 130—137.
- Furlan, I. *Upoznavanje, ispitivanje i ocjenjivanje učenika*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1964.
- Gojkov, G. *Dokimologija*. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača, 2003.
- Grgin, T. Metrijska vrijednost tradicionalnog ocjenjivanja znanja u školama; *Praćenje i ocjenjivanje školskog uspjeha* (13—17). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2002.
- Havelka, N. *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.
- Havelka, N. i sar. *Obrazovna i razvojna postignuća na kraju osnovnog školovanja*. Beograd: Institut za psihologiju, 1990.
- Janković, J. Školska dokimologija, zablude, opasnosti i mogućnosti; *Praćenje i ocjenjivanje školskog uspjeha* (64—72). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2002.
- Jelavić, F. Učenik i školski uspjeh, *Odgov i škola* (163—173). Zagreb: Školske novine, 1985.
- Krnjajić, S. *Socijalni odnosi i obrazovanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja i Viša škola za obrazovanje vaspitača, 2002.
- Kyriacou, C. *Temeljna nastavna umijeća*. Zagreb: Educa, 2001.
- Milanović-Nahod, S i D. Malinić. Aktuelno stanje školskog sistema u Srbiji i pravci promene, *Škola bez slabih učenika*, Pula: Filozofski fakultet, 2004: 250—256.
- Peko, A. Školski (ne)uspjeh; *Praćenje i ocjenjivanje školskog uspjeha* (39—47). Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2002.
- Pongrac, S. *Ispitivanje i ocjenjivanje u obrazovanju*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.
- Rot, N. *Merenje uspeha u učenju*. Beograd: Rad, 1965.
- Smiljanić, Đ. *Neka pitanja ocjenjivanja učenika*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika socijalističke republike Srbije. 1966.
- Thrumman, R.& K. Wolfe. Improving academic achievement of underachieving students in a heterogeneous classroom, *ERIC Document Reproduction Service*, No. ED 431549, 1999.
- Troj, F. *Prilog pitanju proveravanja znanja i ocjenjivanja učenika u našim školama*. Beograd: Nolit, 1957.
- Vasić, A. Šta je školski uspeh učenika?, *Pedagoška stvarnost*, br. 9—10, 2001: 697—725.

GRADING FROM THE PERSPECTIVE OF PUPILS

by

Dušica Malinić and Đurđica Komlenović

Summary

Grading is an integral, inevitable part of educational-upbringing process and presents an especially sensitive segment of teaching practice. With regard to that, the aim of our research was directed towards determining and analysing what pupils think about the process of grading and teachers in the context of grading. This research comprised 200 primary school pupils and 200 grammar school pupils. The questions were grouped into three thematic wholes (pupil's perception of teacher's actions in the process of grading; identification of pupil's preferred ways of grading and their reactions to grades and desirable and undesirable characteristics of teachers in the context of grading from pupil's perspective). On the basis of our findings, it can be concluded that pupils think: that teachers apply lower criteria when grading bad pupils, that they use grades as a disciplinary measure and that they are guided by pupil's grades in other subjects when grading. The grade is a strong motivator of a more active engagement of pupils in teaching process, where pupils especially appreciate regular checking and objective grading in teachers and object to excessively strict and unequal criterion of grading. The paper also provides the lists of desirable and undesirable characteristics of teachers in the context of grading, perceived on the part of pupils.

Key words: grading, pupil, teacher, primary school, grammar school

Саша Недељковић

ЉУБА ЈОВАНОВИЋ — ДРЖАВНИК ИЗ БОКЕ

САЖЕТАК: Љуба Јовановић припада поколењу које је припремало, организовало и остварило ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. Као гимназијалац основао је с друговима у Котору 1876. ђачку дружину „Бранко Радичевић”, која је ширила слободарски дух међу омладином Боке. Када је 1882. избио други бокељски устанак у Кривошијама чланови дружине решили су да напусте гимназију и да се придруже устаницима. После слома устанка пребегао је у Србију. У тој средини, за њега новој и непознатој, крчио је путеве до највећих части и звања једино властитом вредношћу и способношћу. Био је један од иницијатора великих националних и културних друштава, чије се дејство осећало на читавом Словенском Југу: Сокола, Народне одбране, Српске књижевне задруге. У бокоаторској средини никла је идеја да Љуба Јовановић буде носилац листе Радикалне странке у Далмацији због његових личних веза с родним крајем. Иако је био на водећим положајима у Србији и Краљевини СХС остао је поштен: водио је борбу против корупције у Народној радикалној странци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Котор, Други бокељски устанак, Кривошије, Народна радикална странка, Српска књижевна задруга, Соколи

Љуба Јовановић је рођен у Котору 2. фебруара 1865. Отац Лазар Јовановић богати трговац, родом из Рисна, старином из Херцеговине, поседовао је винарију и брод у Котору [Дробњаковић 2003: 150]. Плаћао је један од највиших пореза у Боки. Мати Олга била је из угледне породице Лазаревић из Баошића. Имао је сестру Марицу (Котор 10. 8. 1868 — Дубровник 4. 11. 1923) удату за Вука Пипера. Похађао је Српску православној фондациону школу од своје четврте године. У Котору је завршио основну школу и седам разреда гимназије. Није желео да буде трговац или аустријски државни чиновник, већ да студира медицину како би као лекар могао остати у Боки. Као гимназијалац основао је с друговима 1876. илегалну ђачку дружину „Бранко Радичевић”, која је ширила народну књигу и слободарски дух међу омладином Боке. Један од чланова дружине Јован Бућин забележио је: „Баш кратко вријеме испред самог устанка, неколико старијих ученика которске гимназије и свршених гим-

назиста а чланова 'Јединства', основаше у Котору тајно удружење под именом 'Бранко Радичевић', са књижевним и политичким сврхама. Вођа и душа тог удружења бијаше пок. Љуба Лазарев Јовановић, каснији српски министар, велики државник и књижевник. У његовој кући бијаше зборно мјесто, гдје су се читали и критиковали разни књижевни радови и одакле су се тајним путевима слала писма усташама и бодрила их на устанак. У тој кући написани су за вријеме устанка многи патриотски чланци и преко Црне Горе отпремљени у Београд да се штампају у листу *Истиок*." [Бућин 1929: 39—40]. Најактивнији чланови били су: Љуба Јовановић, Божидар Перацић, Филип Ковачевић, Данило Живаљевић, Петар Ј. Сундечић, Васо Франичевић, Антун-Тончи Фабрис, Владимир Будисављевић и Андрија Рађеновић [Злоковић 1975: 244]. Чланови дружине учествовали су у свим јавним противаустријским акцијама и родољубивим приредбама у Котору. Извели су 1877. на сцени которског позоришта одломке из *Горског вијенца* П. П. Његоша [Антовић 1998: 157]. Када је 1882. избио други бокељски устанак у Кривошијама чланови дружине решили су да напусте гимназију и да се придруже устаницима. Пришао је устаницима заједно са својим друговима матурантима Данилом Живаљевићем и Андријом Рађеновићем и професором гимназије Ристом Ковачићем. Један од њих записао је: „У 1 сат, после поноћи, изашли смо на главна градска врата, остала су била затворена, па преко Црногорског Пазара и 'Праћишта' и осванули смо на црногорској граници. ... Ту смо пољубили слободан камен српске земље и кренусмо за Његуше, где смо, ... у пролазу, срели Сима Матавуља и с њим се дуго задржали у разговору. Са Његуша кренусмо граховским путем и дођосмо у Кривошије, у чету Аћима Суботића. Ту смо се борили заједно са усташама, бодрили их и дизали дух и наду у победу. ... Љубо био је увек одважан, храбар, издржљив" [Ковачевић 1940: 22; Дробњаковић 2003: 150]. Борио се у устаничкој чети на Леденицама (више Рисна). Преки суд осудио га је због учешћа у устанку. После слома устанка пребегао је у Црну Гору, а одатле преко Цариграда и Одесе Дунавом септембра 1883. прешао у Србију. Група бокељских устаника је заједно с њим, Теловићем и Милошевићем прешла у Србију. Због сметњи београдске полиције, Милан Ђ. Милићевић израдио му је допуштење министра унутрашњих дела Милутина Гарашанина да се може слободно бавити у Београду. У Београду је положио матуру и наставио школовање на Великој школи (1883—1887) као стипендиста српске владе [Злоковић 1975: 247]. Милићевић га је увео у круг својих пријатеља, међу којима су били С. Новаковић и Љ. Ковачевић. Од њих је научио да треба радити савесно и озбиљно, радити прво за народ, а себе и своје користи стављати на последње место. Као добровољац у чети великошколаца учествовао 1885. у српско-бугарском рату и тешко је рањен у ногу код Сливнице. Услед рањавања је храмао, због чега је добио надимак Патак. Кад је 1903. основан Централни револуционарни тајни одбор у Београду постао је члан пропагандне секције одбора. Одбор је радио на организацији четничке акције у Македонији [Симић 1998: 56].

На Великој школи сем српске историје посветио је посебну пажњу изучавању историје српске књижевности. Био је један од најбољих ученика Светислава Вуловића, кога је, после његове смрти, неко време наследио на Катедри историје српске књижевности на Филозофском факултету Велике школе. Пошто је завршио историјско-филолошки одсек Велике школе био је 1887—1889. наставник у Реалци и Учитељској школи у Београду. Положио је 1888. професорски испит из српске историје, српског, старословенског и историје српске књижевности. Од 1889—1894. и 1895—1898. професор је у Другој мушкој гимназији у Београду. Директор гимназије бирао је најбоље професоре за своју гимназију. Као професор II београдске гимназије покренуо је оснивање ђачке дружине „Гимназијалац” и био њен председник. Био је изабран у Лексикографски одсек СКА, основан 12. априла 1893, радио је на Речнику српског језика. У гимназији у Пожаревцу предаје као професор од 1894—1895, када је враћен у Београд. Крајем 1899. изабран је за доцента на катедри историје српске и јужнословенске књижевности на Филозофском факултету Велике школе. Од 1889. до 1901. с прекидима био је члан Главног просветног савета. У периоду 1901—03. је управник (библиотекар) Народне библиотеке. Дао је извештај о Библиотеци за 1902. са свестраним критичким освртом о раду и недостацима. Један од оснивача Српског друштва за чување народног здравља 19. 5. 1902. Од 1903. до 1909. је на Катедри за српску историју на Великој школи и Универзитету. По оснивању Универзитета постављен је 26. 2. 1905. за професора универзитета. Био је члан првог универзитетског савета који је одлучивао ко ће од професора Велике школе постати професор Универзитета [Тешић 2000: 539]. Универзитетски сенат изабрао га је 9. 3. 1905. за продекана. Од 45 професора универзитета само он није студирао на неком од европских универзитета. Предавања на Великој школи и универзитету, од 1903. до 1909, посветио је српској историји од 11. до 14. века. Катедру на универзитету оставио је јуна 1909. када је постао члан владе С. Новаковића. Отада је све своје снаге посветио националном раду. Предавао је историју краљевићу Александру Карађорђевићу. Био је члан сталне испитне комисије за полагање професорских испита из историје 1910—13.

Почео је да пише у гимназијској дружини „Бранко Радичевић” а наставио је у великошколском друштву „Побратимство”. Објављивао је расправе и чланке из књижевне историје и критике у разним часописима, припремао за штампу књиге, писао предговоре или их снабдевао коментарима. Критике и реферате објављивао је у *Босанској вили*, *Колу*, *Делу*, *Српском књижевном гласнику*, *Наставнику*, *Просветном гласнику*, *Јавору*, *Одјеку*, а краће популарне чланке у *Требевићу*, *Колу*, *Делу* и *Одјеку*. Један је, и то најмлађи, од 17 оснивача Српске књижевне задруге 22. 3. 1892, њен први секретар, председник 1904—06; организатор њене културне и књижевне делатности до 1906. У његовој редакцији изишло је десетак књига СКЗ. Написао је предговоре за *Бакoњу фра Брне С. Матавуља*, *Пријовешке* Л. К. Лазаревића (I и II), *Причања Вука Дојчевића* Ст. М. Љубише, *Људско срце* И. Вукићевића. Из књижевне критике значајнији су му радови о Стефану Митрову Љубиши и Лази Лазаревићу. За-

друга се трудила да књигом духовно повеже све српске крајеве. Један је од оснивача Академског певачког друштва „Обилић” 1884. и као професор, неко време председник. Био је један од оснивача Дружине књижевника и уметника 1892. Један од оснивача Професорског друштва 1888. и један од најистакнутијих његових чланова. Један је од покретача часописа *Дело* (1893) и један од оснивача и члан уређивачког одбора *Српског књижевног гласника* (1901). Оснивачи *Гласника* хтели су да политичку мисао Србије дигну на висину политичке мисли Западне Европе. Око *Гласника* се окупило све што је представљало вредност у српској култури. Био је краће време уредник *Насљавника* (1893—1894), органа Професорског друштва, затим директор и уредник *Новог животоа* (1922—1926). Од 1896. до 1898. радио је у Одбору за издавање Вукових дела. С Ристом Одавићем и Јованом Скерлићем био у одбору за уређење српског дела *Југословенског алманаха*.

Још у гимназији заволео је историју. У класичној Которској гимназији научио је грчки, латински, италијански (језик наставе), знао је немачки и француски. Први почеци научног рада били су посвећени историји Приморја (Дукљанинова Прапратна, *Старинар*, 1884). Из историје српског народа највише је проучавао време пре Немање, период између маричке битке и политичке пропасти у 15. веку и догађаје из 19. века. Његова марљивост одмах бива запажена од професора и научника Љубе Стојановића и Љубе Ковачевића, којима убрзо постаје сарадник. За своју научну оријентацију и методолошку спрему највише је дуговао Љуби Ковачевићу. У то доба водила се борба између патриотске и нове историјске школе. Иако родољуб као историчар придружује се представницима критичког метода у проучавању историје. Синтетички рад на критичкој историји српског народа започели су Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић 1893—1894. Заједно с Љубомиром Ковачевићем објавио је *Историју српског народа I—II*, (1893—1894). Под овим називом појавила су се два дела: прво, за средње школе, до краја 15. века, и друго, популарно писано, од кога су излашле само прве две књиге које обухватају период до 11. века. Дао је прилоге из историјске географије (Дукљанинова Прапратна), расправљао о хронологији (Прилошци хронологији живота Стевана Немање и Светог Саве, 1901), спремио је и предговором снабдео *Историјске и етнографске сјисе* В. Ст. Караџића. Написао је прилоге о Ђурђу Бранковићу (1896), Вуковом раду на историји (1897) и Јовану Рајићу (1902). Највећи део свог рада посветио је средњовековној босанској историји. Одговорио је у *Делу* и *Бранковом колу* на књиге о хрватском државном праву на Босну и Херцеговину. После чланака објавио је књигу *О прошлости Босне и Херцеговине I* (Београд, 1909). Писао је о Босни с почетка VII до средине XII века (*Бранково коло*, 1900) и учинио прве кораке у изучавању личности Стјепана Вукчића Косаче. О Косачи је објавио монографију Стјепан Вукчић Косача (*Глас*, XXVIII, 1891) у којој је описао првих десет година његовог деловања. Значајнији су му радови *Рајтовање Херцега Свјетлана с Дубровником 1451—1454* (1888), *Свјетлан Вукчић Косача* (1891) и *Свјетланин српског устанка* (1904). У књизи *Свјетланин српског устанка* истакао је утицај устанка на окол-

не српске области. Као историчар ослањао се на најбоље тековине Руварчевог методолошког завештања. У својој расправи о Ђ. Бранковићу (Ђорђе Бранковић, лажни потомак старих српских деспота, *Дело*, књ. 11 и 12) бранио га је од многобројних Руварчевих оптужби. Његов рад као историчара истиче се савесним приступом. Његове расправе рађене су на основу свих тада приступачних и штампаних извора. Услед појаве новог изворног материјала брзо су застаревале. Историјске расправе објављивао је у часописима *Стираринар*, *Глас Српске краљевске академије*, *Годишњица Николе Чујића*, *Коло*, *Одјек*, *Нови Требевић*, *Дело*, *Дневни лист* и *Просветни гласник*. Трајна вредност Љубе Јовановића као историчара је што је био један од заслужних прегалаца за коначну превагу критичког правца у српској историографији, крајем 19. и почетком 20. века [*Енциклопедија српске историографије* 1997: 414]. Пошто је с Љубом Ковачевићем завршио обрачун с романтичарима и дилетантима, створене су могућности за појаву многих млађих научника који су схватања нове историјске школе са све више успеха остваривали у својим радовима. Спада у ону генерацију наших истакнутих научника која национални и политички рад није делила од научног и васпитног, и која је све своје амбиције потчињавала да свом народу послужи што боље и корисније. Политички живот и државни послови прекинули су његов даљи рад на научном пољу. За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 6. 1. 1890. с 25 година, а за редовног члана 7. 2. 1900. Краљ Александар Обреновић доделио му је 11. септембра 1900. Орден Светог Саве IV реда. У својој кући окупљао је и помагао, колико је могао, сиромашне ученике. Нарочито се заузимао за ђаке из Старе Србије, Црне Горе, Далмације и Босне и Херцеговине. Као министар просвете 17. новембра 1911. формирао је одбор за утврђивање текста светосавске химне. За прерађену верзију ранијих текстова С. Мокрањац компоновао је музику [Ђуровић 2004: 422].

После завршене Велике школе, као суплент, ступио је 1886. у Народну радикалну странку. Иако су његови најбољи пријатељи били чланови напредњачке странке, ступио је у радикалну странку, која је у својој програму истакла борбу за политичке слободе, ослобођење и уједињење српског народа. Радикали су водили борбу против спољне (аустро-филске) и унутрашње аутократске политике Обреновића. Кад је 1902. део радикала око Пашића прихватио октроисани устав краља Александра Обреновића Љ. Јовановић се с Љ. Давидовићем, Ј. Продановићем и Љ. Живковићем одвојио и основао Самосталну радикалну странку [*Хрватска енциклопедија*: т. IV, 572]. Касније се вратио у Народну радикалну странку. У странци се заједно с Јованом Ђајом бавио положајем српског народа изван Србије. Одржавао је срдачне везе са Савом Бјелановићем, прваком приморских Срба. Био је у друштву с учесницима бокелског устанка који су живели у Београду. Одржавао је срдачне везе са Симом Матавуљем. У радикалној странци истакао се 1892. својим полемикама у *Делу*. Изабран је 1905. као посланик радикалне странке за округ врањски. Године 1906. изабран је за потпредседника, а 1907. за председника Народне скупштине. Ушао је 1908. у Главни одбор Ради-

калне странке. Као добар говорник одушевљавао је слушаоце својом говорничком вештином. Залагао се да Србија склопи српско-бугарско-црногорско-румунски савез и да се културно и војнички што боље спреми за борбу за ослобођење и уједињење. Томаш Масарик посетио је Београд због Велеиздајничког процеса. Том приликом разговарао је и с Љ. Јовановићем. Од 16. 6. 1909. до 12. 9. 1910. био је министар унутрашњих дела у концентрационом кабинету Стојана Новаковића. Спречио је у лето 1910. прелазак групе четника у Босну. Полиција их је разоружала и спровела у Београд [Јовановић 1920: 2]. Од 25. 6. 1911. до 22. 11. 1914. био је министар просвете и црквених послова. Министарство просвете прописало је 5. 7. 1911. Правила за руковање школским фондовима. Донет је 23. 6. 1912. Закон о изменама и допунама Закона о средњим школама. Дан Светих Ћирила и Методија проглашен је за школски празник. Због националног рада свештенства заузимао се за богословију Св. Саве, а после балканског рата, и за богословско-учитељску школу у Призрену [Липовац 1928: 468]. У ратним условима донета је 19. септембра 1912. наредба средњим школама да се предавања држе са смањеним бројем часова и да се школе могу распустити по наређењу војних власти. Закон о регулисању школског рада у ратним условима донет је 2. маја 1913. Наређено је 26. јуна 1913. да се сви београдски учитељи и учитељице који нису на војној дужности јаве за рад у болнице. Упутио је апел просветним радницима да се јаве на рад у ослобођеним крајевима. Организовао је да рад средњих и основних школа у ослобођеним крајевима почне крајем 1913. [Министри просвете Србије 1994: 136]. Пре Првог светског рата, као потпредседник и председник Народне одбране, радио је на окупљању националних прегалаца из свих југословенских крајева. Његов дом био је збориште оних који су долазили у Београд по националном послу. Од Словенаца сарађивао је с Ником Жупаничем. Био је члан групе истакнутих јавних радника коју је окупило крајем августа 1914. министарство иностраних послова. Група је на основу науке требала да формулише српске ратне циљеве у смислу стварања југословенске државе. Мишљење ове групе битно су утицала на формулисање српског ратног програма. Њихов програм је изражен у српској циркуларној ноти од 4. 9. 1914. [Екмечић 1973: 87; Протић 2000: 194]. Министар унутрашњих дела био је од 22. 11. 1914 до 3. 11. 1918. После договора с њим Мирко Комненовић, старшина Српске соколске жупе на Приморју, упућен је 24. 7. 1915. из Ниша у Русију да међу заробљеницима и пребезима прикупља добровољце. Влада је стигла у Скадар 28. новембра 1915. Пошто је прибавио довољно доказа о недозвољеним радњама официра из организације „Уједињење или смрт” министар унутрашњих послова Љ. Јовановић је по одлуци владе 12. децембра 1916. упутио президијал министру војном генералу Терзићу [Драшковић 2006: 241; Јанковић 1967: 66—68]. Био је против суђења Апису сматрајући да ће оно лоше утицати на морал у војсци и народу и угрозити углед Србије код савезника. Предлагао је Пашићу да се Апис пензиониса [Мекензи 1996: 223]. После рата био је оптуживан да је као министар унутрашњих дела одговоран за Солунски процес. Као одговор на оптужбе обја-

вио је у *Самоуправи* 1920. фељтон о организацији „Уједињење или смрт” оптуживши је за преторијанска сплеткарења. Учествовао је у преговорима с Југословенским одбором на Крфу. Примио је у свом стану у Београду 1918. делегацију Главног Одбора у Новом Саду (Јаша Томић, Васа Стајић и др Павлас). Истакао је делегацији да је жеља владе Србије да се Војводина прикључи Србији независно од Загреба. Др Павлас прихватио је жељу српске владе, а Васа Стајић био против [Стајић 1929: 159]. Учествовао је у преговорима с изасланицима Народног вијећа 28. 12. 1918. У присуству Стојана Протића и Љубе Јовановића 30. 12. 1918. коначно је ревидирана и прихваћена адреса и одговор на њу који су предложили чланови српске владе. На дан Уједињења, 1 децембра 1918. изјавио је: „Ево дана и часа на који је мислило и за који је радило, за који је страдало и за који је живело наше племе. ...Наш је народ данашњим делом доживео највећи догађај своје историје ... Све што смо у прошлости имали, најбоље и највише у племену нашем, радило је за овај велики чин, који је данас, ево, свршен.” [Око Соколово 1936: 1]. Председник владе Стојан Протић известио је 29. 12. 1918. Народну скупштину Србије о државном уједињењу југословенских земаља Прводецембарским актом. Као председник Народне скупштине изјавио је да Народна скупштина прихвата свршени чин уједињења, што је Народна скупштина Србије прихватила акламацијом [Чулиновић 1961: 177]. После тога отишао је на своју дужност у Државни савет. Остао је у Савету до краја 1920. када је пензионисан, пошто се примио посланичког мандата за Уставотворну скупштину. Делегација на челу с Љубом Јовановићем тражила је у Београду да Бока буде самостална област. На њихов захтев министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић издвојио је Боку из састава Далмације. Уз његову подршку 1920. године Дубровачка област издвојена је из састава Далмације. У бококоторској средини никла је идеја да Љуба Јовановић буде носилац листе радикалне странке у Далмацији због његових личних веза с родним крајем. На изборима за Уставотворну скупштину био је носилац листе Радикалне странке у Далмацији. Говорио је на великом предизборном скупу у Дубровнику одржаном 23. 11. 1920. У свом говору истакао је улогу радикала у стварању јединствене државе и „народног и државног јединства”. Током предизборне кампање уз њега је био његов рођак Васа В. Пипер као секретар. Био је изабран за посланика у далматинском јужном изборном округу (которско-дубровачко-сплитском). На наредним изборима 1922. изабран је у оба далматинска округа, јужном и северном (шибенско-затарском). Пред изборе посетио је Конавле и Жупу дубровачку. Обраћајући се Дубровчанима истакао је да су у прошлости показали „радиност и подузетност”, а да ће у новој држави заузети „оно уважено мјесто које Дубровнику припада према славној прошлости, према географском положају и природним лепотама.” [Кривокапић-Јовић 2002: 284, 291; Поповић 1934: 315; Мирошевић 1992: 68, 88, 89, 112]. На Уставотворној скупштини у име Радикалног клуба говорио против поделе на шест покрајина и противио се историјским границама покрајина. Истицао је да Срби у Хрватској не желе да се очува оно стање које би Хрвати хтели очувати. Сма-

трао је да би у аутономним покрајинама оживели стари верски сукоби [Петрановић, Зечевић 1987: 143, 150]. Залагао се за јединствену државу са широким обласним самоуправама. Тежио је да се односи с католичком црквом уреде конкордатом с Ватиканом. Његовом интервенцијом створена је јуна 1920. Државна комисије за руске избеглице. Као председник комисије од 1920. до 1927. чинио је све да се помогне руским избеглицама. Објавио је 1921. рад *Руси у нас*. У чланку „После Видова дана 1914. год.” (у књизи *Крв Словенсџва*, 1924) тврдио је да је српска влада знала за припремање атентата на аустријског престолонаследника Франђу Фердинанда и да је, без успеха, предузимала кораке да спречи атентаторима прелазак из Србије у Босну. Та тврдња изазвала је велику полемику у Америци, Енглеској и Немачкој. Национални борац Божићар Никашиновић нападао га је заједно с Пашићем и Протићем у листу *Српска заветна мисао*, која је излазила у Панчеву од 1921, зато што су разоравали народну мисао ширењем идеје о Југославији. Од 1922—23. је министар вера, од 1923—24. председник Народне скупштине и потпредседник Главног одбора Радикалне странке. После Николе Пашића био је најистакнутији страначки предводник [Антонић 2006: 68]. Насупрот Пашићу сматрао је да треба изићи у сусрет свим разложним жељама хрватских политичара [Поповић 1934: 316]. Вођство ХРСС упутило је 10. априла 1923. у Београд своје делегате Влатка Мачека и Јурја Крњевића на преговоре с Љ. Јовановићем. Пошто је Пашић поднео оставку 17. 7. 1924, краљ је Љ. Јовановићу понудио мандат за образовање коалиционе владе. Када је посланички клуб радикалне странке пристао да Љ. Јовановић образује владу, Пашић је сазвао Главни одбор радикалне странке који је одбацио краљев предлог. Да не би изазвао расцеп у радикалној странци Љ. Јовановић је вратио мандат. Сматран је утицајним човеком у Двору [Аврамовски 1986: 51, 252, 304]. Као председнику Народне скупштине обраћали су му се прваци опозиционих странака тражећи помоћ. Шефови странака Опозиционог блока Љуба Давидовић, др Антун Корочец, др Мехмед Спахо, Павле Радић и Настас Петровић на састанку одржаном 8. 1. 1925. упутили су му протест због хапшења др Влатка Мачека и још неколико посланика ХРСС. Позвали су га да устане у заштиту имунитета, очекујући да ће најенергичније вршити своју дужност и оправдати поверење којим су га за председника Скупштине бирали сви посланици, па и они које је загребачка полиција похапсила, а без чијег поверења не би заузимао положај председника Народне скупштине [Пуривата 1974: 234, 291]. Није прихватио нови мандат председника Народне скупштине 1925. због начина на који су „радићевци приведени монархији и у Скупштину” [Станковић 2006: 299]. Дошао је у сукоб с Пашићем (1924—26) због новинарске кампање свог зета Драгише Стојадиновића уперене против корупционашког пословања Пашићевог сина и његових пријатеља, министара Милана Стојадиновића, Војислава Јанића, Велизара Јанковића. У тој кампањи која је изазвала неколико министарских криза и потреса у Радикалној странци, оптуживан је и Никола Пашић да помаже ту корупцију. Реч је о аферама: ковање новца, рудник Трбовље, Блеров зајам, ослобођење од казни кријумчара и утајивача,

афера репарација, лиферација... [Рибар 1951: 96]. Марта 1926. отворено је иступио против шефа странке. Конференција радикала северне Далмације у Сплиту 20. априла 1926. изјаснила се против Љ. Јовановића. У *Полицији* је 22. априла 1926. штампано писмо Љ. Јовановића пријатељима у Далмацији у коме је изнео своје мишљење о ситуацији у радикалној странци. У том писму Љ. Јовановић је објаснио узроке својих поступака као последицу „убеђења да је настао последњи тренутак када треба извршити своју дужност према земљи и према странци, те да не би рђав рад радикалних министара у паду и вртлогу, који их неминовно чекају, повукао за собом и целу Радикалну странку, а можда оштетио и коју значајну установу у земљи”. Сматрао је да је Пашић неспособан да врши дужност. Подржавали су га и независни радикали. На седници ширег Главног одбора странке 25. априла 1926. Пашић је нападао Љ. Јовановића: 1. за чланак у Споменици *Крв Словенсџва*; 2. за кокетирање с федерализмом; 3. за покушаје да преко Корошца ради с блоком опозиције 4. за писмо које је било објављено. У својој одбрани Љ. Јовановић је одбацио све Пашићеве оптужбе. Изнео је свој рад у Клубу, где се залагао за доношење буџета који би растеретио сељаке, да је против корупције и за оздрављење странке [Јовановић 1974: 108, 126, 127, 191]. Пашић је успео да Љ. Јовановић буде искључен из странке априла 1926. с образложењем да је био нелојалан према странци и да је аутор прилога о сарајевском атентату. Милан Стојадиновић сматрао је да је Љ. Јовановић по налогу краља Александра, а иза леђа Пашића почео да врбује ministre за своју владу. Заједно с Љубом Јовановићем иступило је 11 посланика, који су 15. 5. 1926. образовали Посебан радикални клуб, у јавности познат као клуб Љубе Јовановића. Упркос искључењу наставио борбу с Пашићем до његове смрти и поново је изабран за посланика на изборима 11. 9. 1926. Клуб је 1926. покренуо лист *Народни глас*. Током маја у *Народном гласу* објављен је низ телеграма с конференција присталица Љ. Јовановића у Котору, Будви, Сенти, Крушевцу, Битољу, Сомбору, Прилепу... Група око лекара Симе Рацића у Сомбору стала је на његову страну. Њихов лист *Сомборска реч* му је поручила да „непоколебљиво истраје у борби”. Посланик из Панчева, др Ђура Хадија, подржао га је, сматрајући га жртвом „осиљености и дрскости” корупционаша [Попов 1984: 166]. Љуба Јовановић је 30. маја 1926. одржао свој први збор у Сомбору. У чланку „Прилике у Радикалној странци” објављеном у *Народном гласу* о узроцима искључења: „Због тога што је и г. Јовановић покушавао у радикалном посланичком клубу, и то са доста успеха, да странку врати са низбрдице на коју је вуче г. Пашић и његова околина, и пошто је у клубу скретао пажњу, да у влади, као нарочити штићеници и љубимци г. Пашића и његове породице, постоје и неки нерадни, неспособни, несавесни, алкави и сумњиве исправности министри, чији рад и поступци наносе велике штете држави и срамоту странци” [*Народни глас* бр. 101/1926: 2]. На оптужбе пашићевске омладине да је лист породични орган фамилије Љубе Јовановића редакција *Народног гласа* је одговорила „Напротив, ако какав лист јесте или мора да буде и орган чије фамилије, у томе нема никакве срамоте, нарочито ако је та фами-

лија чиста и честита” [*Народни глас* бр. 104/1926: 54]. У *Народном гласу* објављен је „Глас бокешког народа о г. Љуби Јовановићу” у коме се истиче „а поносе се да из своје средине у радикалној странци имају у првим редовима свог великог земљака и узорног сина Боке, господина Љубу Јовановића, у којему су вјерно оличене све добро и све врлине бокешког народа, којим се поноси сваки свјесни Бокел и Далматинац ма гдје он био. Само њега бокешки народ сматра својим узорним вођем, као што га данас сматра и сваки поштени радикал из свих крајева слободне и уједињене наше краљевине” [*Народни глас* бр. 7/1927: 97]. Радићевци су гласали за избор Љ. Јовановића за председника Интерпарламентарног одбора 8. 5. 1926. иступивши против кандидата радикала Велазара Јанковића. Почетком децембра 1926. Радић се обратио Савезу земљорадника, радикалским дисидентима Љубе Јовановића и Црногорској странци с предлогом да формирају заједнички парламентарни клуб под називом Народни сељачки клуб. Љуба Јовановић одбио је Радићев позив. Љуба Јовановић и Клуб вратили су се у радикалну странку фебруара 1927. На Окружној конференцији НРС у Дубровнику 17. 7. 1927. Љ. Јовановић изабран је за носиоца листе [Вујовић 1961: 283—284; Мирошевић 1992: 200]. Две године пре смрти због болести повукао се из јавног живота и почео да пише мемоаре. Његов клуб предводио је Веља Вукићевић. Умро је 10. фебруара 1928. у Београду. Сахрањен је о државном трошку на Новом гробљу у Београду. Оженио се 1891. Симком Тодоровић. Имали су ћерке Олгу (удату за Драгишу Стојадиновића), Катарину, Милу и сина Лазара. Лазар је 1924. био ученик хидроавионске станице у Кумбору. Лазар Јовановић је свој проналазак Si-La Patent L. Yovanović — Sprava za precizno školsko gađawe kal. 5,4 mm патентирао 13. јула 1934. године. Савез Сокола краљевине Југославије се 1937. одлучио за набавку уређаја Si-La. Да би смањио трошкове за набавку пушака пуковник Димитрије Павловић, референт стрељачког одсека Начелништва ССКЈ, 1938. увео је у соколску обуку пушку-карабин 7,9 мм М.24 с малокалибарским уређајем Лазара Јовановића. Малокалибарним стрељачким уређајем се умеће у цев војничке пушке Маузер цев калибра 5,4 мм с пратећим адаптером за затварач и претвара у малокалибарску пушку. На захтев ССКЈ Војно-технички завод у Крагујевцу освојио је серијску израду уређаја Лазара Јовановића. Такође ВТЗ је 1937. према патентима Лазара Јовановића, освојио и серијску производњу комплетне такмичарске пушке М. Л. Ј. (Модел Лазар Јовановић). После Другог светског рата Лазар Јовановић живео је у иностранству. Умро је у Београду.

Као министар просвете и члан Сокола радио је на ширењу телесног васпитања у српским школама. Министарство Просвете прописало је 21. 10. 1911. Основна правила и упутства за наставу телесног вежбања. [*Илустрирани лист* бр. 4/192: 442; Богдановић 2004: 89—90; *Министри просвете Србије* 1994: 136]. Љуба Јовановић формирао је одбор који је израдио Основна правила и упутства за наставу телесног вежбања у средњим школама, у која су била уграђена савремена решења наставе телесног васпитања. Предвиђено је да се на крају тромесечја тестирају ученици ради утврђивања достигнутог физичког развоја (висина и тежи-

на; обим груди; скок у вис; трчање на 30 м; бацање терета од 1—3 кг). Тиме је створена основа за стално праћење телесног развоја и физичких способности ученика. Достављена Правила и Упутство делила су се на наставна средства, распоред наставног градива и упутства за наставу телесног вежбања у средњим школама. Као новина у настави телесног васпитања био је предлог министра да се као помоћно средство ове наставе организује рад ученика у друштвима за телесно васпитање. Препоручивао је да се ученици учлањују у соколска и планинарска друштва, стрељачка, клизачка, веслачка и слична удружења. Велики број школа није имао услове за наставу телесног васпитања, па је вежбање ученика у овим друштвима често било и једино њихово вежбање. Да би обезбедио што стручнију реализацију наставе министар је уз Упутство додао списак стручне литературе [Илић, Мијатовић 2006: 433—434; Телесно вежбање и спорт у Србији 2008: 38]. Као министар просвете увео је гимнастичку смотру свих средњих и стручних школа. Прва смотра одржана је 6. јуна 1912. [Ђуровић 2004: 677]. На његову молбу чешки и словеначки соколи упутили су своје предњаци у Србију за наставнике гимнастике. Његове заслуге за ширење гимнастике истицао је др Војислав Рашић, уредник *Српског вијеза*. Снимљен је у једном од првих српских спортских филмова „Летење авијатичара Ђованија Видмера на Бањици 1. јула 1912. Године” [*Српски вијез* бр. 2/1912: 43; Ердељановић 2006: 101]. Изабран је 1901—02. и 1903—06. за потпредседника Београдског гимнастичког друштва Соко. На основу новог програма рада Друштво је основало Лоптачки клуб Соко 1903. [Илић, Мијатовић 2006: 470]. За председника фудбалског клуба Соко изабран је исте 1903. Обезбедио је велика средства за ширење соколских друштава. У свом говору на X јубиларном конгресу Словенских новинара одржаном од 27. до 30. 6. 1911. указао је на задатке словенске журналистике у борби против словенских непријатеља и изнео потребу за оснивањем Словенске телеграфске агенције. Из Србије је слао државне питомце у Чешку и Русију да се упознају с тамошњим животом и радом, како би се на тај начин развијале и учврстиле везе међу словенским народима. Заједно с Љубомиром Давидовићем и другим родољубима припремио је план за уједињење српског соколства у један Српски соколски савез, без обзира на политичке границе и односе који су постојали између Србије и Аустроугарске. У то време, 1910, у Софији је приређиван Слет бугарских јунака, а пут за Софију водио је преко Београда. Том приликом у Београд су дошли представници српског соколства из Срема, Босне и Херцеговине, Крајине, Старе Србије и Приморја. Представници српског соколства из Србије и с територија Аустроугарске и Турске одржали су састанак у Београду. На састанку одлучено је да се створи Српски соколски савез са седиштем у Београду. Прва скупштина Српског соколског савеза одржана је у Београду 28. фебруара и 1. марта 1911. У прогласу Управе савеза истиче се: „Као јако средство за вођење културне борбе, соколство биће неопходна потреба српском народу, и у тој борби мора бити што више бораца, јер и то ће бити услов победе коју српски народ мора изборити...” [Драгић 1940: 115—116]. У име владе опростио се 1914. с покојним

Скерлићем. Био је члан Српске браће и потпредседник Стрелачког савеза (2.000 стрелачких дружина).

На Видовданском соколском сабору одржаном 1919. у Новом Саду сви соколски савези ујединили су се у Соколски Савез СХС. Љуба Јовановић и Грга Анђелиновић представљали су Српску соколску жупу на Приморју у организационом одбору сабора. Соколска жупа Београд „Душан Силни” образована је 24. 9. 1920, а први старешина жупе од 1920. до 1923. био је Љуба Јовановић. Од 1923. био је председник Обласног одбора Јадранске страже у Београду, и на челу редакционог одбора за *Алманах Јадранске Страже*. Присуствовао је 1925. утакмицама сињских алкара у Сињу. Изабран је за почасног председника Професорског друштва [Рашо 2008: 46; Некролог 1928: 186].

Которска општина и Народни универзитет Боке Которске поставили су 3. марта 1940. спомен-плочу на кућу у којој се родио Љуба Јовановић (кућа између св. Николе и св. Луке). Пре откривања спомен-плоче одржан је у цркви парастос Љуби Јовановићу, коме су присуствовали не само Которани, већ многи Бокељи из целе Боке, а понајвише из Рисна [Спомен плоча 1940: 3]. На каменој плочи било је исписано златним словима: „У овој се кући родио 14. 2. 1865. Љубомир Л. Јовановић, научник и државник”. Спомен-плочу открио је пригодним говором Андрија Рађеновић, један од чланова дружине и школски друг Љубе Јовановића. Приликом свечаности одржали су говоре: у име цркве прота Ђорђе Самарцић, у име Народног универзитета професор Предраг Ковачевић, у име Кривошијана судија Ђорђе Суботић, у име ратника и добровољаца Крсто Ђурашевић из Паштровића. Андрија Рађеновић изјавио је: „Данас, кад сам откривао спомен-плочу мом школском другу и великом сину наше Отаџбине, пок. Љуби Јовановићу, ја сам се духовно пренио у наше школске клупе у Котору, и мило ми је да му се је Котор одужио, иако на најскромнији начин” [Ковачевић 1940: 22].

Од другова из дружине „Бранко Радичевић” који су заједно с Љубом Јовановићем прешли у Београд, књижевним радом истицао се Данило Живаљевић. Заједно с Љубом Јовановићем основао је часопис *Коло* и учествовао у оснивању и раду Српске књижевне задруге.

Љуба Јовановић припада поколењу које је припремало, организовало и остварило ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. „Њега у његовом раду није водила ни лична амбиција, ни жеља за влашћу и почастима, него истинска љубав према своме народу, дубока вјера у бољу будућност свога народа, у неминовност ослобођења народа из којег је потекао” [Суботић 1938: 265]. Своје идеје потврдио је делом, остављајући школску клупу ради учешћа у другом бокељском устанку у Кривошијама. „У младићком националном заносу своје осамнаесте године напушта Боку као прогнаник и избјеглица. Напушта је са завјетом да ће опет доћи. У педесетчетвртој години он јој заиста долази, пун части и славе стечене у борби и раду за народ... Са дубоком вјером да је Србији намијењена улога југословенског Пијемонта, Љуба Јовановић одлази тамо. У тој средини, за њега новој и непознатој, крчио је путеве до највећих части и звања једино властитом вриједношћу и способ-

ношћу. ...На положају министра просвјете, он је... творац и иницијатор великих националних и културних друштава, чије се дјејство осјећаше на читавом Словенском Југу: Сокола, Народне одбране, Српске књижевне задруге. ...Његов скромни и честити дом био је збориште оних који су долазили у Београд по националном послу. Ту су се састајали многи народни трудбеници, кад би клонули и малаксали, кад би требали снаге и убјеђења за нова прегнућа. Многи млади људи који су, као некада и он, морали да бјеже испред туђинске освете и прогонства, налазили су у његовом дому склониште и помоћ. Око Љубе Јовановића, током година, створила се и одгојила елита наших националних радника који су узели најактивнијег учешћа у судбоносним данима наших највећих мука и борба” [Злоковић 1938: 1]. Иако је био на водећим положајима у Србији и Краљевини СХС остао је поштен. Као такав водио је борбу против корупције у Народној радикалној странци. Часопис *Јадранска слика* из Сплита писао је о њему да је „био од оних политичара, који су својим концепцијама, својом личном и јавном честитошћу и својим општим политичким ставом стајали изнад свакодневне страначке политике” [*Јадранска слика* бр. 3/1928: 65]. По њему је названа улица у Београду, на Сењаку. У тој улици налази се кућа у којој је живео и радио Љуба Јовановић.

ИЗВОРИ

Годишњак СКА 1901, XV, Београд 1902, стр. 276—283,.

ДЕЛА

Библиографија радова у: М. М. Николић, стр. 609—610, том II, *Лексикон писаца Југославије*, Матица српска, Нови Сад 1979.

ЛИТЕРАТУРА

Енциклопедије

Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, Ђ. Бубало, стр. 413.

Енциклопедија Југославије, том 6, Загреб 1990, В. Миљковић, стр. 112.

Хрватска Енциклопедија, том IV, Загреб 1943, Љ. Давидовић, стр. 572.

Остало

Аврамовски Живко, *Бриџанци о краљевини Југославији. Годишњи извештаји I—II*, стр Загреб 1986.

Антовић, Дарко. *Кошорско позориште у 19. вијеку*, Подгорица 1998.

Антонић, Горан. *Сточна афера*, у: А. Булатовић, С. Кораћ (ур.), *Корупција и развој модерне српске државе*, Београд 2006.

Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у краљевини Србији*, Београд 2004.

Богдановић, Бранко. *Српски Маузер*, Београд 2004.

Бућин, Јован В. *Прељед рада српског њевачког друштва ”Јединства” у Кошору*, Бокешка штампарија, Котор 1929.

- Вујовић, Димитрије Димо. *Црногорски федералисти 1919—1929*, Титоград 1961.
Народни Глас бр. 7, Год. II, Београд 19. марта 1927: Глас бокешког народа о г.
 Љуби Јовановићу.
- Драгић, Милорад. Рад Љубомира Давидовића у Соколству, *Сјоменица Љубомира
 Давидовића*, Издање Главног одбора Демократске странке, Београд 1940.
- Драшковић, Радован М. *Прејторијанске тежње у Србији*, Београд 2006.
- Дробњаковић, Лазар Ј. *Рисан и старије рисанске породице*, Београд 2003.
- Екмечић, Милорад. *Рајини циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- Ердељановић, Александар Саша. Продуцент Светозар Боторић и његови филмови,
Нови филмограф, бр. 1, Београд, јесен 2005—зима 2006.
- Злоковић, Иг. Поводом 10-годишњице смрти Љуба Јовановић, *Глас Боке* бр.
 263, Котор 1938.
- Злоковић, Максим. Илегална ђачка дружина „Бранко Радичевић” у Котору, *Бока*,
 6—7, Херцег-Нови 1975.
- Илић, Стефан и Слађана Мијатовић, *Историја физичке културе*, Београд 2006.
Илустровани лист, бр. 44, Београд 2. 11. 1924;
- Јадранска стража*, Год. VI, бр. 3, Сплит, март 1928: „Љуба Јовановић”.
- Јанковић Драгослав, *Југословенско ишћење и крфска декларација 1917*, Београд
 1967.
- Јовановић, Љуба. Смишљање и припремање Црне Руке, *Самоуправа*, Београд 2
 јануар 1920.
- Јовановић, Надежда. *Полиитички сукоби у Југославији 1919—1928*, Београд 1974.
- Ковачевић, Предраг В. Љуба Јовановић, *Гласник Народног универзитетског
 Кошорске*, Год. VI и VII, бр. 1—4, Котор 1 децембра 1940.
- Кривокапић-Јовић, Гордана. *Оклоп без вишеза*, Београд 2002.
- Липовац, Јован. Некролог, *Весник Српске Цркве*, бр. 5—6, Год. XXXIII, Београд
 мај-јуни 1928.
- Мекензи, Дејвид. *Ајис*, Горњи Милановац 1996.
- Министри просвете Србије 1811—1918*, Београд 1994.
- Мирошевић, Франко. *Почело је 1918 ...: Јужна Далмација 1918—1929*, Загреб
 1992.
- Народни глас*: „Куку Тодоре” Пашићевске „Омладине”, бр. 104, стр. 54, Год. I,
 Београд 24. децембра 1926.
- Народни глас* бр. 101, Год. I, Београд 2. децембра 1926: Прилике у радикалној
 странци.
- Некролог, *Гласник југословенског професорског друштва*, Београд март 1928, св. 3,
 књ. VIII.
- Око Соколово*, бр. 1, Београд 1. децембар 1936.
- Петрановић, Бранко и Момчило Зечевић. *Југословенски федерализам. Тематска
 збирка докумената II*, Београд 1987.
- Попов Душан. *Српска шћамја у Војводини 1918—1941*, Нови Сад 1984.
- Поповић, Јован М. *Неимари Југославије*, Београд 1934.
- Протић, Стојан. *Ниш — друга престоница*, Ниш 2000.
- Пуривата, Атиф. *Југословенска муслиманска организација у политичким односима у
 Југославији*, Сарајево 1974.
- Рашо, Небојша. Српски соко Херцег-Нови, Херцег Нови 2008.
- Рибар, Иван. *Полиитички зајиси*, књига III, Београд 1951.
- Симић, Стеван. *Српска револуционарна организација*, Београд 1998.
- Спомен плоча пок. Љуби Јовановићу, *Дубровник*, бр. 11, Дубровник, 16. марта
 1940.
- Српски вишез*, Год. IV, бр. 2, 1. 2. 1912: Наставници за гимнастику у Београду.

- Стајић, Васа. Моје учешће у Југословенском Уједињењу, *Сјоменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 1929.
- Станковић, Борђе. *Никола Пашић: Прилози за биографију*, Београд 2006.
- Суботић, Буро. In memoriam Љуби Јовановићу, *Глас Боке*, бр. 265, Котор 1938.
- Телесно вежбање и сјорци у Србији (1857—2007)*, Београд 2008.
- Тешић, Владета. Школе и настава, *Историја српског народа*, Београд 2000, Том VI-2.
- Чулиновић, Фердо. *Јужославија између два рата*, књ. I, Загреб 1961.

LJUBA JOVANOVIĆ — STATESMAN FROM BOKA

by

Saša Nedeljković

Summary

Ljuba Jovanović belongs to the generation that prepared, organized and carried out the liberation and union of the Serbs, Croats and Slovenes into a single state. In 1876, as a grammar school student, together with friends, he organized the student organization „Branko Radičević”, spreading the spirit of liberty among the youth of Boka Kotorska Bay. When the Second Boka Uprising broke out in Krivošije in 1882, the members of the organization decided to leave the grammar school and join the insurrectionists. After the uprising was put down, he fled to Serbia. In this new and unfamiliar setting, he made his way to the highest honors and titles, thanks exclusively to his own worthiness and abilities. He was among the initiators of the great national and cultural organizations whose activities would reverberate throughout the Slavic South: Sokoli, National Defense, Serbian Literary Cooperative. An initiative was launched in Boka Kotorska for Ljuba Jovanović to head the candidate list for parliament of the National Radical Party in Dalmatia, due to his personal ties with his place of birth. Even though he came to hold some of the leading positions in Serbia and The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, he remained an honest man, leading the fight against corruption in the National Radical Party.

Key words: Kotor, Second Boka Uprising, Krivošije, National Radical Party, Serbian Literary Cooperative, Sokoli

Јован Лончарић

СРПСКО-БУГАРСКО ЕКОНОМСКО ЗБЛИЖЕЊЕ¹

Крајем октобра организован је у Софији српско-бугарски одбор за културно и економско зближење Србије и Бугарске. Идеја о српско-бугарском зближењу није нова. Нов је сада само начин, на који се мисли да се то зближење оствари. Док су раније на томе зближењу радили званични представници обеју држава, дотле данас тај посао предузима једна приватна институција. По себи се разуме, да је и данас крајњи циљ рада те институције то, да се званична Србија и Бугарска споразумеју на привредном пољу; али сада та институција узима на себе и ту тешку и незахвалну улогу, да припреми све што треба, како би званична акција била што успешнија.

Није то само приватна иницијатива, која нарочито карактерише овај нови покушај. Он се одликује још и тиме, што је нарочито за нас Србе од велике важности, што претпоставља тежак и напоран рад на решавању свију претходних питања, која могу бити од утицаја на решење главног питања: царинске и економске заједнице. Раније се хтело, да се одмах приступи решењу тога великог питања; данас ће се пак то оставити као крајњи циљ, а док се до њега не дође, да се уклоне све препоне, које ометају остварење тога циља.

Као што се види и ако идеја није нова, нова је метода рада и то само у нашим односима са Бугарском. Иначе овде је копиран одбор, који је у 1907. години установљен у истоме циљу у Белгији и Холандији. Ово су главне црте статута тих одбора. Српско-бугарски одбор се састоји из 48 чланова. По половина припадају и једној и другој народности. Они чине своје народоносне секције на челу којих стоји један биро. Целокупним одбором управља централни биро састављен из једне и друге секције, који има седиште наизменце у једној и другој престоници. На исти се начин држе годишњи састанци. Секције имају за задатак да студирају питања и да износе годишњем збору на решавање, ако се обе секције у томе питању сложе. Искључено је апсолутно наметање мишљења другој

---

¹ Објављено у: *Дело*, лист за науку, књижевност и друштвени живот; Шесет прва књига, година шеснаеста, Београд 1911, стр. 454—60.

секцији. Дефинитивно се могу решити само она питања код којих се може наћи солуција која задовољава интересе оба народа. Оба су језика равноправна. Цео се рад одбора састоји у предлагању готових решења појединих питања владама и јавном мишљењу оба народа.

Из делокруга свога рада одбор искључује потпуно питања која би тангирала унутрашњу или спољну политику обеју земаља. Програм рада је обележен овим питањима: железничке, поштанске, телеграфске и телефонске тарифе; извршивање судских пресуда у једној и другој земљи без икаквих формалности; признање школских сведоци; упрошћавање пограничног поступка с робом (царинска и железничка манипулација) и путницима (путне исправе, пасоши); изједначавање трговачког законодавства и услова за оснивање акционарских друштава; равноправност за фискална оптерећења, предузећа, која се воде у два државама; изједначавање радничког законодавства; питања о индустријској и уметничкој својини; питања аграрне политике, где би одлуке биле од интереса и користи по оба народа. Као допуна свега овога дошла би трговинска политика. Програм обухвата готово сва питања од важности за привредни живот једне земље. Све што има утицаја да се саобраћај између двеју земаља повећа, ушло је у програм овога комитета.

Као што је речено овај је комитет основан по угледу на исти такав комитет основан године 1907. између Белгије и Холандије. Међутим треба одмах поменути, да постоји огромна разлика између српско-бугарских и белгијско-холандских прилика. Белгија је чисто индустријска земља, док у холандској привреди поред трговине доминира пољопривреда. Природно је да су те две државе тежиле томе, да своје суседство искористе у размени својих производа. Укидање и упрошћавање саобраћајних формалности имало је да да већег полета тој размени у корист и једне и друге стране. Насупрот томе између Србије и Бугарске не постоји готово никаква разлика у привредној структури: и једна и друга држава су у главном пољопривредне државе с првим зачецима велике индустрије. Да ли су Бугари у начелу претекли нас или смо ми претекли Бугаре, питање је од тако мале важности, да ни у колико не мења основну слику. Јасно је отуда, да нас и Бугаре на оснивање овог комитета нису могли руководити исти мотиви, који су били од утицаја при оснивању белгијско-холандског комитета. Док је тамо тај комитет имао за задатак да повећа трговински саобраћај између обеју земаља, дотле се нашем комитету тај задатак не може поставити. Наш саобраћај с Бугарском тако је мали; наши и бугарски производи тако су слични, да је неки велики саобраћај између нас искључен. Оно што ми производимо за извоз, то и Бугари имају; оне пак продукте, које ми увозимо, те и Бугарска добива од других држава. Један летимичан поглед на нашу међусобну трговину потврдиће тачност овога. Србија је увезла из Бугарске робе у вредности:

Године	динара	процентуално од нашег целокупног увоза
Просечно 1899—1903.	303.234	0,61
1904.	2.103.361	3,45
1905.	2.325.146	4,20
1906.	504.025	1,14
1907.	308.384	0,44
1908.	294.096	0,39
1909.	350.763	0,48
1910.	482.806	0,57

Готово исту нам слику пружа и наш извоз за Бугарску. Србија је извезла у Бугарску робе у вредности:

Године	динара	процентуално од нашег извоза
1899—1903.	756.875	1,15
1904.	1.012.639	1,63
1905.	1.220.533	1,70
1906.	3.694.922	5,16
1907.	1.994.557	2,45
1908.	1.860.028	2,39
1909.	3.633.095	3,91
1910.	4.132.036	4,20

Ове цифре захтевају једну напомену. Година 1906. у нашој статистици, из које смо ове бројеве узели, не представља тачну вредност нашег извоза у Бугарску. То је прва година наше борбе с Аустроугарском, кад смо ми тражили западне пијаце преко Турске, Бугарске и Дунавом. Наше су царинске власти погрешно уврстиле у извоз за Бугарску и ону робу, која је само пролазила кроз Бугарску. Наш извоз у Бугарску 1906. године представља много мању цифру. Бугарска статистика ту цифру бележи са 1,408,000 динара, и то ће по свој прилици одговарати истини.

Изложене цифре показују несумњиво то, да је наш трговачки промет с Бугарском врло мали. Он се с једним малим изузетком своди на пољопривредне продукте, потребне једном или другом пограничном становништву у доба, кад домаћа берба омане. Ми, истина имамо активни биланс према Бугарској, али је тај наш извоз од врло мале важности кад према целокупном нашем извозу представља само 2—4%. Али што је овде најважније то је то, да нема изгледа да ће се тај саобраћај ни у будућности јаче развијати. Прилике у којима се ове две државе привредно развијају тако су међу собом сличне, да нема много изгледа, да ће једна држава учинити какав велики скок и тиме променити положај у коме се те две државе данас налазе.

Кад је све то тако, онда се само собом намеће питање: на коме основу може онда бити неког привредног зближења с Бугарском и по чему би то зближење могло и једној и другој земљи бити од користи? Нити ми можемо рачунати да ћемо у Бугарској наћи тргове за наше продукте, нити се тим надама може Бугарска заносити. Циљ тога збли-

жења може бити само царински савез. Томе истоме циљу тежи и белгијско-холандски комитет. Тај је циљ и код нас и код њих према тешкоћама, које се морају отклонити да би се он постигао, дошао на последње место. Он је управо крајња мета целокупног рада. Све оно што се учини пре тога имало би за задатак само то, да припреми земљиште, да створи могућност за царински савез.

Идеја о царинском савезу с Бугарском била је код нас на дневном реду и одбачена је у време једне тешке кризе и на начин, који би могао изгледати као да је та идеја компромитована. Међутим баш кад би било тако, то би био најјачи доказ, да је пре изношења на дневни ред те идеје, потребно марљиво и пипаво решити многа споредна питања, од којих зависи судбина и успех царинског савеза. У Белгији и Холандији се у царинском савезу гледа на првом месту интерес белгијске индустрије, да у Холандији нађе тргове без конкуренције и интерес холандске пољопривреде и трговине, да у Белгији нађе тако исто повољан положај. На другом месту долази међусобни интерес, да се према трећим, великим државама појаве као јединица и да на тај начин прибаве више заштите својим интересима. Код нас и Бугара први би разлог могао потпуно отпасти. Као што је већ речено, ни ми ни Бугари не можемо претендовати на неки велики међусобни промет. Али оно, што нама царински савез може пружити, то је заједничка одбрана економских интереса у борби са страним, великим и економски јаким државама.

Данас није потребно тврдити, да спољну политику свију држава воде привредни мотиви. Енергија привредна нагомилала се у толикој количини код тих јакпх држава, да је њима апсолутно потребно наћи мале и слабе, код којих ће она наћи поље за рад. Ми, који смо с наше несреће, отпочели да се развијамо и културно и привредно много доцније од осталих народа, имамо ту судбину, да се о нама грабе силнији и јачи не само на културном и политичком пољу већ и на чисто економском терену. Силна моћ јакпх држава привлачи слабе прво у интересну сферу, после тога згодном приликом под економски и привредни па и политички протекторат, кад су већ „суверена права” сведена на нулу. Данашње доба баш нам показује јасну слику безобзирне насртљивости јакпх према слабима. Данас су мухамеданске државе на реду. Бог свети зна, да ли неће доћи један такав момент и за нас на Балкану! Данашњи status quo, који се данас тако свечано објављује са свих парламентарних трибина, показују само то, да се велике државе нису још могле до погоде о „интересним сферама”. Једно је пак сигурно, да те светске догађаје не изазива само сујета једног народа, као што би то на први поглед изгледало, већ да онн имају корена увек у економским користима, које се желе постићи или које се желе другоме омести. Цела мароканска афера, која је прошлог лета изазвала у три маха готово ратно расположење и претила, да цео свет запали ратом, потекла је у ствари из тога што су немачким поданицима оспорене неке рударске концесије.

Какве тек разлоге ми можемо навести у прилог томе, да је економска потчињеност, готово почетак политичке потчињености. Нама је на Берлинском Конгресу од стране Аустроугарске захтевана царинска унија

као награда за политичке успехe. Срећом се успело, да се избегне та замка, али смо ми ипак до најновијег доба имали да осећамо јак притисак снажне аустроугарске привреде и да увидимо како нам политичка самосталност без економске независности не вреди много. Сасвим је природно што је тако; било би управо чудновато да није тако. Капитали, који данас владају не само на привредном пољу, већ господаре и у политици, привлаче ситне и слабе онако исто, као што један зеленаш може успети код својих дужника у свему што хоће. Данас се не цени Швајцарска толико због својих природних лепота, колико због тога што представља у привредном погледу једну јединицу с којом се мора рачунати. Исти је случај с Белгијом, Холандијом. Аустроугарска се не противи нашем пројекту јадранске железнице из тога разлога што се боји, да њене жељезнице не буду имале мање прихода, нити нам она предлаже везу са својим босанским жељезницама стога, што би желела, да повећа своје жељезничке приходе, већ из једног много дубљег и јачег разлога, што се боји, да ми том везом не пробијемо онај обруч, којим нас је опасала и којим је нашу економску независност спутала. Она врло добро зна, да њен политички утицај у Србији бива све мањи у колико смо ми од ње у економском погледу независнији.

Све ово што важи за нас, важи у мање више истој мери и за Бугаре. И они, овако усамљени, како сад стоје, могу бити само предмет експлоатације (нека буде допуштен израз) јачих и силнијих. Међутим удружени, ми можемо представљати јединицу с којом се мора рачунати и која би била у стању, да стане на пут експанзији страних и јаких. Да то привредно јединство много вреди најбољи је доказ силно узбуђење с којим је у Аустроугарској дочекана вест о нашем царинском савезу с Бугарском у години 1905. и начин на који Аустроугарска с нама поступала, пошто смо се тога савеза одрекли.

Али велике идеје није лако ни пропагирати ни приводити у дело. Између нас и Бугара постоји један понор, који нам је створила прошлост. Треба изгладити много и усмелена и можда навика, па оставити сентиментализам и водити реалну политику, политику користи, без много фраза и нада, а с много преданости и истрајности.

Код нас а и код Бугара може цео овај посао изгледати узалудан без споразума на политичком пољу. Међутим то је баш оно, што је погрешно. Политички споразум може постојати на основу економског споразума. Сагласност економских интереса води политичком споразуму; а не и обрнуто. Македонија остаје по томе мишљењу једина сметња и политичком и економском споразуму. То је пак гледиште погрешно као и свако оно, које је засновано на слепоме шовинизму Из бојазни да Македонију не добију Бугари, или да је не добију Срби, ми не видимо много већу опасност, која може да однесе не само Македонију него и нас и Бугаре. Већ се говори, да је Аустроугарска за услуге учињене Италији у триполиском питању, добила од ове одрешене руке на Балкану. Надајмо се да то није истина. Али ако то буде истина, па ако Аустроугарска успе да задовољи и Русију у некоме питању, па и од ње добије одрешене руке, а окупација Босне и Херцеговине показала нам је да Русија у погледу

тога трговања не изостаје од осталих држава — онда је запечаћена судбина не само Македоније већ и целога Балкана. И наши и бугарски родољуби били би тада „задовољни”, јер би имали Македонију, само у другој форми, а не онако како је они сад замишљају.

Комитет је на своме првome састанку у Софији био много мудрији од ових „суперродољуба”. Он је изјавио жељу, да се и у другим балканским државама образују слични комитети, који би тада ступили на заједнички посао. Ма каквог одзива нашао тај апел код других држава, он је био потребан, да се обележи једна намера комитета, да он не жели искључиви положај ни једне нације на Балкану, већ да се хоће споразумни рад са свима. Жеља је, да се делатност комитета прошири на све балканске државе, да би се тиме добила још једна јача економска јединица. Уколико ће се у томе успети, зависи од свести и расположења тих народности, да Балкан остане балканским народима не само у подитичком већ и у економском погледу. Међутим морамо бити начисто с тим, да ћемо ту економску независност извојевати само тада кад се будемо спремили. Народ је недостојан независности, ако није уложио труда да је добије. Ми смо за време анексионе кризе стекли искуство да за одбрану интереса вреди много више спрема но најнеоспорније право и највеће одушевљење. Тако ћемо исто и на економском пољу имати успеха само тада, ако се будемо спремали да своје интересе бранимо.

Часлав Оцић

О ЈОВАНУ ЛОНЧАРИЋУ

Јован Лончарић је био уредник стручног часописа, економист и економски писац. Рођен је у Неготину 24. јуна (односно по старом календару 5. Јула) 1882. Умро је на Крфу 6. фебруара 1916. Родио се у службеничкој породици; отац Стеван био је порезник. Први разред гимназије завршио је у Нишу, II и III у Крушевцу, IV у Нишу, V и VI у Трећој београдској, а VII и VIII (с испитом зрелости) у београдској Првој мушкој гимназији (1900). Дипломирао је и докторирао (као први доктор Београдског универзитета) на београдском Правном факултету код проф. Живојина Перића (усмена одбрана 1907, публиковање тезе и промоција 1908).

Оснивач је (1908) и први уредник *Царинског гласника*, месечника Удружења царинских службеника, секретар Индустријске коморе, ревизор Царинске управе, професор („цариништва”) Српске краљевске државне трговачке академије. Умро је од тифуса на острву Видо у чину резервног наредника као благајник Команде Браничевског одреда. Рано преминули даровит економист, оставио је за собом низ чланака, објављених у Архиву за правне и друштвене науке, Економисту, Делу, Српском књижевном гласнику и другим часописима с почетка 20. века. Међу тим чланцима важнији су они који се односе на спољнотрговинске проблеме: Како се води царински рат (Архив за правне и друштвене науке 2/1907), Српско-бугарско економско зближење (Дело децембар 1911), Интереси Аустро-Угарске у Турској (Економист 15/1912), Проширење трговинског уговора (Економист 1/1913).

Поводом дискусије која се међу српским политичарима и економистима водила пре и у току царинског рата с Аустроугарском, Лончарић је сматрао за потребно да пре свега тачно разјасни појмове: међу државама могу бити тројаки привредни односи — засновани на уговору, неуговорно стање и царински рат. У првом случају робни промет међу државама врши се саобразно одредбама одговарајућег уговора, којим се увек стимулишу неке узајамне олакшице. Ако никаквог уговора нема, онда свака држава на промет робе примењује своје нормалне аутономне прописе, па и своју аутономну царинску тарифу. То још није и царин-

ски рат, који „значи изузетно неповољно поступање с робом из једне државе, без обзира на то да ли смо с том државом у уговорном односу или не, но што поступамо с робом осталих уговорних или неугговорних држава.” (Архив за правне и друштвене науке, 2/1907, стр. 48). Следствено, пошто је Аустроугарска, у јануару 1907, са српском робом поступала неповољније него с робом из других држава, она је ушла у у царински рат са Србијом.

Поводом тежње Аустроугарске да трговински уговор склопљен са Србијом 1911, по завршетку царинског рата прошири и да добије нове олакшице за своју робу Лончарић је истицао да она не само што Србији не даје никакве олакшице већ се у свакој прилици бори против њених интереса и омета њен развој. На Аустроугарску је био огорчен нарочито због њеног противљења да Србија — поделом Албаније — добије излаз на Јадранско море. Зато је сматрао да о неком проширењу трговинског уговора и давању нових олакшица може бити говора само под условом да их и Србија у неком виду добије од Аустроугарске. Он се с разлогом супротстављао аустроугарском схватању да се на нове територије, које је Србија стекла балканским ратовима, не може применити аустро-српски, већ аустро-турски трговински уговор.

У вези с тада лансираном тезом о великим аустроугарским економским интересима у Турској, Лончарић је, на основу података, показао, да Аустроугарска у Турску увози тек само петину целог турског увоза или само трећину целог увоза у европску Турску, као да на аустроугарске бродове којима се увози роба у Турску отпада само десетина увоза (*Економисџ* 15/1912).

Ваљаним економским аргументима Лончарић је доказивао преимућство јадранског пристаништа над егејским. Истицао је да близина пристаништа има за српски извоз нарочито велик значај због тога што Србија „извози грубу сировину у маси која не трпи велике транспортне трошкове” и као такве извозне артикле наводио цереалије, живу стоку и бакар, али и увозне машине. Као аргумент за то да Србија добије неко јадранско пристаниште наводио је и усмереност ка Јадрану оних српских крајева који теже да се уједине са Србијом.

Крајем октобра 1911. у Софији је организован српско-бугарски одбор за културно и економско зближење по узору на белгијско-холандски одбор који је с истим циљем установљен 1907. Циљ одбора је био да „марљиво и пипаво” ради на припремама за — српско-бугарску, али и балканску — царинску (и економску) заједницу. Из делокруга свог рада одбор искључује (унутрашњу и спољну) политику обеју земаља. Лончарић аргументовано одбацује приговоре да овај посао може изгледати узалудан без споразума на политичком пољу. Он указује на то да „политички споразум може постојати само на основу економског споразума. Сагласност економских интереса води политичком споразуму; а не обрнуто.”

Његове економске, пре свега, спољнотрговинске, расправе веома су солидне, аргументоване, мисаоне, а неке и врло актуелне, улазе у први ред економских списа тога времена.

ИЗВОРИ: Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд: Прва београдска гимназија, инв. бр. 1: Главни протокол испита зрелости за 1899/1900 школску годину; *Шемајизам Србије* 1906, 137; 1907, 141; 1908, 146; 1909, 149; *Југословенска штампа. Реферати и библиографије*, Бг 1911, 112; *Адресна књига Београда 1912*, Бг 1912, Део I 75; Пет година: једно подушје, *Забавник*, Крф, I/1917, бр. 5, стр. 1—2; *Рајник*, Бг VII, 1925, стр. 174 (читуља); *Српски књижевни гласник*, 1931/XII, Н. С., књ. 32, бр. 3, стр. 261 (списак сарадника 1901—14); *Сјоменица о сјогодишњици Прве мушке гимназије у Београду: 1839—1939*, Бг 1939, 465; *Сјоменица 75 година рада Прве економске средње школе: 1881—1956*, Бг 1956, 124; *100 година Прве економске школе „Владимир Перић Валтер” у Београду*, Београд 1981, 246.

ДЕЛА: *Државни савети по Уставу од 1838. године. Сјудија из историје српске уставности*, Београд 1907; *О појму царинског кривичног дела*, Београд 1907; *Кривична дела по царинском закону*. Докторска теза на Правном факултету Београдског универзитета, Београд 1908; *Одговорност трећих лица по Царинском закону*. Сјудија из Царинског кривичног права. Београд 1908; *Швајцарски царински поступак*. Извештај поднесен господину министру финансија, Београд 1910.

ЛИТЕРАТУРА: *Београдске новине*, II/1916, бр. 47, стр. 3 (некролог); *Курир/Courier* (Женева), I/1916, бр. 1, стр. 2 (некролог); М. Н., Др Јован Лончарић, Швајцарски царински поступак. Београд 1910, *Српски књижевни гласник*, X/1910, књ. XXV, бр. 7, стр. 556—557 (приказ књиге); О. Благојевић, *Економска мисао у Србији*, Београд, 1996, 467—9, 524, 929.

СВЕСТРАНО РАЗМАТРАЊЕ КРИЗЕ У СВЕТУ И КОД НАС

(*Криза и развој*, Институт друштвених наука, Београд 2010, 554 стр.)

У издању Центра за економска истраживања Института друштвених наука изашао је Зборник радова с научног скупа, одржаног 3. јуна 2010. на тему *Криза и развој*. Ово је двадесети по реду зборник радова с научних скупова који се на различите, актуелне друштвено-економске теме, сваке године организује крајем маја у овој научној институцији. Специфичност до сада одржаних скупова је, између осталог, и у томе што се конкретан тематски проблем увек сагледава мултидисциплинарно из економског, философског, социолошког, правног, политиколошког, демографског... угла.

Овогодишњи тематски зборник, посвећен проблематици кризе и развоја, сагледава с различитих аспеката феномен актуелне економске и финансијске кризе и њене импликације на будући развој, али и на српску привреду и друштво уопште. У зборнику су заступљена 53 аутора са укупно 49 радова у којима се износе различити ставови и сугестије како да се, бар у одређеној мери, превазиђу ови проблеми гледано на глобалном нивоу, али и конкретно у нашим условима.

Питања на које се траже одговори су бројна и веома различита као на пример: Да ли је кризно стање подстицај рађању нових идеја и могућности за генерисање развоја? Има ли развоја без претходног стања кризе? Да ли криза урушава идеју неминовног прогреса? итд. Ова, као и многа друга, с овим повезана питања, покушавају се расветлити из више углова указујући на могуће правце изласка из ове ситуације. У том погледу рекло би се да и нема неких апсолутно готових решења нити, пак, строго дефинисаних путева који непогрешиво воде изласку из кризе и покретању нове развојне спирале. Ставови како већине аутора радова презентираних у Зборнику, тако и бројних учесника у дискусији на скупу, углавном су сучељавани око тога да ли путеве изласка из кризе и развојне шансе треба тражити у повратку на кејнзовску економику и већу улогу државе у сферама друштвеног живота, посебно у областима где се показало да слободно тржиште не даје задовољавајуће резултате или је управо обрнута ситуација — да је мешање државе у привреду кључни узрочник кризе. Према ставовима ове друге опције даје се примарни значај концепту апсолутно слободног тржишта и економских слобода

уопште, прихватајући тако овакав модел привреде као кључ за излазак из кризе и шансу за развој. У дискусијама нису изостале ни теме практичног карактера везане за специфичности испољавања кризе у малим слабо развијеним земљама, које још пролазе кроз транзицију и тражење одговора на питање: како је могуће управљати кризом у таквим условима, умањити њене негативне последице и створити претпоставке за успешне будуће развојне токове укупне привреде и друштва:

В. Вукотић у раду *Квантна економија* тврди да глобализација открива потребу промене доминантне економске парадигме — од традиционалне економске теорије, где је макроекономска стабилност циљ економске политике ка квантној економији, заснованој на економском кванту, којој као циљ економске политике одговара повећање богатства сваког појединца у друштву и развој система вредности на томе заснован. Овде се износи став да актуелна криза показује како у свету увек постоје креативни појединци који се брзо прилагођавају новим условима, те да у исто време те услове прилагођавају себи. На другој, пак, страни показују се такозвани практичари који тврдоглаво настављају с начином размислања који је довео до кризе у настојању да кризу реше, што је само по себи робовање преживелим економским теоријама.

Љ. Маџар у тексту *Ениџме покретача глобалне економске кризе* указује на значај спознаје вишефакторског узрока и покретача глобалне кризе. Сведоци смо чињенице да се у савременој литератури аутори углавном усредсређују на монокаузална објашњења кризе и приписивање свих њених важнијих особености тек појединим категоријама (скуповима) чинилаца као што су, примера ради, погрешно вођење пословне политике великих финансијских организација; погрешке у вођењу економске политике од стране владајућих институција; инхерентна нестабилност система и његова веома наглашена комплексност и сложеност; егзогени фактори који се углавном тешко могу антиципирати; баштина неких временски ранијих, мање или више, погрешних економскополитичких мера и потеза, који се у садашњем тенутку показују као промашаји, итд. Маџар се, међутим, у овом раду залаже за мултифакторску шему утврђивања узрочника кризе, истичући да постоје логичке везе и функционалне интеракције значајног броја делатних чинилаца, при чему множина фактора чини веома сложену анализу стварних изворишта кризних турбуленција јер је како с теоријског тако и с апстрактнологодичког становишта тешко било који од ових појединачних фактора прогласити опредељујућим или јединим.

С. Максимовић у раду *Субјективни фактор и развој* анализира неке чиниоце који неповољно делују на привредни развој, посебно оне који имају субјективни карактер. Мада је тешко одвојити субјективне од објективних фактора развоја и њихово појединачно и кумулативно дејство на динамику и квалитет развоја као резултат њиховог истовременог и међузависног дејства, Максимовић као главне особине и активности субјективног карактера који су у последњих десетак година у Србији одлучујуће утицали на привредни раст и развој истиче одлуке везане за концепцију, модел и структуру привредног развоја и, с тим у вези, целог еко-

номског система и макроекономске политике. У оквиру тога посебно се апострофирају: избор неадекватног транзиционог модела; избор неадекватне теоријске концепције економског система и макроекономске политике; неадекватност научне и стручне подлоге за економско одлучивање, посебно непостојање конзистентне стратегије дугорочног развоја земље; неадекватан избор, нестручност, неискуство, али и неодговорност за исход друштвено важних одлука, носилаца одлучивања о развојној и економској политици, те дезоријентација, демотивација и индивидуализација активности основних носилаца репродукције (свих радних људи, посебно најстручнијег и најквалификованијег кадра).

Д. Шуковић у раду *Поуке одлазеће кризе* указује на бројне изазове како на теоријском тако и на практичном плану. Када су у питању теоријски проблеми, Шуковић констатује да су многи ставови, до сада сматрани као поуздана решења, сада постали дискутабилни, па и неодрживи. То се, пре свега, односи на питање односа тржишта и државе, односно потпуно слободно деловање механизма тржишта или потреба његове регулације. У којој је мери тржиште ефикасан механизам без регулације, а у којој мери су му потребне корекције да би систем био ефикасан — то је, према Шуковићу, једно од кључних питања изградње будућег економског система у условима глобализације и изразито динамичног технолошког напретка. У том контексту он констатује „да као што је Кејнзу требало неколико година да изнедри теорију примерену времену Велике економске кризе, вероватно ће и ово време тражити много напора да се дође до целовите економске теорије која ће објединити и наћи еквилибријум између тржишта и регулације, узимајући у обзир хуману компоненту развоја друштва у глобалном добу.”

И. Лукшић пише, у раду *О теоријским импликацијама економске кризе*, да ће актуелна криза, несумњиво, ствари померити даље, постављајући при томе кључно питање: У ком смеру ће ићи те промене? Према мишљењу овог аутора након изучавања последица кризе као и државних програма опоравка привреде долази време за преиспитивање укупног приступа економским системима при чему се фундаменталне тезе класичне економике и аустријске школе не могу оспоравати, док потреба отклањања структурних дебаланса уско повезаних с високом државном потрошњом расте. То, према Лукшићу, намеће потребу за новим погледом економске науке на везе између микро- и макроекономике и преиспитивање агрегата као што је БДП. Успостављајући аналогију између економске науке и квантне физике он констатује да је економској науци потребна нова енергија мисли која води општој теорији привреде испреплетаној с општом теоријом друштва.

В. Радовановић у раду *Регионалне димензије глобалне кризе* наглашава да се учинци кризе распростиру глобално, али ипак различито по појединим географским и политичко-економским регионима. На то су утицали: регионална привредна структура, дубина финансијског тржишта, извори изложености ризицима, интензитет и структура међународне размене, карактер финансијских трансакција, карактер финансијске изложености, али и културне и друге особености сваке земље и подручја понао-

соб. Сваки од ових фактора показао се у условима кризе као слабост или можда одбрамбени механизам. Емпиријски подаци који се износе показују да су удар кризе лакше поднеле неке земље Источне и Јужне Азије, па чак и земље афричког континента у односу на најразвијеније земље Западне Европе, Централне и Источне Европе и земље Северне Америке. Аутор наглашава да економска криза није само различито погодила поједине земље и шире географске регионе већ да су исто тако и различито погођена поједина подручја (региони) у оквиру националних привреда појединих земаља. Осврћући се на утицај светске кризе на поларизацију регионалног развоја Србије истиче се да се Србија већ неколико деценија суочава с различитим облицима кризе, па је актуелна светска криза дошла само као додатни терет на њену већ уморну и увелико онемоћалу привреду. Истина криза се различито одразила на поједина подручја земље, па је дошло до даље поларизације развоја која је била веома наглашена и пре кризе. Криза је, према овом аутору, само још више потенцирала ове проблеме, доводећи до ситуације да поједини, не тако давно, развијени делови земље дођу на ивицу голог преживљавања и тоталног сиромаштва.

Р. Буквић у тексту *Моргентауов план и ваџингтонски консензус: има ли развојног излаза за земље у транзицији* разматра проблеме реформи тзв. постсоцијалистичких земаља заснованих на Вашингтонском консензусу заснованом на три кључна момента: приватизација, дерегулација и макроекономска стабилизација. Иако су реформатори у овим земљама и њихови „ментори” истицали да ће тај прелаз донети привремену кризу, а да ће се потом, привреде тих земаља врло брзо опоравити, те да ће њихова нова својинска структура обезбедити брзо надокнађивање привременог пада и затим брзи раст и приближавање развијеним земљама резултати нису ни мало охрабрујући. Према Буквићу, резултати постигнути на овом плану не могу добити иоле добру оцену ни према било ком економском показатељу. Насупрот увреженим мишљењима да је транзициона криза резултат недоследности спровођења реформи аутор истиче да је она управо супротно њихов закономеран резултат и да другачије и није могло да буде. Као аналогију овоме аутор наводи Моргентауов план за Западно Немачку којим је било предвиђено да Немачка буде индустријски разоружана што би водило њеном сиромашењу и претварању у сировински додатак другим развијеним привредама. На срећу по Немачку Моргентауов план је напуштен и замењен Маршаловим планом који је обезбедио индустријску обнову. Буквић наводи да је, слично томе, и за земље Источне Европе потребно напуштање неолибералног концепта које води у сиромаштво и прихватање концепције индустријализације која је у стању да изведе земљу на пут развоја.

Д. Маринковић у тексту *О изворима и карактеру кризе у Србији* разматра проблеме дугогодишње кризе у Србији и утврђивање њених узрока. Истичући велики број узрока кризе, које је класификовао у девет група, аутор указује да до сада ниједан узрок није до краја отклоњен или маргинализован, тако да је увек на један узрок долазио други, на овај затим трећи, итд., тако да се истовремено повећавао и број узрока као и

њихово појединачно и заједничко дејство. Таква ситуација отежава и идентификовање и анализирање узрока кризе али и све оно што би потом требало да уследи. При томе, Маринковић наглашава да се откривање и анализа узрока кризе увек суочава с низом препрека, међу којима су политичке и идеолошке манипулације од стране актуелне власти на једном полу а разлози објективне природе на другом. Аутор поставља кључно питање „Да ли сви извори дводеценијске кризе у Србији имају у основи јединствен узрок”, а од одговора битно зависи дефинисање стратегије за трајно, системско отклањање узрока кризе и отварање позитивног процеса стабилног економског и социјалног развоја друштва. На оправданост таквог питања указује и досадашња парцијална и стога неуспешна, или ограничено успешна борба против последица кризе, као и чињеница да се политика а у великој мери и наука још увек није суочила с тим суштинским извором кризе.

М. Рашевић у тексту *Стари људи у Србији и криза* говори о старењу становништва у Србији и о општим проблемима ове популације. Истичући да је од укупне популације у Србији једна шестина старија од 65 година, констатује се да је управо међу овом популацијом сиромаштво знатно више распрострањено, а услови становања и структура потрошње лошији у поређењу с осталом популацијом. Овде се истичу и многе друге слабости које се испољавају и на плану институционалних и инструменталних потреба задовољења потреба старих особа. Економска криза још више потенцира ове проблеме. У циљу разрешавања наведених проблема М. Рашевић наводи као приоритете деловања обезбеђивање економске сигурности у старости и стварање услова да стари људи живе у породичном окружењу, односно сопственом домаћинству, уколико немају породицу или се она из различитих разлога не може активирати.

Коауторски рад К. Јосифидиса, А. Лошонца и Е. Бекер Пуцар под називом *Развој с оне стране либерализма?* говори о томе да се домет актуелне светске кризе не може утврдити уколико дијагноза остаје на цикличним разматрањима у оквиру модела развоја. Указује се на чињеницу да се криза оцењује као системска и структурна, а изводи се из генезе и модуса неолиберализма који је постао доминантан у претходним декадама. Аутори констатују да је ова криза свеобухватна и принуђује релевантне економске актере да се суочавају са структуралним тенденцијама *shareholder* капитализма, те у исто време актере конфронтира са самореклепсијом економске науке. Уважавајући до сада тенденције испољавања постојеће кризе у раду се дају различити могући сценарији за њено разрешавање при чему се не прејудуцира који би сценарио могао бити доминантан.

М. Максимовић у тексту *Текућа економска криза, људски ресурси и социјална сигурност* говори о проблемима незапослености код нас и уопште у свету, изазваним последицама светске кризе, истичући у исто време да је овај проблем био веома акутан и раније. Нагласак се ставља на потребу и значај активне улоге државе у области тржишта рада, посебно у сфери јачања социјалне сигурности незапослених у периоду кризе.

Указује се на чињеницу да држава није у могућности да спречи повећање броја незапослених, али може да реагује и отклони проблем кроз осигурање за случај незапослености или пружањем помоћи незапосленим. Проблем, наравно, није једноставан с обзиром на то да у време кризе државни приходи намењени програмима социјалне сигурности опадају, а потребе и број корисника стално расту. Како у време кризе, поред пораста броја незапослених, расте и број сиромашних и социјално искључених у раду се наглашава да ове појаве траже перманентан ангажман на отклањању узрочника кризе и јачању социјалне заштите најугроженијих слојева становништва и социјалне кохезије уопште.

М. Прокопијевић у тексту *Криза евра и њене последице* говори о кључним узроцима проблема у земљама евро зоне и евра, истичући да су, појединачно гледано, највећи скривени конструктивни проблеми евро зоне неконзистентност правила буџетског дефицита и јавног дуга с једне и нејасноће правила с друге стране износећи и конкретна образложења која иду у прилог овој тези. Према овом аутору, проблеми с којима се сусрећу земље евро зоне нису ни нови ни изненађујући. Они су постојали већ од самог увођења евра, али раније нису стварали веће невоље, с обзиром на то да су прекршаји били умеренији, те да се период коришћења евра као заједничке валуте поклапао с периодом привредног просперитета у Европи и евро зони. Очекивало се да ће високи дефицити и нарастајући јавни дуг бити покривени растућим приходима произашлим из високих стопа раста привредне активности. С појавом рецесије током 2008. привредна активност и јавне финансије почели су да стагнирају и опадају. Међутим, већина земаља није овој ситуацији прилагодила државну потрошњу верујући да ће криза бити краткотрајна и да ће се све вратити на старо, што се наравно није догодило. Као други проблем евро зоне и евра Прокопијевић истиче то што је ова валута од почетка била исполитизована почев од тога да је увођење евра била политичка одлука преко тога да су договори о критеријумима имали политички призив, да се прекршиоци донетих правила у евро зони не кажњавају па све до тога да ли ће некој земљи из ове групације која се нађе у невољи бити пружена помоћ. Наглашава се да би проблема са заједничком валутом били и да није било политизације, међутим политизација их је учинила већим и много озбиљнијим.

М. Шојић у тексту *Економска криза и индикатори раној ујозоравања* говори о погрешним премисама дела економских теорија да се проблеми у тржишним привредама могу решавати по аутоматизму либералног тржишног функционисања, без интервенција државе. Аутор истиче да су интервенције државе у време рецесије и депресије неизбежне, те да би пад БДП, пад запослености, банкрот већег броја финансијских организација и већих и мањих привредних фирми био знатно већи, претећи чак и социјалним катастрофама, да није било интервенција државе. Према његовом мишљењу интервенције државе биће потребне и убудуће, због сталног смањивања природних ресурса (нафте, гаса, руде метала, пијаће воде и др) загађења ваздуха, природне средине и сл. С обзиром да су интереси савремених држава и влада да продуже период проспери-

тета-експанзије и скрате или минимизирају период рецесије и избегавања депресије у економским циклусима, аутор презентује низ теоријских и емпиријских истраживања који говоре о раним сигналним индикаторима раног упозоравања могуће надоласеће финансијске и економске кризе (претходни сигнали — индикатори надоласеће финансијске и економске кризе, у зависности од врсте индикатора, чак 12 до 17 месеци). Поред тога, износе се резултати тих истраживања који говоре да се дужина циклуса непрекидно мења у зависности од услова у конкретной земљи и међународних услова у посматраном периоду; да је неједнако трајање фазе експанзије и фазе контракције с тенденцијом да је фаза експанзије све дужа, а да се фаза контракције и рецесије све више скраћује услед активних мера макроекономске и монетарне политике које владе и централне банке предузимају, као и услед међусобне координације макроекономских и финансијских политика.

М. Вукотић у раду *Криза и здравствени систем* анализира специфичности здравственог система у контексту смањења трошкова као једне од првих мера којој се прибегло на почетку глобалне економске кризе. Ауторка најпре полази од теоријског оквира понашања појединца у процесу доношења одлуке које се тичу његовог здравља и здравственог система. Овде се објашњава процес у којем појединац прави избор између садашњег здравственог стања, времена и финансијских трошкова на једној и будућих здравствених користи у виду смањења обољевања и смрти на другој страни. Улагање у здравствени систем, истиче М. Вукотић, „не треба схватити као трошак, већ као инвестицију у реализацију социјалног и економског развоја и целокупног развоја друштва”. У наставку рада разматра се здравствени систем Црне Горе, ослањајући се на емпиријска истраживања о стању у њеном здравственом сектору, здравственим капацитетима, здравственом стању популације, изворима финансирања здравственог система, здравственој потрошњи. На крају даје се предлог мера и активности на плану спровођења реформе здравственог система Црне Горе. Као кључне мере у реформи здравственог система апострофирају се: даљи развој примарне здравствене заштите, повезивање приватног и јавног сектора, увођење система добровољног здравственог осигурања, побољшање интервенција на страни понуде, охрабривање додатног уласка приватног капитала, као и развијање здравственог информационог система.

Б. Бујишић у тексту *Криза и стратегија развоја Европске уније* говори о будућности и проблемима с којима се суочава ова интеграциона целина у условима текуће финансијско-економске кризе која је још више изоштрила питање „бездржавности” ЕУ и оживела разне идеје о њеној могућој реконфигурацији. Према мишљењу ове ауторке текућа криза је двојачко погодила Европску унију. Прво учинила је да изађу на површину њена институционална инфериорност и неспособност да правовремено реагује у ванредним ситуацијама и друго, потпуно одсуство заједништва и солидарности међу чланицама, мада ЕУ има претензију да буде „мировни пројект, заједничка судбина”. Проблеме с којим се суочава ЕУ, Б. Бујишић види сличним с оним с којима се суочавала зајед-

ница Србије и Црне Горе — непостојање функционалне политичке заједнице из чега изводи закључак да у том случају није могућа ни ефикасна економска заједница.

Д. Ђурић у раду *Развој уз кризе* наглашава да је криза, која је у почетку била финансијска, открила бројне друге нагомилане слабости постојеће глобалне привреде, постављајући велике изазове и пред економске експерте и пред политичаре и пред међународне организације захтевајући синергетско деловање у континуитету. Као горуће проблеме ауторка наводи чињеницу да због још увек великог финансијског инволвирања државе са скромним резултатима, додатно смањење трошкова отвара опасност од даљег раста незапослености и пораста социополитичких тензија и ксенофобије у земљама с великим бројем имиграната. Поред тога, токови капитала су успорени, стране директне инвестиције су се знатно смањиле и споро ће се враћати на ниво пре кризе што ће успорити привредни раст и развој земаља увозница капитала и повећати дискрепанце у развоју. Када је реч о исправљању неравнотеже спољних рачуна и растућег јавног дуга у појединим земљама Д. Ђурић предвиђа да ће моћи да се остваре само на средњи рок, а без тога није могуће реално очекивати стабилан и одржив развој на глобалном нивоу.

3. Видојевић у тексту *Друштвене неједнакости, криза и систем* говори о феномену неједнакости савременог света и уопште о односима једнакости, неједнакости и праведности. Видојевић истиче да је од суштинске важности јасно разабрати у чему људи, као људи, морају бити једнаки, а у чему не би смели бити једнаки, и то сазнање претворити у практичне друштвене односе. Наглашава се да се једнакост мора операционализовати до нивоа препознатљиве социјалне правде што је посебно значајно за систем материјалних добара. Иначе једнакост и неједнакост, као такве, нису ни прогресивне нити регресивне. До чега оне доводе зависи од системског контекста, њихове природе, функције, од тога где се, у чему и на који начин испољавају. Говорећи о односу кризе и друштвеним неједнакостима Видојевић кризу посматра у ширем контексту него што је појам финансијска или економска криза. На делу је, како он истиче, цивилизацијска криза у чијем средишту је криза вредности, криза дубљег смисла индивидуалног и друштвеног бивствовања. Према овом аутору „то је криза епохално доминантне западне цивилизације којој печат дају апсолутизација профита и његова све тешња повезаност с насиљем, те стога и индустријом смрти, празнине и манипулације”. Овај проблем посебно добија на тежини што се на видику не назире алтернативна цивилизација која би била убедљиво боља од западне и собом носила супериорнију лествицу вредности. Видојевић констатује да веза кризе и развоја мора бити суштинска и философски утемељена. Категорија развоја мора се посматрати у много ширем контексту од појма раста јер она обухвата кључне људске вредности (слободу, људско достојанство, социјалну правду, мир у свету, итд.).

Б. Медојевић у тексту *Економска криза и економска ђолиџика* поставља питање: Да ли се на основу неолибералног концепта економске политике (доминантног од 1980. на овамо) може савладати постојећа еко-

номска криза? Позивајући се на неке од највећих светских ауторитета економске мисли Медојевић истиче да је неолиберални систем претворио финансијско тржиште и берзу у коцкарницу, што је довело до кризе и пада производње, извоза и увоза, запослености, огромног раслојавања и сл. Међутим, концепт неолибералне економске политике је и даље на сцени. Изостале су класичне мере кејнзовске економске политике, а пре свега, изостала је као доминантна мера тзв. социјализација инвестиција (а не социјализација губитака финансијског сектора); државне инвестиције у најзначајније привредне пројекте, повећање запослености на тој основи и даље повећање националног дохотка, али и значајнија прерасподела дохотка у корист најсиромашнијих. Износећи низ слабости досадашњих мера економске политике на крају он констатује да с постојећом економском политиком Србија не може изаћи из економске кризе, нити се може укључити у европске интеграционе токове.

Поред наведених, у Зборнику је објављен и велики број других, веома инспиративних радова познатих научних делатника из Србије и Црне Горе. Примера ради, П. Ђукић говори на тему *Криза као стање или фактор развоја*, А. Јовановић *Неповерење у тржиште и регулација менаџерске компензације*, М. Баћковић *Економска криза и инвестиције у знање*. М. Јакшић *Макроекономија и институције*, А. Прашчевић *Глобална економска криза и нова улога државе*, З. Бикановић и Н. Ивовић *Промјена парадигме регулативе тржишта услед кризе*, Н. Цветићанин *Три могућа сценарија посткризног развоја — повоји и недостаци једне анализе будућности*, М. Бошњак *О глобалној економској кризи 2007—2010. године — узроци, последице, поуке*, Љ. Митровић *Рedefинисање стратегије развоја или даља производња и радикализација кризе?*, али и низ других ништа мање интересантних радова на различите теме.

Зборник *Криза и развој* је нарочито занимљив јер су у њему објављени радови аутора различитих погледа и опредељења и из углава различитих научних дисциплина. То нас упућује на дубље промишљање о феномену економских криза и повезаности кризе и укупног друштвено-економског развоја. Може се рећи да овај Зборник даје изузетан допринос јаснијем сагледавању ове сложене проблематике, те да може корисно послужити у даљем изучавању ове инспиративне теме. И што је можда најважније — бројне идеје које су у Зборнику садржане могле би да послуже и као добра основа у доношењу адекватних мера за превазилажење или бар ублажавање економске кризе.

Велько Радовановић

КЊИГЕ СТИГЛЕ НА ПРИКАЗИВАЊЕ

1. Хасиба Хрустић, *Светска финансијска криза и државна интервенција у одабраним земљама*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2009, стр. 174.

2. Драгомир Анђелковић, *Српски национални мазохизам : Од југословенства до евроатлантизма*, Београд: Алтера, 2008, стр. 291.